नं० ५१६१

नाम – शतपथ ब्राम्हणभाष्यं माधवीयवेदार्थ प्रकाश०

कर्ता – सायणः

पत्र संख्या – १०७पत्राणि सं० — १९२२

विषयः – संहिता ब्राम्हणानि

शतपथब्राह्मणैकादशकाण्डः
वेदार्थप्रकाशसहितः

५१६१

इत्येकादशाकार[illegible]ः ॥

श्रीगणेशायनमः

१

राम

१

देनेन्तस्य चेतोग संज्ञा। यथा आदिस्तो पूर्वस्वरे नेजसान् व्याघ्र पस्या हिस्तात्मनाद्युनिः
ग वमत्रापि संख्याया सूच्याने स्तुतिरयमेतत्का। वेशकड्डलार्थं प्रसिद्धिघोषनार्थः तथा
वैनैनरमकं द्वादशमासक्तः पं चर्चेवोहस्मित्रपि शिरयोः समासेन्नताभामेवन्माः प्र
जापतिरित्रिणेवंयनेस्य संवत्सरकालात्मकत्वमुक्तं केन द्वारेण सप्रवेद्र अः सा
क्रां स्वायमाह ॥७॥ नसेन्द्रवनिवदात् । अमावास्याम मेत्यर्थे शब्दः सहशब्दार्थे वर्त्ते
ते प्रतिपदि पुत्तिविषुमध्येयस्यां तिथौ अमासह वैषत्सह चंद्रे वसतिसा अमावास्या
। अमापर्वौदसेः कृहत्मोस्मीदिति स्यात। यदव पुणाकषिधेयः ह्रः सान्नाय्यपान्न

यैर्देवैः सहाः स्वांतिष्ठो वसतीत्यमावास्या । तथा चैत्तिरीयके अमा वै नो गृहे वसतीन्द्रो
हिदेवानां वसुनरमावास्यास्त्वमिति । अमावास्येति पदं हि लत्तनस्यं संवत्सरात्यतो
यतस्य द्वारं लौकिकव्यावहारकर्मानुष्ठानप्रवेशानसाधनमित्यर्थः । अमांवस्यां सं
वत्सरस्य द्वारं चेतनस्य कस्यचिद्द्वारं देनेन भवितव्यं । किं तदित्यत आह ह्येवं इमास्ये
ति । छ्यामास्थिमृतिपत्तद्यापिनीयोः । यदि छिनत्तीति मा । मामानेदस्यसमा दत्त्वन ।
वेदः अमतनमवेः किरतीसर्वजनास्तु हरकः । ये इश्यासौमामसे वेदमत्तस एव वद्य
रिविधानस्त्रिरोधायकः । स्वामावास्यायां नास्तीति तद्दाम्यकं द्वारं विवृतामवम
यति । अतस्ते नद्वारेण यवप्रवेशः सुकरः इत्यर्थः । एवं अमावास्यां प्रशंस्य तस्यां आधा
नस्य कर्तव्यतामाह । छ । सयदि तायः कश्चिद्व्याधितुर्भवति स सर्वोऽपि यजमा
नः अमावास्यातिथावग्नीमाधास्यामाहिपवमानहवनीयारम्भो आरद्धीती आयतने
भु विधानेन स्थापयेत् । अमाचेत्तासंचमलकाराश्वयतोन विभ्रभोऽश्याधिगं
तव्यः । इत्यस्यार्थः सम्राजे विद्युद्यारवेमाधान्येव्यत्स्येनार स्वामानातं । उपस्त्रीयपूर्वे
न्द्राग्निरवराश्वस्वाहा इति उभाववग्नी उपस्थापानं हनिच उत्तमाहारादिकल्पेनोपजी
वेनेनामावास्याधानं द्वौ सोनोपपादयति । यथा विवृतायामिति । यथा लोकेन गर

एम

२

२

2

स्य द्वारि द्वारे विनतायां उद्घाटितं कपाटे सति यथा। तेन द्वारेण पुरं प्रपद्येत प्रविशेत्। प्र
विश्य च स्वाभिलषितं देशं प्राप्नोति। एवं तेनैव द्वारेणामावास्याधानमेतत्सदृशं। अमावास्या
याः स्वर्गस्य द्वारत्वात्। तथापि धायकं द्वारं दर्शनेन विदन्नत्वाद्य। अपि
वा अस्य आधानात्तेन एव अमावास्यारूपेणायत्नप्रवेशादेव स्वर्गलोकं लोकमत इति
लोकपुरुषं गम्यते। अनेन द्वारेणानेन संगम्यत इति वा स्वर्गः। सर्वं जनेनाभिलषणी
यः। स्वर्गलाभमिच्छेत् कर्म्मफलमिति सर्वं। तथा चाहुः। इत्येवं नयनेन संभिन्नेन रायस्म
नेनारं। अभिलाषोपनीतं चतुर्वर्गं स्वर्गं परस्परं। तादृशं स्वर्गफलं इयान प्राप्नोति
यस्मादेवममावास्याधानं प्रयासं तस्मादमावास्यायामेवाधानं यस्मिन्कामवा
ञ्छा तद्वीथीपवसेदिति। यो मावास्यायामाधत्त इति। ७। अथैतिपर्वसंधः। ८
अमावास्याधानमप्रशस्तमस्य छात्रायां तैत्तिरीयादिशाखान्तरे विहितेन स
त्राधानमनश्वरं स्वयमिति। ७। अथ यो न स्वआवृत्त इति। अथैति पर्शीत र यो ते
नार्थं। यत् यजमानो। मावास्यां विहाय केवले कृत्तिकादिन एव अमी आयते
पूर्वोक्तमस्याधानं कुर्यात्। यथा नगरस्य द्वारि पिहितायां सत्यां लौकिको जनः अ
द्वाररहितप्रदेशेन मोहात् पुरं प्रविविक्षेत् न प्रपन्नप्रवेशमिच्छति। प्रवर्त्तस्व रागतापि

३

सस्मादिष्टार्थे संनिहितैर्वचनैः सन्निर्मीमांसा पूर्णमासं स प्रकृत्य पतनयः ताम्यवश्यं असौ
वो ऽप्यासस्य स्यासस्ये सोऽयः । सर्वो ह्यानपूर्णः पुरोमाग एव जिह्वोव कः प्रतिहतगति
ब्रतीत्सर्थः । अतो येन सन्नआधने नस्यान्तं न सन्नाधानमेव आधानमित्युक्तेर्दर्शपूर्णमा
दर्शेनेनामावास्यारूपस्य कालस्यापि विहितत्वात्तस्य यत्नप्रवेशो उक्ता इत्यर्थः । न
सन्नधानं दर्शपित्वा समनन्तरमेव धार्यमिति विधेयमिति । तस्मात्तेन सन्नआधीनमिति । अ
न्वाधानोपक्रमस्य विवक्षितममावास्याविशेषणं दर्शयति ॥ स हरेद्वै धनपूर
स्तात्तं पश्चाद्दृश्यते ततः हस्तास्मिन्नेकपवसेत उपवासो नाम आधानस्य आर
न्तं समस्तागर्हं पस्तायतनं समीपे ब्रतकारिता अवस्यान्तो चतुर्दश्यां प्रतिपन्नि
श्रुतागर्हितायाममावास्यायामाधानं प्राप्तं तते स सर्थः उक्तगुणविशिष्टायाम
मावास्यायामुक्तो निशापदस्साहात् तद्धीयं पर्व इमं लोकमागच्छति । तस्मिन्निह वस
ति सर्वे देवा वसन्ति सर्वाणि भूतानि सर्वा देवताः सर्वे तेनवः सर्वे लोमाः सर्वा
णि वस्तूनि सर्वो निधिः हंसीति । यस्य पुरस्तात् । पश्चाद्वै न दृश्यते चन्द्रमास्तर्हि
तस्याममावास्यामेष चन्द्रो घुलोकं विहायेमं लोकमागच्छति । आगत्य च तस्मि
न्निवसति हा तस्मिन्नेव लोके वसति । अत एव समर्थने चन्द्रमा निगतो सोमराजनि । त

सम·
३

स्मिन्नृक्षमंडले वसन्ति सचित्ते न इयजीविनो देवाद्याः इमं लोकमधिवसंती स्पाह।छ। सर्वे
गहस्या हि देवा इन्द्राद्याः एवं यद्यमावास्यायामेवास्मिन्नेव वसंति । न
चामृता निलोकांतरवर्त्ती चिंतामणितातास्व चि तथा अन्या अपि याः ग्रा मनुष्यदेवताः
संत्तिताः सर्वाः इहैव वसन्ति तदेवावसंतीत्याहः। तेषिद् गवस्य धीनतां नमनु सरेव वस
संति। लोमाणिष्विह । संवत्सराद्य । एवात्रितिहृदयंतस्यैव रूपादीनि वक्तुं तास्मिन्नायन्ना
स्मिन्गतुपुनादी निदिव्यास्ये वक्त्रं इमसः सोमस्य ताकृपेण अमावास्यायां तासो मया
लंगम तास्थिरत्वं घाः सर्वे पितरमनुसत्य इहलोके समहवसंतीत्यर्थः। अस्त्वेवममावा
स्या मनिशया अप्रधानस्य किं ज्ञातं इत्यत आह। सर्वे मुहचारति। ये देवाद्याः अमावा
स्यासंबंधितया श्रयमांन प्राप्ते निहिं विधानेषु सर्वेषु सत्सु अमावास्या प्राधान्य कर्तु
रत्नो आहितौस्यापित्नो भवन्तः। उक्तमर्थं निगमयति।छ। तस्मादिति निगदसि
द्धोर्थः । उक्ताः अमावास्यायाः संहिमावसंबंधरूपं गुणां विधत्ते।छ। यासाविति।
विशाखानक्षत्रयुक्तापौर्णमासी पश्चिमा सिसा वैशाखस्तस्य संबंधिनी या
अमावास्या तस्यां अग्नी आदधीत। उक्ता अमावास्यायाः कश्चिद्विशेषं इत्य
त्याह।छ। सा रोहिण्या पति। सा वैशाखी अमावास्या रोहिण्या संपद्यते। रोहिणी

नक्षत्रयुक्ता भवन्ति । तथा चैतरेयाः पौर्णमास्यां तावद्धिशाखा नक्षत्रं तत ॰ पंचदश
मुनक्षत्रे भुपरिगणिते स्तु अमावास्यायां रोहिणी भवति । अत्रोच्यते किं तत इति अ
हाछ । आत्मा वा इति । प्रजापुत्रा हिरण्यायामिति । सा पशवः । तस्मा धनं तस्या द्वौ ह
ततयाय्याद्धि स्थ स्थमिति तथा स्वनेः । तथा च तैत्तिरीयकं । प्रजापती रोहिण्या
मग्निमसृजत तं देवा रोहिण्यामाधत्त । ते वै ते सर्वान् कामानहरन्त । तस्माद्रोहि
हिणी वमिति मंत्रा धानानां देवता रोहिण्यामग्निं दधति । ऋधं पाप्मे वप्रजा
या यच्चुर्व वप्रतिष्ठा भवति । ते हिरण्याधाने च पुत्रं पश्चात्सि समृद्धो जयतो लक्ष्मी
रस्य अमावास्याधाने वह्नुरा भ्रष्टस्यनिराम भवति । अमावास्या वा अस्मा धेयमू
पमि ति । एतत्सार्धं प्रसिद्धे वेदाः । यस्माद् केन प्रकारेण अमावास्याया स्वल्प
स्याधेयस्व कृत्य गस्त्रा चाधाधाना इमावास्याधानयश स्वस्य दर्शितत्वात्ते
स्मादिस्मादि सिद्धं । इत्यमाधानेन माह वस्याय अग्निस्वरूप सिद्धौ तन्निष्पाद्यानां
दर्शपौर्णमासानां अनियमेन प्रारंभे प्राप्ते तं नियमयति । पौर्णमास्यामिति ।
अमावास्यायां पवमानेष्टिभिः सहाधाने परिसमाप्ते यद्दर्शेष्टियागः प्राप्त   दर्श
वस्तस्तथा प्याराभिन्या पौर्णमास्यां आरम्भ मन अन्वारम्भणीयेष्टिं कुर्यात्   ५

दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ दर्शयागस्य प्रथममाम्नातत्वेन क
र्त्तव्ये पौर्णमासयागस्य प्राथम्यमिति निवरोधः। पौर्णमासस्य दर्शेभ्यः इति विग्रहद्वं
द्वसमासे प्रत्यक्षपरत्वात् दर्शशब्दस्य पूर्वनिपातः। नानुष्ठानापेक्षया यावे
पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यागेनेष्ट्वा अमावास्याममावास्यया दर्शेन यागम
पि कृत्वा तस्यामेवामावास्यायां दर्शयागमपि कृत्वा तस्यामेवामावास्यामा
रभ्य तत्सोमयागं प्रारंभेत। सोमयागस्य दर्शपूर्णमासपूर्वकत्वं तैत्तिरी
येऽप्याम्नातं। योऽदर्शपूर्णमासाविष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादि। ननु सोमेन यक्ष्यमा
णानन्तरस्मैऽग्निं न सत्रस्थमित्यादिश्रुतेगप्रधानानन्तरं सोमयागप्रारंभ उ
पावसीयते। नैष दोषः। तथा हि प्राधान्येनावच्छिन्ने विधेः। अथ दर्शपूर्णमासा अपि
होत्र सोमेष्टीनां मेहात प्राधान्येनेतरं सर्वं कर्म्मप्रधः। एवमग्निहोत्रमारभ्य
न्ति तत्प्रधानं होमपूर्वमित्युक्ते सोमयागस्यारम्भेनैव तत्प्रधानं सोमपूर्वमि
ष्टिमीयते। अत एव दर्शपूर्णमासौ न हि तत्प्रधानमिष्टि पूर्वं भवति। अतस्त्विष्टि
पूर्वस्य प्रधानस्य क्रमनियमायमिति न विरोधः॥ इति सायणाचार्यविरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे भाष्ये दिनशीनयच ब्राह्मणे एकादशकांडे प्रथमाध्याय

५ 5

स्यप्रथमंस्नानसत्ता ॥ एवमाधानस्य अमावास्यास्वस्तांगारं पकालनियमस्य दर्शेत्र
ती मासयोरध्य यवसप्रकालं नितीयन आहोत त्रस्यानामाहुतीनां संख्याविशेषमु
पजीव्यत्तोहेमु योद्वास्यन्नि । छ । पूर्णतिवाद्यितत हि हविषमुत्ता मात्मनांत्रिविधंय
तेषूर्णतिहिसंनिक्र स्विष्टकृन्मानाः यद्यदीत्यमंत्तन्वते । विस्तारयन्ति । एत देवविधीयते
यन्वेवेत्यादि नारुगाने लतारूपां साममप्रिष्ठुत्वं त्रिभिः स्त्रीर यतीत्यर्थः । छ । संतप
यंतीति । मारयतीत्यर्थः । मारणाते यस्त्रविशासाने ष्टुते तिमिस्त्रकारोस्मरणाग्निती
दू स्वरितिहु स्वलं । विशासतीति विशासमेव मादेर नव दानीयात् । हृदयाघवतनस्य
यवग्नु हृदरांगा नकुर्वेतीत्यर्थः । जहल्ता दयः बडिसम्प स्तसंता भदप्यत्ता दिसहारे
गाः । एवं सोमः पश्रुयागयोर्हनन सुक्तं । अथ यहविर्यज्ञस्यो ञ्छते । छ । एवं स एवसमु
सत्ताभ्यां रघ्य व त्नाभ्यामिति । व्रीहिभिर्यज्ञे तेनिपुरोडाशप्रकृति । त्वनविहितावी
ह्याः । अहविर्य त्तदाके न तत्साध्यपामवाचिनाविवस्यितालेप्रथममुत्तखलंमु
सत्ताभ्यामवहनेन विरुधीक्रियते । पश्चाद्वषद्वत्नाभ्यां विष्यनंद इतिहविर्य त्त्वे
वहननंपरं माकृतं भवतीत्यर्थः । छ । तदंद्देत्वेत्यादि । अस्य मिष्ठवसंत्तयनावहनने ।
लमुत्तविधंत्रिविधंयत्नं हत्वा अग्निरूपायां यानेोरेत्तौ भत्तेकारणा हूपतामापन्ने

राम
५

ऽपि चाग्निः प्रश्निप्रानिमो ऽः सम्यक्स्य चुनेति । अग्नेर्व्यक्तस्य कोऽपि स्वं प्रसिद्धमित्यत आह ॥ छ ॥
अग्निर्वै योनिरिति । अग्निरेव खलु यज्ञस्य योनिः हव्यनिकारणं । गार्हपत्याग्निसा
ध्यत्वात्तस्य सर्वेः । सर्वे तेऽस्मिन्नग्नौ सिक्तो यत्तत्तस्मात् धान्यो स्मकार्ये ग्नेः मक
र्थगा ज्ञायते । एवमग्नेः सकाशाद्यत्तस्योत्पत्तिमुपोद्घातत्वेन प्रतिपाद्य तत्रस्था मा
नाहुतीनामग्नेस्त्वस्य (?) घमानानां दश संख्या संपादनं विधत्ते । छ । तद्दशानां इति । द
श संख्या मासं पञ्चो वर्गो ऽदशतो स्वं च दशतो वर्गो वेति स्मृतेः तत्र स्या स्तिहुतीभ्यो
माज्यया वषट्क्रियते । वषट्कार प्रदाना स्ता आहुतीर्दशतः । दशकसंघातस्य पः
संपादयेत् । तन्न्यूनाधिकसंख्यारस्यर्थः । तस्य दशसंख्या संपादनस्य प्रयोजनमाह ।
छ । अयं वै यज्ञ इति । यो ऽयं पवमानः ... सं पद्यते । अयमेव खलु स यज्ञः । वातो वा तत्र अ
ध्यैतु यत्तत्प्रयुक्तस्य शरीर ... सोऽयं तत्र सं चान ... एव अग्निहविर्मेदः स
न एक रूप एवतः संचरति । योऽयं वा लोके वायुः पुरुषे मनुष्यादि शरीर पर्वकान्तः प्र
विष्टः प्राणो वायुर्मस्त्वाच्च ... श्रोत्रादिरूपं दशकाङ्गहिर्गच्छत् दशधा विहितः विभ
क्तः । स एव मित्रादिः ... जायमानो यज्ञः एवमहीरिति प्रकारे ... दशभिः प्राणैः स
ह अग्निः सत्यायोनेः खिद्यायते ।

पान्मंत्रवर्णोऽस्याधिकमर्षी वेग म्यते। अतिरिक्त कर्म्मे लोपयत्नुहीनमिति। तस्मात्त्र
एकैकनक्षत्रलक्षणचतुर्भिरतिरेकस्यचपादगुरिरितरीत्या संपन्ति हेतुत्वेनपत्नसमर्दि
कत्वात्पदन्यासः। तदुक्तं हि त्याद्यभ्यामनन्त्वसभिरतिकैरेसचतुष्पन्मासरात्रिविशो
गोऽग्न्यन्यः। अत्र कृतां संपत्तिमिमामपत्ति। सेवेति। एवकारः प्रकारान्तरव्यवच्छेदनो। अ
धिःसमस्यार्थानुवादी। एवाविवर्गैरेषा मासंपन्नत्वात्तन्येत्वषोऽधि योगतिपमति।
गुरुः शाकेषु त्वमेवेषा अनुसंधेया। ततः पर्वभिज्ञासहस्राणां। सहस्रं संख्यापर्येते
तावत्संपर्येते एकैकं दशाके विभज्य पक्षाविरल्लेसंपत्ति तोतत्र्येतस्यर्थः। काले ज्योतिः प
र्वी पूर्णमासाभ्यां यजेते ते सर्वकः पक्षः। त्रिंशते वा वर्षाणीति विषमतानर्थः न दिशा ज्योप
तिपाघते। छा आजिवा एतत्संति कियतानामसव्याविधियजिः। पंचदशे पूर्णमासाभ्यां
यागमभ्यां यजन्ते एते आजिमेव खलु धावंति। अतो यावता कालेनाजिः प्राप्यते ता
वन्तामभ्यां यष्टव्यं। नतु कियता कालेनेत्यस्यापेक्षायां वर्तनाडुविते कालेविधते। छा
सवैवं पंचदशवर्षाणि। तावता कालेन संवत्सरात्मकस्य यज्ञस्य प्राप्तिः स्यात्ता
दृभागपाक्षिमाह। तेषां पंचदशानामिति एकैकस्मिन्नवर्षे चतुर्विंशतिसंख्या
काः दर्शपूर्णमासयागाः तेषां पंचदशसंख्यागणने सप्तिरिषदत्तराशिशतसंख्यासंप

यतेः। एतस्मिन्संवत्सरे विषमा नाम पञ्च योऽपि तावद्वर्षः। अनेन तत्संख्याकैर्यागैस्तावती
तर्केऽतीत्य यैः संवत्सरसंबन्धिनाम ग्रहमासादयेद्गुनः पंचदशवर्षाणि तान्यपावृत्य
मिति विधत्ते। ७। अथापरानिते तां पंचदशानामिस्यादि पूर्ववद्योऽस्य राजमुक्ते
मासराज्ञं मसिन्नाने न संवत्सरस्य क्षिप्रनष्टत्स्यैतोऽनि। ७। सडेवेति। गुणादेवेस्त्रमरण
धर्मोऽरणो देवावा। मद्गुले वस्मिन्काले तत्रीस्यां संवत्सरमाप्नुः। अथानंतरमयम्तासे
वयःशुभ्रेस्यैतां परीत्य सर्वदेवलब्धमासाग्नमन्तः संवत्सरमापिदेवाप्रनत्वमाहितिरिति
मात्र्यः। एत देवोपपादयति। ७। सर्वे वा इति। सर्वे वत्सा नमको हि संवत्सरस्त्वे चैव तत
स्माप्तेने। सर्वोत्सवं हि वत्सलहृदयं तेन सा वा येन कर्म ह्यवेवत्स जनयोः शाखा
यो विभिन्निवासते। एतेन संवत्सरस्यापरो नैव अस्य दर्शोऽमावास्या जिनः स्तु
हते अस्य सर्वत्स्यापरहितं भवति तस्य संभवतो लोकस्य तथा भवति सर्व आजिस
तानगमयामास रश्मिर्वीहार्येऽस्याः संसादिस्यानविशेषनियमेन प्राप्नुवन्तो सर्वोदीनां
मच्छेत्स्यपनेयको भवति। एवं विद्वान्। अतः प्रकारेण संवत्सरहव्यमाप्तिजनना वय
जमानव स्विरशब्दैर्वर्धं तेयजेत। प्रतिपादितमर्थं निगमयति। ७। तस्मात्रिंशानमे   राम
वेति। पवह दर्शपूर्णमासारंभकाले स्याद्यनिगुणाविशिष्टेना वारम्भमारोपाद्दस्मा   ८

वशावसहयाजी न्यस्ययामविशेषमाह । ७ । यद्यस्नानायनावर्ती स्यादिति । वसिष्ठत
सायनायनवा स्यात्तदा पंचदशैव वर्षाणि पर्यजेत् नहि त्रिंशतं वर्षाणि । कुमः अभ्या
सनामाह । ८ । अथ वाहेमंते । सायणागुक्ता अहोरात्रविभागेन संवत्सरमाश्रित्य मासं पत
त्रोपपत्तिमाह । ९ । द्वहीतीएवं प्रतिपर्वं हित्वा सानुष्ठितस्य त्रिंशद्वर्षानुष्ठानेन पा
संपद्यते । अत्र दाक्षायणायनत्वपक्षे पंचदशवर्षानुष्ठानेपि सा संपत्तिर्ध्वनीता सर्पैः
॥ इति श्री सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे माध्यंदिनपथानयप्रथमे
कांडे द्वितीयप्रपाठकः ॥ दर्शपूर्णमासप्रयोगे दर्शयागेवनिश्चिते कर्मणां तु निर्वा
पहविर्विधत्ते । पौर्णमासेनेति विमर्षति शास्त्रेन हि नास्ति तिकन्तगुणाकाये न्याय
अतु दर्शपूर्णमासयागानंतरं एकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपेत् । तेनहविषा यजेदि
त्येवं प्रकारेणाग्रायणकलापेन पूर्णमासेष्टिः क्रियते । एवमनेनैव प्रकारेणापूने
तान्तथा अमावास्यायामनुष्ठेयेन दर्शयागेनेष्ट्वा अदितये आदित्यैर्वनाकं चरुं
अनुनिर्वपतितेनयष्टव्यं इति सन्धानप्रकाशेपदेशः । उभयत्रकालमत्वा समान
कर्तृकत्वमनीतिर्वाजपेयेनेष्ट्वा वृहस्पतिसवेन यजेतेत्यादिवत् । अंगांगिभावो
वगंतव्यः । देवप्रधानस्य हविषोनुनिर्वपणमनन्यपेक्षोति । ७ । सपर्वपौर्णमासेनेति ।

इंद्रो वा एतस्मादिन्द्रियं खलु पशुमध्यधानमभूताद्देवता। अथैवं संनियच्छेत्सौम्ये मासं भग्नीषोमी
यदेवताकं हविर्भवति। तत्र इन्द्रो यत्त्वेष्कदि यत्किंच नञ्च किमपिह विनिक्रियते। अतत्स्यैद्ं
संबंधविरलं स्य वृत्रो देवता भूयाएव स्यात्। एतेनैवातु निर्वाप्येन हविषा अस्य परोमा
स संबंधितएव स्याग्नीषोमीय मासास्य संबंधि हविःषेन्द्र इन्द्रे देवसंभवति। एतेमे व ह
विषायतस्य देवता रूपेणेन्द्राग्न हविषा सहितो भवति। इत्थमिन्द्राग्नेति विशेषा मि
प्रायेणाप्युक्त्वा विशेषणाभिप्रायेणाभिप्राप मापिद्धरोति। अथ यदि मध्ये त्वेति।
एतेन विशेषणेन सर्वामवहिसमध्ये हि सा। नाक्षणाशकारिणी। मध्ये न पौर्ण
मासयागेनहृतत्वाभ्भवती। तत्र्यर्थः दर्शयागे विहितमनु निर्वाप्य हविरन्तस्तोति।
अथ पयसामावास्येति। एषवारस्मादि। एष वै वा मामन्द्रं इन्द्रः खलु तता इपः सोमो
मत्वा देवानामन्नं भवति। स एषोन्नं हविर्षुं इन्द्रमापत्ये यस्मिन्हविर्विधेयः एता
त्रि। अतस्तेन संयोगे द्वितीया। अमावास्यादि वमस्य पावनीए त्रिसाव त्ति कालेन
एवं संपादिति दृश्यतेना पि प्रतीक्षन्तेन सोमाः दर्शनेन निमित्तेन एनत्वमावा
स्य हविस्तद्देवतामस्य स्य प्रसक्तापरिभवति। तेनैव कारणेनाम्यत्ति क्षितिर्निए
धारं भवति। हविराधारस्यामास्या दृश्यमानत्वात्। एतस्य देवपदस्य समाधा

नार्थे आदित्यस्य हविषो निर्वापः स्यात्॥ ७॥ इयं वै वषिभ्यां दितिरिति। अदामस्य सन्नयामा-
कारूप सर्वोपधारयायायन्तिषु। यासा सन्नाय। अनुनिर्वाप्यं यत्प्रतिगमयति। एतेनानुन्दितीति। य
स्मात्कारणादनेन हविर्द्वयमनुनिर्वपति तत्कारणमेतस्य मंत्रं तरं प्रतिकादितं। नुपाय-
यश्चिवशेषाविष्करोति। अथानुनिर्वाप्यामावपक्षमभिवत्ते॥ ७॥ अथ यस्मादिति। य
स्मात्कारणादनेन हविर्द्वयस्यानुनिर्वाप्यानन्तर्ये च्युतः तत्कारणमुच्यत इति॥ ७॥ ४॥ उक्त
स्य प्रयोजनस्यानुनिर्वाप्यमंत्रेणापि सिद्धिर्वक्तुं तदनुवदति स पक्षे पौर्णमासेनेति। प्र
मदीयो यद्वो सेन्द्रः इन्द्रसहितः अभ्युदयेष्टि इत्यनेनाभिप्रायेण द्विवेम पशस्यानु [illegible]
निर्वापः क्रियते। तथा सेन्द्रत्वमनयापि सिद्धमिति। कुतः। सर्वो हि यतः इन्द्रस्येवत्वानु
अथ तस्य तत्पश्चाद्गिड्ढसंवेधो वेदितः। एतेनेवास्य यजमानस्य पौर्णमासं हविः से
न्द्रमिन्द्रसंबद्धं भवति। तस्माच्चोपयत्र्य सेन्द्रः इन्द्रसहित एव भवति। अत एवेन्द्रस्य
हविषोऽनुनिर्वापावैयर्थ्यानविघातः सर्वः। दर्शयागानुनिर्वाप्यस्यापि प्रयोज
नमनवाद्युरः संरक्षयति॥ ७॥ अथ यच्छामावास्येनेति। आमावास्येन वा स्या
दि। पौर्णमासेन यागेन च बद्धं तदयं तेऽन्द्रायेदवाएतदमावास्यां हविरनुनिर्व
पतेपौर्णमासयागस्यानुनिर्वाप्यानन्तरमेपश्चात्संभवति। यात स्मादनुनिर्वा

१०

10

च समस्तेतरयोर्यागस्यानुनिर्वाप्यहविरन्तरापेक्षाविरहात । आग्नेयं हविर्ह्यनुनिर्वपेदिति
वेः इममेवपक्षमुपोद्वलयितुमनुनिर्वाप्यपक्षे दोषमाह । ७ । स य पौर्णमासेनेत्यादि
ना यजमानस्याग्नीषोमीयो हि दर्शपूर्णमासो । आग्नेयस्याग्नीषोमत्वाद् हविः यद्यनेनानुनि
र्वपेत् तर्हि सोऽस्य यजमानस्य भ्रातृव्यं प्रत्युत्पद्यते । प्रतिपक्षत्वेनाभिभूतं दर्पं करो
ति । अतः पौर्णमास्याममावास्यायां च दर्शपूर्णमासयागयोर्वैकल्पिकत्वे नान्यत्कि
ञ्चिद्धविरनुनिर्वाप्यमित्युपसंहरति । ८ । अथ यः पौर्णमासेनेवेति । असपत्नाहै
वेति । असपत्नाः शत्रुरहिताः अत एवानुपबाधानन्तकृतबाधरहितास्तेऽस्य यजमा
नस्य यागफलरूपाश्रीर्भवति । अनुनिर्वाप्यरहितयोर्द्वैवतयोरनुष्ठानं फलावहति
हेतुत्वेन च प्रशंसति । पौर्णमासेनैवेष्ट्वा इत्यादिना पौर्णमासीममावास्यामस्य
नस्ये योगे छिन्नी या । सर्वासु पौर्णमासीषु पौर्णमासेनैव यागेन नानुनिर्वाप्येन
हविषा । एवं सर्वास्वमावास्यासु अमावास्येनैव हविषा नान्येन । एवं कर्म कुर्वतो
देवाः क्षिप्रमस्य कालेन पापस्यं पुत्रपौत्रादिसमृद्धां प्रजां समृद्धिं च यन्तः प्रापु
वन् । अतः इदानीं तनस्याधिकं यः कुर्वीत तस्य यजमानस्य तत्फलं संदधयमवतिष्ठेत् सर्ष्व
दश्यं पक्षं सदा पश्यनिपातेनानुनिर्वाप्यस्य हविषो विकल्पो बंधयोः शिग्रहराववसि

स्व

१०

नः। तस्यानुनिर्वापपक्षे न सम्प्राप्तिरित्युक्तं यत्किञ्चिद्दक्षिणात्वेन दानमप्यभिविधत्ते। ६। अथ
यदनुनिर्वपेदिति। तत्र दक्षिणादाने हेतुरुच्यते। नादक्षिणमिति। न ह्यदक्षिणारहितं च
किंचिद्धविः स्यादिति यत्न आहुर्वै स्वाहेति च। अतोऽवश्यं दक्षिणादानं क्षेति न त्वनुनि
र्वापयोर्वैमृधादित्ययोर्हविषोर्दर्शपूर्णमासयागाङ्गत्वान्न दक्षिणापेक्षा प्रयाजादिवद्दक्षि
णावत्त्वेन यस्य गृहदक्षिणाकार्यविरहान्न दक्षिणान्तरविधानमसंगतमित्यत आह। ७। द
र्शपूर्णमासयोस्त्वेवैषेति। अन्वाहार्यमिति यावत्। एषा दर्शपूर्णमासयोरेव दक्षिणा
न त्वनुनिर्वाप्यस्य हविषस्तस्य च हि सर्वं नित्यत्वेन प्रयाजादिवत्स्वसामान्यात्। कस्मिन्नस्यांशे
प्रयोगे दक्षिणादानं क्वास्तीत्यभिप्रायः। प्रकृतमर्थमुपसंहरति इति त्वनुनिर्वाप्यस्येति
अनुनिर्वाप्यस्य हविषः पृथग्मीमांसा कृतेति। अनेनोदीरितप्रकारेणावगन्तव्योऽर्थः। वर्त्ति ष्य
माणेनाग्र्यामाणजातस्य विषयं दर्शयति। अयाम्यादितस्येति। आमावास्येह विधिवि
हृतेस्तस्य विधिवद्धेः अमावास्यादितस्य हविषो नैमित्तिकप्रयोगः। इतः परम
भिक्रियत इति। वक्ष्यमाणसोकर्मपरिहारार्थो विभागनिर्देशः॥ इति श्रीसाय
णाचा० एकादशकांडे प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः॥ अथ पुरुषदक्षिणानिमित्ते कर्मवि
धित्सुस्तस्य निमित्तसंभवमाहैकपद्यपतिति। १। तद्धैक इति। तत्र दर्शयागविषये ए

११

एकेन स्थितानाक्ष्युद्दिशीमिश्चिन्नपर्वतिप्रमातसमये प्राग्रादिशिवं द्द स्वाउ पवसंति ·
अग्न्यन्वाधानादयु पवसथकर्म्म निवर्त्तयंति तेषामयमाशयः प्रः परमस्मिन्दिवसे
यागकालेवं ह्रोनोदेतानोद्दिष्यतीति भविष्यत्र न युतने तुः । तत्रा अस्वहेतो मेघा
वरत्वनि मिज्ञाद निरो वति विधिर्लोपमन्तांताया अकालेपघो पवसथकर्म्मान्वा
न्वाधानादिकं करोति । अथानंतरं यागदिवसे एनं यजमानं चंद्र उद्गमादेति चतुर्द्दशीशेषा
भिश्रतपा चंद्रकला दर्शनं तस्य भवतीत्यर्थः । एवं निमित्तस्य संभावनोपगस्य चंद्रद
र्शनेस त्रिकाल विशेषोपर्ज्ञोयनेन कर्त्तव्यमुपदिशति । छ। सयघाहीनमिति । अग
हीनव च्चिद्दन्तमित्यर्थः । परस्मिन्दिवसे दर्शिर्यास्सर्व्वे मकालेकर्म्मप्रक्रांतमिति परि
णायतेन तत्प्रस्तातमेवतावं तं प्रयोगजातं कृतमिति निश्चित्य तेन तत्कर्मोमासीत ।
एषावस्थमारोपव्रतचर्याः व्रतस्य नियमस्याचरणं कार्यं । कापुनरसावस्थितः ।
आह । छ। यत्सर्वे धरितिरर्व्वे यः सायं दुग्धयोपद्ध्यात्मना विद्यते । परस्मिन्दि
वसेपुनः करणीयस्य सायं देहस्य पयहविष आतं चनार्थं कुर्युः । प्रातर्देहार्थं येव्यप
कृतावत्सान् स्नान प्रमुञ्चंति । पुनर्मन्त्रभिः संसृजेयुः । एवं कृत्वा पुनः सायं दोहार्थं ता
न्वत्सान्पुनरपाकुर्वन्ति । प्रातस्तु पयः कर्कुर्युः । तस्य कालं विधत्ते । छ। तानपहलार

राम
२१

स्यात्। एवं परस्मिन् दिवसे पुनः सायं होमार्थं वस्त्रानयाकु स्वे सायं होमादिकं कृत्वा ततः प
रदिवसे प्रागनुष्ठितान् मुहूर्तान्तत्वेन ख्यापितान् क्रियाकलापानाहरध्व अमावास्येन हवि बाका
ले यजेत। एवं सर्वस्य काले प्रक्रम हेतोर्बोधनं भवतीत्याह। ॐ। तद्यथैवा ददृति। ततः संत्वर्तच
र्याधानसंत्वरतः प्रतानकाले प्रक्रान्त आमावास्यं हविर्यथैवा। विकल्पं भवति। एवमेत
द्दर्शनिमित्तमुक्तं हविर्दोषरहितं भवतीत्यर्थः। यदन्यव्रतचर्याकालात् प्राक्तौ
हविर्निर्वापोत्तरकालेच वक्ते प्रमुपदिशति। ॐ। यद्युव्रतचर्यामिति। यदि तत्कांक्ष
तचर्याकर्तुं नेच्छेत्। आह। शासिच्छायामिति धातुः। तदा हविर्निर्वापं पूर्वमपि च स
मासेन विधिर्ज्ञातव्यः। यद्विवारहोते निरूप्तं हविरस्य कदियात्। निर्वापोत्तरकालं चतु
र्दश्यां च काले दर्शयोगः प्रक्रान्त इति जानीयादित्यर्थः। ॐ। पर्वणोऽपि द्रवर्णा। उक्ता व्रत
चर्या प्रकारान्तरेणोत्तरे हि कुर्यात्तादेवप्रकारान्तरमाह। ॐ। एतानेवेति। एतानेव प्र
कृतिरिवतामपि निरूप्यव्रीहयस्तुनेऽवदानेन तंडुलान् पुरुकरीकृताः कार्याः। एवं कृ
त्वा तत्र यवेऽपि तथा यास्य। कृता गृह्यन्ते तथा पलाशपात्रमेततत्। स्थूलत
तमध्यमाः स्वस्वातमाम्बुनि। वेधाविभागः। एते त्रिविधा तत्र मध्यमास्ताम
न्यैर्हृत्वा तत्र विशिष्टाः। यान्यैः स्रुक्पालेषु संस्कृतं पुरोडाशं श्रपयेन्नेप

यस्मायं तेन हहृदयं रुधिरं रिक्ताय मस्तिष्कात् गुणवि शिष्टो मेरुकाय कार्ये। तत्र रुधिर स्यावि
ष्टं तं डुसान्य हिक्कव हृदय यती सर्वे: भव्या वेदनं नरगीत्रानं ड्रष्टे श्रुते ये भ राणां
संडुसासा मेमाव्य शिवि विशिष्ट गणकाय वि स्ये वहृदय यति। गतं स्थाम क्रां न हवि:
यां निम्नि त्रि। देव नाय न य: क्रान: एत त्सर्वं सदैका रोगा कं। वेदमसा स्तं दिते आ।
मावा से पुरस्तान हृन स्मा रुधिर विणातं वं नि रध्मात। संस व स्सा स्पुनर यो कर
तां निरसेव ना: शत्तो वाचे यं तं डुसा व विम सम ध्यमा न मये रक्तेल विष्टा विद्र
यथ हावे रुयनिवहमनि ष्टा स्त्रिये स्क्रिये पि विष्टा य स्मात च यं रुनत स्यातं डुसाय न
यो क्व न्मादि ति। न तु सायं ते हृमात दे हो स्व नं त रु विशे। तयो स्यु वो धा रुत यो व स
र्ज्ञे न त्व म पुत्र। मि त्र तआ हा। छा व रु हृ स्वे व समये ति। यस्मि कस्मि नरुधि स्त्री रे
वा तं डुसा: प्रसिद्धं न ते। च रुरे थ व स म वे ति। स्थ न स्त मो स्यु हृ स्वरूपा तुं मेव पाव।
प्राधान्य मध्य ति। अत एव नत्र सांना याधा म्भा तु ष्ठानं। उक्तं हि सत्र कृता। सा
न्ना य्य मन्य देवत्या यो गा दि ति विहि तो नै मि त्ति को मध्य रुधि पि मन स्य प्रयोजनं कर्म न
स्तो ति। छ। रु था स्व पि ति। तत्र च एवं त्रिहे विष्टु छि मि वे ती ति य त स्य प्रयोजन मु व्य न रु
सर्वः। छ। तपि त डुपे स्त्री हि ति। ते रु धा अं न मं तं यं प्रसं गतत्स गुण का नां उपा मुमे छ

न पर्वसंगं हित्वा नाविमर्शे च शिवाद्दृश्यो संस्पर्शो यन्निमित्ते नास्ति तस्मिन्नेव हि ये
अनाधाराद्दिक्षैः प सपर्यं कुर्यात् ॥ इति श्रीसाधनायां बोधि रश्मितं साधकोपदेशे
दर्शयन्कार्यं प्राप्य शास्त्रेण क्रमश्च समाप्यायस्य चतुर्थं प्रकरणम् ॥
गुरुं दर्शयन्तेनु स्तावं हृदये पावनि वाञ्छितं दत्वा अथ पश्यन् दृश्येन नैमित्तिकीर
हितविधि सुगमा अधामा योगेन मन्यमान इति श्रिताय श्रुतवर्थं सभाय मनि
वहस्तु काया कालः सर्वित्तेषु इति स्म स्फुरता समानि कल्प मनिषकुर्वीयक
हृदिकाले अय हतो यम मावा केचि दर्शये याग स्या पकाल इति मोहान्स स्वम
नेव समानः यहृदयव समनि प्रवचेसयं च स्फीकेरोनि श्यान्तरं स्तोयं का
लघवं कृमा यस्याख्यातौ यां हिशि दृढो हृदयने यो हि तेकास मतिक्रम्य अका
लेकर्म कृतं मितितायनः सर्वः सपश्याद्दृश्य नानस्व देह दिव्यादि विधवः
स्वयं प्रव प्यास्वयं साधकः अस्य वजमानस्य वस्तुना जातः विमहिमा हीनस्य
प्यासेव हृतो अप्यवहृते व स्थिति यथा सा साधके वर्णे वरतो मे यारी नप
स्वमप्यवजिहीर्षितिः तद्वस्मात देह दर्शनं अस्माय यश्चिवित् क्रतःसायो नाम
विधीयमानकस्म अमितीहैवः तस्य विभिः तस्माधाय यकरो न पर्वकं कर्म ।

तद् कुर्वतो यजमानस्य पशुभ्यो हितं पयश्चय्या। नोहि सम्प्रातं स्यात्। तदेवं दर्शेनेव पशुहता-
निवृत्तिरस्य चेः एतदेवोपकायते। ॥ एतस्माद्धेतोरिति। एतस्मादेव स्वल्पेनेव यः संबंधिताम
वेला दर्शोत्कालीन एवावदंडः मसात्। अवक्रुद्धो निवृत्तिः शुद्धमा अथवंद्रमसः। अनमेता
दिस्वः नवुत्सकालिं गाहयियस्य वेनाः कारः समासांनः। तस्मादेव हि निपीयस्तरक्ष्यपया
पीस्याद्यापसुपसर्पति। उपगच्छति मवाद्याः पशवः निरोहिताय जमानस्य पयं वत्तीस्य चेः
एते नो हि। नैनैव कारसोन द्युपनयस्य प्रनामुपनायकाराः। वेदेन तद्वेदं दर्शेनेन तत्स्कृत्य विने
मुनारीत्को कृतमित्याव स्यते यितः कयं यं त्रिएन मुहैवेतन। एतमेव वदंद्रमसो देवत्वमा
वह्यते। चंद्रमसः संबंधितन्सं इसमप्रवर्ती शयाद इति। अत एवतस्य शशांक इति प्रसि
द्धिः। इतोपि वेदं दर्शनात्मागे वसुत्वमावास्यायामुपवसथः कार्य इत्याह। ॥ चंद्रमा-
वा इति। तं पौर्णमास्यामिति। उपचयकालं गतं तं हि वा न्वहं पवंद्रमसं पौर्णमासीकाले।
अभिपुशंवति। यातं दुग्धे वीकुर्वंति। सत्तापि वेरा इनः अनु अपरपक्षे अयत्स्पधीक्ष
प्रविशति। पशवस्ताभुपघोतेगच्छाय यः स्मपीत्वा साम्यनितेवंदोकृम संस्कृत। तंतरसं अमा-
वास्यायां धारयंति। ततः एवंत एतं संपत्ते तदिं। अत्यंत संयोगे द्वितीया। अमावास्यायां
संबंधिन्यां रात्रौ पशुभ्यः सका शादनं संनयति। संपन्नं प्राप यति। तं संनयनं मतिपद्येद्द

शीघ्रसमाप्तिनोपपद्यत इत्यर्थः। दर्शयागस्यातिक्रान्तकालत्वे दोषमुपन्यस्य तत्रानुष्ठानप्रका
रमाह। छ। सोमः यामावास्येति। अमावास्यातः पूर्वं। तत्र या पश्चाद्वृद्धिः दर्शे इति पञ्चमानोप
नयनादनुष्ठानमामर्शे इत्यपक्रामति। कुकु इत्यत्र रिक्तपत्रप्रसवयासमासां ततः। अथ कर्तव्य
विशेषमुपदेष्टुं सूत्रकार इत्यं पश्चमुपन्यवयति। तत्र कुम्भकं च कुर्यादित्याह तत्सैवोपपया
दिति। इत्यापत्त्यापघृतो मत्त्वेत्यर्थः। यागपक्षमेव निदुरियति। छ। यजेत है वेति। अम
वक्र मरणं देशान्तिवृत्त मरणादयं तत्रानीमेव प्रकृत यागनिवर्तने कारणमाह। शास्त्र
एवेत्यइति। अमृत्तो तत्र इदिवसे दर्शं वैदिकं लोकास्याया नक्षत्र [illegible] इति।
न यावेका सातिक्रमेऽनुष्ठिगतस्य [illegible] प्रतिकूलं ततो। यत्र पर्वतीति महतोदर्शयागः
शीघ्रसमापनीय इत्यर्थः। अतं तत्रमेवे नदोषपरिहाराय प्रायश्चित्तं कर्तव्ये ति।
विधत्ते। स आमावास्यविधेनैवेति। पश्चादिति कालोऽनुष्ठितो मावास्यायागस्य का
देशोप निव [illegible] क्रान्ता हवींषि समाप्यानेतरमेव एतां ज्ञिहविष्कां वस्यमाणामिष्टि
मनुनिर्वपेत्। साच सप्तः सकाशाद्यहकावसाध्या कार्येत्याह। छ। त इद्वेवेति। क
तिहविष्का सेतितत्राह। तस्मैचीरणीति। [illegible] चतुर्थो। तान्येवहवींषि दर्शयति।
अग्नये पथिकृते इति। तान्निक्रमेणानुध्यायेत्। छ। स यद्यग्नये पथिकृते इति पञ्चाय

समारोपस्यमुख्यस्याग्नेः खलु कर्ता पुनः प्रायश्चित्तं। अतः सोग्निस्तपंयानं पत्नं यजमानं प्राप्य व
न्ति। यस्मात् यत्न यथा देवभक्तेः सुतयजमानएवस्वयं कामयति। अतः यथिकृ द्विशेषणो विशिष्टा
म्नर्यो गापुत्र इत्यर्थः। द्वितीययागे देवताया अपि विशेषणं प्रकृतायया गास्तेन समर्थ्य
यते। छ। पाप्मा वै वृत्र इति। वृत्रघ्न इत्यत्र हननक्रियायाश्च निकर्मभूतो यो वृत्र सपप्मा। तं वि
शिनष्टि। छ। यो भ्रातृव्य इति। साश्रेयं पाकासमनुष्ठिताक स्यापरा द्वेष्टा ममक्रसमाधनात्क
र्मरोपायम्ति। फलेत्स्वचि स्तावार्यित्वा यः पापमाप्तिष्ठति। भ्रातृव्य इति। कर्म्मणो वृद्धौ। तस्मै
तिरस्कारस्य प्रत्यवो वार्घेप्रयागानन्तरं आग्नेययागस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयन्ति। छ। यत्र
वाइन्द्र इति। हतस्य वृत्रस्य पुनरुद्भवाशंकया तं हत्वा वृत्रं वैश्वानररूपकेनाग्निना इन्द्रः
समदहत्। तस्य भस्मसात्कृतवान्। ततः सोग्निरस्मिन्नुयस्य सर्वं वृत्ररूपपाप्मानं समदहत्
पुरा वृत्रसिद्धमर्थं प्रकृते योजयन्ति। छ। तथो एवैष इति। एषः यजमानस्तथैव वृत्रहननेन
गुणविशिष्टं इन्द्रो प्रकृतमयथाकालानुष्ठानं जनितं पापरूपं वृत्रं हत्वा तं वैश्वानररूपेणाग्नि
ना भस्मसात्करोति। तस्तं तरं सोग्निरस्य यजमानस्य सर्वं पाप्मानं संदहतिप्रकृतिमुप
संहरन्ति। छ। सर्वमेवमिति। अतः प्रमिद्बुवे ति। वनश्यको स्यकार्यस्य यथास्वामिष्टौ प्रकृति
वद्विकृतिः कर्त्तव्येति चोदकप्राप्ते यागेषु विशेषं विधत्ते। छ। तस्मै समदशसामिधेन्य इति

१५

15

समिदाद्यानामर्थः क्रमः सा विधेयः । ताः प्रकृतौ पंचदश । अत्र चोदकप्राप्तास्ता एव पुनराज्यभौ
धारणाय्ये दशमिसमुद्देशमयं तित्प्रकृतौ प्रधानयागे दैवं ध्रुवधर्मे । अत्र नवपदवारेण ईदृशं पुनस्त्वं ।
विधीयते । उपांशुदेवतायजतीति देवताप्रधाने देवतायाः कामयतः स्यादिप्रकृतदेवता
ऽऽसिगपुत्रा रावेणत्वास समाम्नानात्तावत्कामयेत तायाज्यानुवाक्याः कुर्यात । तत्र प्रथम
ति नियमो नास्तीत्यर्थः आज्यभागयोः स्विष्टकृद्यागे च याज्यानुवाक्यासु याज्या काम्यमति
द्दिशति । एव मानुषमानमाविति । दक्षिणाकृत्यं विधायत्तेति । छ । तिस्र धन्वमितिं तिस्र धि
रिषुमिषुर्दंके धन्वेति तिस्र धन्वे । पूर्वं वस्त्रकायसमानं सानंग धनुषा रज्जुश्चेत्केपानं वाधते । तत्र
तस्य वंवं ज्ञात्मकं दिवंष्यानेनस्वदेतेन रीयमानेन धनुषा वाधते इति हि मन्त्रि अन्वदक्षिणस्त्वं
दर्शयति । छ । इदं दक्षिणानां दशत्वमिति गृहसिद्धेः पर्वं । एतावदेवेति दक्षिणानामियमो
वाभिप्रेत इत्यहं । छ । एषान्वाहिष्टा दक्षिणेति । एषा एव तादिष्टा अस्या इदे विशेषविहि
ता दक्षिणा । अतो हृद्या देवानां मिष्टावस्त्वपिस्त्यमर्पा एकादशाति रिक्ताः इष्यसंते दक्षिणा
दक्षिणास्तासां मध्ये यद्द्रव्यं स एव तत्र द्वादशीति संबंधः । उक्तनिमित्ताभावेपि पशुका
मेनेष्टिः कार्येति विधत्ते । साहैयेति । सा चैतेष्टिः पशुकामाय पशुभ्यो हिता तथा अनपु एत॰
ष्टेपि अदृश्यमानत्वं द्रोपि यजेतेव ॥ इति श्रीसायणाचार्य॰ एकादशकांडे प्रथमाध्या

येवंवमेवाह्लागां ॥ अथ दर्शपूर्णमासयोः सर्वात्मकस्य सरगाद्वैराजपदप्राप्तिसाधनत्वेनो
वस्थानन्तरं योग्यतात्वेनाख्यायिकया सृष्टिं प्रतिपादयति । आपो ह वा इदमित्यादि । इदं दृश्य
मानं सर्वं जगत् आप एव । अबात्मकमेव । तत्कार्यत्वात् । कथमितिचेदुच्यते । अग्रे सृष्टेः प्र
र्वं अबात्मकं इदं सर्वं सलिलमेव उदकपरिशेषमेव । आसेति छांदसोम्भावाभावः । स्त्रीय
त्वं । ता आपो अकामयंत अभिमानिदेवताये स्वया अचेतनानामपि अपां कामयितृत्वात्क
थं नु । केन प्रकारेण विविधजगदात्मना प्रकर्षेण जायेमहीति । ताः अकामयमाना अश्र
म्यन् । खिन्ना अभवन् । श्रमु तपसि खेदे चेति धातुः । शमामष्टानां दीर्घ इति दीर्घः । ताः ध्याताः
आपस्तपोऽतप्यन्त । सृष्टव्यपर्यालोचनरूपं तपः कृतवत्यः अतप्यन्त तपस्तपःकर्मकस्यैवेति
कर्मवद्भावादात्मनेपदं । अखिलजगत्कारणमयमज्ञापयते हृयाहानमन्तस्यांडं स्वा
स्त्रिमाह । तासु तपस्तप्यमानास्विति । हिरण्मयं हिरण्यस्य विकारः सर्वेषां हि नादि
स्त्रैनियास्यते । हिरण्यनिर्मितमांडं अप्सु प्रथमं सम्यक् कुरंभवनं संबभूव । उत्प
न्नमभूत् । ता न हि तस्मिन्नवसरे हि समये संवत्सराख्यः कालोऽप्यजातोऽनुत्पन्नस्स्वभवा
अतः संवत्सराभावात् तावती संवत्सरस्य वेला प्रांत संभाव्यते । तावत्संवत्सरपर्यन्तं तदांडं प
रिप्लुतं अपासु परिस्थितमासीत् । प्लुङ् गताविति धातुः । ततस्तस्मादंडात्संवत्सरकाले गते स

२६

16

सत्तिपुरुषशरीरीकश्चित्समभवेत् । पुरुषपदार्थः । स पुरुषः प्रजापतिः । लोके शरीरिणामुत्पत्तिरेत
द्धेतोः संवत्सरकालसाध्यत्वात् इत्याह । छ । तस्मादु संवत्सर एवेति । यस्मात्प्रजापतिः
प्रसिद्धवृत्तविधा तस्माल्लोकेपि स्त्र्यादि संवत्सरपर्यन्तं गर्भीभूय स्थानेऽभ्यन्तररूपेण गर्भं धृत्वा
तदवसाने विजायते । विविधशरीरद्रव्यरूपेणोत्पद्यते । संवत्सरे हि सृष्टस्य कारणस्य पु
नर्भवनं । छ । स इदं हिरण्मयमित्यादि सः उत्पन्नः प्रजापतिरिदं हिरण्मयं स्वाश्रयभूतमांडं
व्यरुजत् भंगं कृतवान् रुजो भंग इति धातुः । नहि तस्मिन्समये आश्रयभूतस्याण्डस्य विसृज
त्वात् स्वप्रजापतेः स्थितिः आस्य इदं कारणं किमपि नैवासन्नवमवासच निराधारत्वात्
स्यानुसरणत्वं वर्जित्वा इदमेव पिनं हिरण्मयांडं पुनः संवत्सरपर्यन्तं बिभ्रद्धारयन्नास्ते वाक्य
पर्यश्रवत् । स प्रजापतिरित्यस्यन्तरं संवत्सरे गते सति व्याजिहीर्षत् व्याहर्तुं भाषितुमै
च्छत् । हृञ् हरणे अस्मादिच्छासमेतात् लङ् । प्रथमं लोकत्रयसृष्टिमाह । स भूरिति व्या
हरदित्यादि । भूर्भुवःस्वरित्येतत्त्रये क्रमेणात्व्याहृतेषु सत्स्ववाच्य पृथिव्यादयो लोका जा
तमित्यर्थः । भुव इति स्वरिति क्रमभयत्र समाहरदित्यनुषंगः । छ । तस्मादिति । एवंवल्लोक
मसिद्धे हृदयपादनं । प्रजापतस्तेः कुमारोत्के ध्यान्यद्धिसाम्यं कार्यकारणभावेन प्रति
पादयति । स वाड इति । प्रसिद्धं कासरं । ततो भुवः स्वरिति च अक्षरद्वयात्मकमेव प्रथमं व

राम
२६

त्स्मायमानः स प्रजापतिरवहत् अन्यत्सर्वमुक्तवान्। तस्मादेवकारणात्कुमारोऽपि र
जातोऽसौ वेद्यमाणाणिककासरदृशाणिप्य वदति प्रथमं भाषमाणो वदति। कृतुसद्धिमाह
।छ। तानि वा एतानि पंचाक्षराणि। तान्येतानि पंचाक्षराणि तान्यसिद्धान्तसंज्ञायां पंच वर्त्तन्ते
अकुरूतां हेमन्तशिशिरयोः समासाभिप्रायेण पंचसंख्या। अत एतैः पंचभिरक्षरैः एतदर्थ
प्रसिद्धा वसंतादयः पंच ऋतवः सर्वे सत्स्वेषु त्रिषु लोकेषु वर्त्तन्ते। स एष परिप्लवमानः प्रजापतिः ए
कस्मिन्संवत्सरेण तेसत्ति भांडं विहायस्माः स्थानं पृथिव्यादित्रीका नितं छ उदतिष्ठत्
ऊर्ध्वं स्थितवान्। यस्मादेवं प्रजापतिस्तस्मादेवकारणाज्जन्मानन्तरं संवत्सरकाले गते
एव कुमारो वा स्त्री वा सति उत्थातुमिच्छति। संवत्सरे हि स प्रजापतिः एवकारणायोजन्ते। स स
हस्रायुरित्याह। प्रजापतिः सहस्रायुः सहस्रसंवत्सरजीवनो येन जज्ञे। जातो वै यथाजना
प्रादुर्भावः स्माद्ध्रिः। यथा ह रश्मी असंतं विहृतायाः नद्याः पारं परतीरं यः पश्यति।
एवं प्रजापतिरपि सहस्रसंवत्सरस्य स्वकीयस्यायुषः पारमवसानं परावख्यो। प
श्यतेन ह स्मामनशीलेन मनसा ददर्श। ततः स प्रजापतिः स्वकीयस्यायुषः परिच्छेदं
ज्ञात्वा ततः प्रागेव प्रजासर्जनं न द पंक्रन्तं स्वकार्यं निर्वर्त्तयितुकामः अर्चिन् स्वकर्मैक
नैकं परामर्शन श्राम्यन् संततचिंतनेन ध्यानेन श्रमेण संचचार। वर्त्तते। ततः स आत्मन

१८

17

निष्ठ्यारीर एव प्रजापतिः प्रजोत्पत्तिसाधनं योनिमिथुनत्रान्ततः स आत्मनास्येन मुखेनैव देवा
नसृजत। ते देवाः दिवं द्युलोकमभिपद्य अवष्टभ्य असृज्यन्त। सृष्टा अभवन्। यस्माद्दि
वमभिपन्नासृज्यन्त तस्माद्धतसंबंधात्तेषां दिवानां देवत्वं। देवशब्दाभिधेयत्वात् संपन्नं। तस्मा
देवा दिवोऽभिपद्यनात्तस्संज्ञाना यदेवान् सृष्टवते तस्मै प्रजापतये सा देवसृष्टिर्दिवेवास
प्रकाश इवैवमभवत्। असुरसृष्टिमाह छा। अथ योऽयमिति। अथ देवसृष्ट्यनन्तरं योऽयम
वाङ्मुखो गुदस्थः प्राणस्तेनासुरान् प्रजापतिरसृजत। ते असुरा नाः इमां पृथिवी
मेवाभिपद्य अभिप्राप्य असृज्यन्त। तस्मै संसृज्यानाय असुरान् सृष्टवते प्रजापतये सा
असुरसृष्टिस्तमइव अंधकार इवैवमभवत्। ततः स प्रजापतिरवेत्। अज्ञानात् पापमेवैव
त्वहमसृक्षि सृष्टवानस्मि। यस्मै सृष्टवते मम इयमसुरसृष्टिस्तमइव अभूत् अंधका
र इव सर्वैस्पाशः। वर राशी साः मनेरति। एवं पर्यालोच्य तानसुरान् ततः सर्वान्नैवन
मोहपेण पाप्मना अविध्यत्। विद्धास्तादृशा न भकुर्वन्ति असुरास्तत एव तमसावि
द्धाः परामवं प्राप्ताः। यत एवं प्रजापतिना सृष्टिसमये एव विराकृता असुरास्तस्मात्का
रणादाहुरभिज्ञाः एवं कथयन्ति। छ नैतदस्ति यदिदं। यद्देवासुरं देवाश्च असुराश्चाधिकृ
त्य प्रवर्तते युद्धादिकं यदस्मिन्नेवास्ति। कुतस्तर्हि देवासुरस्याप्याख्यानप्रवृत्तिर्यादृनमिति।

रामः
१८

अन्या ख्याने। सर्वमनुक्रमकथयन्नस्तु वे स्मिन्नर्थास्तत्रोय दिदं देवैः सार्द्धमसुरसंधिप

तिपादनं वदेकं तावदिदं। अन्यत्राप्यघने। अत्र प्रष्टेनेदमितिहासे यदेवासुर युद्धादिप्रति

पादनं वदेके मिदं तत्र्यमर्थं नैवास्ती सत्र उक्तमर्थहेतुत्वेन योजयन्ति। छोनेतोस्येवता

निप्ति। संधिसमय एव पापवे धेनते षांपराभूतत्वामिदं सर्वं। उक्तार्थस्य द्योपन्वम

पिसंयोदयति। तस्मादेनं खिराः भ्यन्तेकंदनि। ऋषिर्मंत्रः। सत्वा नःवे पुप्रुतस्स इत्या

दिका केकु। हे इन्द्र त्वं न पुपुत्से। पुरुं नकु नवानप्रतिमेरानामसुराणामभावात्कतनम

किमपि शत्रुसैन्यं नाह। न नावधीः। हे मघवन्निन्द्र तितव प्रकृतस्य हिरमित्रः शत्रुः कश्च

नकोः पिना स्तिच्च चारित्रिप्पिस्तु वै सहनव्याप्तिपुंकान्याहुः सामायेवादछकोवधारणा।

तत मायामात्रं नतु पारमार्थिकं नतत्तु नउतिवेनाउक्तमते। अथास्मिन्काले पुरा पूर्वेका

लेपि त्वंगतं शत्रुं न पुपुत्से। तेन महत्त्वात्स्मि युधसंप्रहाराद्विनिधातुः। अथ प्रकृतस्य हिमर्थं संवर

ति। सयहस्माइति। देवानसद्यवनेनतस्मै प्रजापतयेयद्विवप्रकाशरुवर्भवा। सप्रजापति

सर्वहरकुरुता। असुरसंधिसमयेयत्तमआसीत्तांरात्रिमकुरुता। एवं देवासुरसंधिप्यामे

वतेअहोरात्रे सर्वे भवतसर्वत्र अहोरात्रसमुदायरूपस्य संवत्सरस्य संधिमाह। ब्रु।

सधेसत्तेति। देमराप्रकारमाह। छ। संवेवाइति। याः अहमिमादेवता अस्मिासच

१८

18

वानस्मि सोऽहं सर्वमिदमत्यस्रक्षि स्वेन गतमत्सारि इत्यु । छ । पगतस्याप्तवानस्मि । अत्सार । छ । गता
विति धातुः इति । यस्मादेवं सर्वं वा अत्सारिषमित्यबोधयत् । तस्मात्स प्रजापतिः सर्वं त्स
रोऽभवत् । स एवं हि यो एतस्य संवत्सरस्य एतेनैव नाम्नः फलमाह । छ । सर्वो हैव
भिवति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वो हैवमित्यादि । यः खल्वेनं वेदितारं यथा यथा यावद्रूप
माययापि व्याकरणशक्त्या संसरतिकोऽपि स्वेन गच्छति । छ । स एनं विदितारं नैवापि
भवति । बाधितुं न शक्नोति अयं वेदितारं यः शत्रुं बाधितुमिच्छति । तमेनं शत्रुं स्वयमभि
भवत्येव । य एवमेतद्वेदेति । प्रतिस्तवनार्थं निगमनं संवत्सरप्रजापत्योरैक्यात्मं प्रति
पादयति । छ । स ऐक्षतेत्यादि । इमं वै खलु संवत्सरमात्मनो मदीयशरीरस्य प्रतिमां यथा ति
कृतिमसृक्षि । सृष्टवानस्मि । यस्मात्संवत्सरं प्रसृक्षि इति यस्मादैक्षत यथौचितवान् त
स्मात्संवत्सरस्य प्रजापतिस्वरूपत्वमुक्तं इति वातप्रजापतिः संवत्सर इति तात्पर्यमाह । छ ।
आत्मनो ह्येतन्मिति । मानुष्ठानात्मकारणाद्योजनं । छ । कथमसौ प्रजापतेः प्रतिमेति त
त्राह । चतुर्वेति । यस्मादेवकारणाच्च यथा वाचकः संवत्सरप्रजापतिशब्दाया चतुर
क्षरत्वेन स्वरूपसाम्यमस्ति । तेनैव कारणेन अस्य प्रजापतेरेष संवत्सरः प्रतिमा प्रति
बिंबो मध्यमधिदेवतानां सृष्टिमाह । छ । तावा एतत्विति । ता यन्निसिद्धा एता वस्य मातृ

राम

१८

अधिदेवता आधिकारगुणोपेता सर्वोत्कृष्टा देवताः प्रजापतेरपसृज्यंत। काः पुनस्ता इ
ति तत्राह। छ। अग्निरिन्द्र इति प्राजापत्याः इति परमेष्ठिनो विशेषणे नोप पि प्रजाप
तिर्विसहस्रसंवत्सरजीविनो नक्षिरे। प्रजापतिवत्ता अभ्याद्या देवता अपि नद्याः पारमि
वत्सके। यस्य सहस्रसंवत्सरस्य परिमितायुषो वसानं ददृशुः। ततस्ता अपि तदुष्णा
यं साधयितुं अर्थयमानाः प्रजापतिवत्सर्वेन श्रमेणोपेतास्तेः तपस्तिरे। ततः अ
नेनान्तरं एतं दर्शपूर्णमासाख्यं यज्ञं प्रजापतेः पुत्रः परमेष्ठी अपश्यत। दृष्ट्वा तान्याम
यजनत यागानेनान्तरं इदं सर्वं जगदहमेव स्यामिति सार्वात्म्यमकामयत। स प्रथमा यो भव
त्। अवात्मको भवत्। ननु कथमस्य सार्वात्म्यमित्युपपादयति। छ। आपो वा इदं सर्वे
मिति। इदं सर्वं जगदवात्मकं। तथा हि। ता आपो यस्मात्परमे उत्कृष्टे स्थाने व्योम्नि तिष्ठ
न्ति। इहाप्यपि भूम्यां यः खलु अभिखनति। खनेत। तत्राप्यप एवाभिविंदेत। अपि नोऽस्माभ
ता। ननु कथं परमस्थाने अवस्थानमिति तत्राह। छ। परमाद्वा इति। परमउत्कृ
ष्टात्स्थाने मण्डलाधिष्ठितात् व्योमरूपात्स्थानात् खलु एष पर्जन्यो वर्षतीति यद्दिवः आ
काशाद्वर्षति। अतः कारणादापः परमे स्थाने तिष्ठन्ति। तादृगापत्त्वरूपतामाप्तः सः अप
मपि परमेष्ठीनाम्ना संपन्नः। इत्थं परमेष्ठी स्वयं सार्वात्म्यं प्राप्य पितुरपि तत्स्थानं सतयत

१९

19

तेनाः पाञ्जयदित्याह। छ। एषत्रयमयीति। कामप्रकामानप्रत्ययतीति कामपकः। पापरत्ता र
तस्मादात्मनोऽनुपसर्गूकयअद्दशीमिति। दृष्टोऽहं इति दित्तो वै निद्रितखरऽऽदेशः
स्यात्। कद्दशोऽहंगुराइति गुरुणः। तेनचेसादिस्वच्छायी प्राणो वा इदं सर्वमिति।
सूत्रात्मतया सर्वधारत्वात्तस्य सर्वात्मकत्वं। कायं वा खो वायुरंतरिक्षे पवते
संचरति। अयमेवस प्राणः स एव प्रजापतिस्तस्य प्रजापतेर्देहः। प्राणो वायुः स्प
र्शस्पर्शादिविषयसाक्षात्कारहेतुत्वात्। छ। यदेवेत्तादि। यत्स्वतुवत्तुरुत्वा एतेन प
कारेणअसौ प्राणो वायुर्वातीति वर्ततइत्येवरज्ञानाति। छ। कि मपि तत्सर्वं प्राणि प्रा
णावभ्रवति। अतः प्राणिसंघप्रजापतिविदित्वा फलमाह। छ। सयाहैवमेतामि
ति। इत्थं प्राणरूपं प्रजापतेर्देहिकोवेदआविजेवति प्रकाशत एवेत्यर्थः। प्राण
रूपत्वप्राप्तिवद्धामुपताप्राप्तिरपिदर्शपूर्णमासयोः फलमित्याह। छ। सप्रजा
पतिरित्यादिना। अमीयजन्त। याजितवान्। मज्ञो संधेनो स्त्वडिवाऽहृदयं। स्वय
मन्यत। स वाग्भवदिति। स सर्वं जगदात्मको हं स्यामिति कामयमानइंद्रं वा
ग्रूपोऽभवत्। वागात्मकं हीदं सर्वं जगत्तशब्दानुविद्धतया प्रतीयमानत्वात्त

रामः

स्मादेवकारणादिन्द्रत्वं वागात्मकत्वमाहुः। अजान्ना इत्याहएपकसप्राप्ति।

१९

हनुतामाह। छ। सइंद्रोग्नीषोमाविस्यादिना। स्पाछार्थः। तयोरन्नादएवाभवत्
रइस्युक्तोसर्वार्थविरादयानि। अन्नादएवाग्निरभवदिति। अन्नमतीस्यन्नादः। अदि
रेवसर्वप्राणिभुजोदरहूपेणावर्तमानः सन्नेः न्नादोभवत्। सोमस्तुरसात्मकत्वात्तेष
धिवनस्पतिरूपविद्यमानकत्वान्नरूपोऽभवत्। उभयोरन्नत्वजगदात्मकत्वमाह।
छ। अन्नादश्चवाइति। तत्तमर्धजातेसम्भयातद्वरदानींतनयजमानस्यापिदर्शपू
र्णमासयागेनतादृक्फलप्राप्तिमाह। छ। तावान्नादाइति। समार्धनं। सम्रद्धो भवत्
गतमन्यत्। छ। तइवेत्पादि परमेष्ठ्यादयः दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा प्राचीं दिशं प्रप
ममपश्यन्। भाव्ये स्पया प्राचीमिति विशेषणं। यां प्रथममपश्यन् प्राचीमेवाः
कुर्वन्। तेनैषप्राच्येव सती दिगिदानीं दृश्यते। तस्मादिमाः प्राच्यः सर्वे दिगभिमु
खाः स्वास्तिपुरः सरएवप्रथमं सर्वेतिष्ठन्तीति। प्राचीस्थेनामिति प्रागुक्तस्य हेतोर्प
सिन्ने। छ। देवैनामित्यादि। एतां प्राचीं दिशमुपेत्य परस्तात् परं कुर्वीमहि कार्योत्तरस्तन्ने
महीति। संकल्प्यात तत्तेनार्कमेवरिशिमर्क्केमकुर्वन्न्वलकोन्नरस्यक्कन्नेकरागी
नेत्तररश्मामेवाखवस्त्रे जैवपचेपमसामाकुर्पीमेस्पवोचत्। ततः सा कर्केभसोविमक्क
छद्योरभवत्। अथदक्षिणांदिशमपश्यन्स्पादावेष्यवमेवयोज्यं। छ। तेसिता

२०

20

तत्पदि ष्ठन्त इति । कस्मिन्नु परिच मत्वा हेतन्मार्गं तत्त्वागाद्दोषक्षिणानुदक्षिणास
दाभिधेया याम्यैव दिक् पितृपतिर्देवो । तथा दक्षिणास्या दिशः सकाशान्नान्य
वान्तेति सम्भिगमयन्ति । अन्तरान्निति पराय्यरिनिधानः । उत्ते नामित्यादि एवं वन
दक्षिणा दक्ष [illegible] नन्तरं यो लोकः कृतः सोऽनदि [illegible] साम्यको भवेत । एष खलु
लोकः स्याद्दक्षिणा दिक् ॥ यथा हैवेत्यादि । अस्मिन् लोके यथैवं पृथिवीपमा
त्रिपर्व तत्र एवमेवैषा दक्षिणा दिक् प्रतिष्ठा सत्या समष्टिं लोके आविपर्वस्ति ।
दमेवान्तरिक्षं । अन्तरिक्षात्परो लोकः । तदाधारस्तस्य लोकास्य परो लोक
माह । स यदिहेति । इह कस्मिंल्लोके वर्त्तमानः स यस्मादमुं लोकं न पश्यति अन्तरि
क्षेणाव्यवहितत्वात्तस्मादसौ लोकः परो क्षमिवाहुः । प्रतीच्यादि दिशः स क्षिप्रा
हाष्ठः । अथ प्रतीचीं दिशमित्यथ दक्षिणा दिगनन्तरं परमेष्ठा दयः पञ्च
देवताः प्रतीचीं दिशं अपश्यन् । इत्याचताभाषामकुर्वन् । अत्र सपत्नविषयो द
क्षिणाद आप्ता नो कृतवन्तः । तस्मात् कारणात् प्रतीची दिगाशाह पाय स्मात्याद स
त्वा प्राप्तं सोपाधाराद एकत्वं विवृत्तो लभन्ते । तस्मात्प्रतीच्यां दिशि यथा स्थानम
वस्थिता स्यकत्वमाहि विरहात्त आशौचके क्षमवर्णि ष्यन्त इति सादिकृतनताम्नि

राम

२०

केऽस्त्वभिप्रायः। तत्रोत्तरमर्थे हेतुत्वेन योजयन्निति। नदर्शनेन हेतुनारत्नामेव प्रती
चीं दिशं दस्युप्राप्यैतना मात्सोकृतवंतः। हित्वा हि दिशो हित्वा। स एवान्तरमाह। छ। उपेत्यामिति
नरं ह्य एकान्तां आशां आरूपा प्रतीचीं दिशं दस्यु कुर्वीमहि। उपेत्य अरूपा अन्तरे राकु र्यामित्येव
मालोचयंतस्ते देवास्तामाशाम् श्रियं अकुर्वत। कृत्वा च रमन्ते वल्लु श्रियं पश्यन्। किं
स्वयेति सा साक्षात्कारयामस्या लोच। यन्तत्स्मात्तत्रैव नम्रात्रास्थ पश्चिमी ऋद्धिम्प्रात्स
कान्तामुपपादयति। छ। श्रीर्वा इयमिति। इयं सर्वं सन्निहितापि ऋद्धिं तस्माद्योस्या
इति बहूर्थैव तुर्यी। अस्याः ऋद्धिमत्त्वं विव्रह्य नरस्यान्तेयो विद्वतिरमने स एव
श्रेष्ठो भवति। श्रियप्रशस्ततमो भवतीत्यर्थः। उदीचीं दिशि स्थिमाह। अथो दी
चीमिति। अपश्यन्नित्यनेन रत्नायाचीमेवकुर्वतेत्यनेन दुरीचीमेवकुर्वतेत्यनेनात्मप्र
मध्याहृत्यादि। कृत्स्नं प्रतिपादनीयातामुदीचीं दिशं भयां अकुर्वत। अपतत्वस्य
राकृतवंतः। कृत्वा च पुनरस्मिन्नस्मिन्नवं नमस्यामाह। छ। उपेत्यामिति। इत्त अवरू
पामेतामुदीचीं दिशं। अस्यत्त ईर्वतः। नं धर्म्ममकुर्वतेति। एवं सर्वविधेयवीर
कत्वेन च लिङ्गस्य पर्याये रोपात्तानुयोगपत्त्वादेवन तमिति विधेयलिंगता। यात्र
वरूपाउदीचीं दिक्कुं नं धर्म्मं धारणमयसर्वेस्मुजगतो वसेवनं एवं पराधर्मकुर्वत।

कार्यकारणयोरैक्यं प्रतिपादयन्नाह। धर्म्मो वा ऽत्र आपद्यते इति। यदा वल्लिमं मम श्लोकं आ
वश्यामहे इति। वच्मा सना प्राप्नुवंति। तदा सर्वमेवेदं जगत् तद्यथा धर्म्मे यथावस्थि
तस्वभावं भवति। एतदेव विवृणोति। अथ यदेति। यदा यस्मिन्काले ऽयं षिमेव
त्तितर्हि तस्मिन्समये वलीयानेव अतिपापितव लोये नरकं प्रयाहि एवम
दीपकः अतिशये नवलं रहितान् आहते हि यस्मात्तयो धर्म्मो धारयितस्वभावा
नावाप्नतामैरस्तारि। ता अनुक्रान्ता एकादश देवता। तथा हि। प्राची दिक् द्युलोकः।
दक्षिणा दिक् अंतरिक्षलोकः। प्रतीची दिक् आपः। पृथिवी च। उदीची दिक्
आपो धर्म्म इत्येकादशसंख्याकाः तेन तारतम्य याज्ञा घेकादशा पायामात्मका व
र्तन्त इत्यर्थः। ताः प्रत्याता घाएकादश संख्या आहुतयः एताभिरेव वत्सा हुतिभिः
प्राणकाः परमेष्ठ्या इयो देवाः इमान् पिप्याद लोकान् एतान्धामा घा दिश श्व अ
जयत्। अतस्तत्र व हेतुं वीते यातते रूपं व्यक्तिः। ह। तथो एवै षद्दति। पुरावतसि अ
धीस्य मकृते यजतं एवं मागार्हि चतस्र सतां मुख्य दिशां पृथिव्यादि लोकानां एकादश
मिराहुति भिर्जेयो जातन् आत्मप्याघ्वां नरादि प्रगं कुपंयो पाय इति तत्राह। ह। व त
सो वांतरदिश इति। या अवांतरदिक् सा मध्यनतः तएव चत्वारः पत्नी संयाजा। सोमस्त्व ह

एम

देवानां पत्न्यग्निर्गार्हपत्यस्ते देवपत्नीकाः पत्नीसंयाजाख्या यागाः। अत्र तेषां यागानां तज्ज
यहेतुत्वं प्रतिपादयति॥ ७॥ अर्वाञ्चं दक्षिणाऽर्धे देवा इत्यादि। अर्वाक् दक्षिणार्धे दक्षि
णेव यजमानः एतैः पत्नीसंयाजैर्गार्हपत्यं प्रति। इदं तथा जेतव्यं प्रतिपादयति॥ ७॥ आ
ग्नेयेन्द्राग्नं सौम्यं वारुणं यस्य व्यं। आग्नेयं भवति यो गार्हपत्य मन्त्रान्ते देवं तत्र पाठ्यायाः
ए देवा अजयन् । तेनैवैव यजमानो प्रियतया त्याजामवजयति प्रयोजनानि। उक्तां संप
त्तिनिगमयति। एवान्वेदेवं चेति। समस्त्यार्थं चापरस्यकं देवेषु त्रिषयेषु एवं दर्शपूर्ण
मासयोर्यागयोः संपत्तौ। एवमाधिदैविकीं संपत्तिं प्रदर्श्य अन्यथा व्याह॥ ७॥ अथा
ध्यात्ममिति। अध्यात्म आत्मनि विश्रमणार्थं। व्यधीभावं दर्शपूर्णमासयोः संप
त्तिर्दर्शयति। पञ्चेमहत्ति। शीर्षं वा पञ्च प्रशस्तौ च संबाहवो वक्त्रेधिवाचस्वं नासिके क
र्णो च इत्ति एवमेवं च प्राणाः। तत्र पञ्च मयाज्ञामकं वस्तु बाह्य आत्मयागो। योऽय
मवाङ् प्राणः अन्नमयं विमृज्यते नाड्यनुस्विष्टकृद्यागः। ध मध्ये येनो तम
वैसमर्थयते॥ ७॥ तमभ्यर्धं देवेति। इत्तराभ्य आह तेषु प्रधान हविष्कस्कारणार
म्भे स्वभिगतोऽस्माद्देहात् प्रयाजप्रधान हविर्भिः संसर्गो न भवति यथा प्रिय स्त
देशोऽन्तस्विष्टकृतं जुहोति। यस्मादेवं तस्मात्सर्वशोषे तपाः प्रयाजाः एतेनस्माऽगाह

मा एता द्धि भतंस्तेते । तेगु पश्यते । अपि च सर्वांश्चैव धान्य हविषा पुनरागः क्षी स्तिय क्रधाग
यस मव घति । समस्या वघतो ति यावत् । तस्मादि मार्ग शीर्षं गणानयं त्रिमपि द्वयंव
यत्क्व पगा यद्यते । क्रासमम भवन् । तस्मैवे एत मवांच या रांसमवे तिसंप्राप्नोति । ७ ।
त्रीणीशिक्मानी स्मारी भांसे भ्यासह स्त्रिंचा । तरा कव यो नया जाग्यत्स शारीरस्य शिम्बा
त्मकार्स्यर्थः । तत्र यो यं च वर्षेः कृद्धतमत्स्लतीयो नु याजः । त दिरं स्वविषमिव सिगा
त्मकं शिम्बं तत्र च अन्नवान पसं योजयति । ७ । तं वा अन्नवान मिति । अनयानमनुष
संवतं तरतीय मनुयाजं व षट्कुर्यादिस्त्वर्थः । तथैवं सन्ति हि अस्य शरीरस्यैतत्कं
अमहद् अविच्छिन्नं भवतीत्यन्नवान पस्तानि प्राया । वसां तरमाह । ७ । सवै सर्व
हिति । एते । हवैअ मत्सते स्वत्रम क्रेस्के व मभिवान्यान् । अवस्येना । एतत्स्यवाषि
ष्ट्वस्य मध्यमत्स्य शिम्ब स्यत्कं हि पर्वविधान । अन्तत्सा हरणान्मध्येः वसा नत्के
ते । अथ यत्र रूपर्वकं स्मात्स्वर्ग रहितं स्यात्स्व मे तस्मीमर्द्धे सु स्वमवत्तिष्ठत् । अथ
वालेवनं त्सम यो स्मावे शोद्धुन्ते । यस्मादेतत्स पर्वकं त सात्य कस्य तत्रीया । नु
याजस्य वा आत्मणोदि वे ह्य भत स्मात्कारगादे त रंगं निमित्तव शात्क दा चिदृति
षति । कदा चित्स घतेन । तस्मादति प्रतिपादिता वैविमर्म । ७ । होवाहू स्मादि । वा

देवानां पत्न्यग्निगृहपतिर्देवताकाः पत्नीसंयाजाख्यायागाः। अतस्तेषां यागानां तज्ज
न्महेतुत्वं प्रतिपादयन्ति॥छ॥ अवान्तरदीक्षा वै देवा इत्यादि। अवान्तरदीक्षामुपैत्येवैष इति।
एष यजमानः एतैः पत्नीसंयाजैर्गीतमप्यतः। इत्यादि तेनत्वं प्रतिपादयन्ति।छ। आ
युरिति। इदानीं [illegible] पत्रस्य [illegible]। आपं अंहपोगं [illegible] मन्त्राणां तदेवं [illegible]
तदेवा [illegible]। तस्यैवैष यजमानो [illegible] ग्रामं [illegible] प्रायेति। [illegible] संप
न्नि निगमयति। एवानुदेवत्वेति। समस्यार्थे [illegible] देवत्वेति [illegible] दर्शपूर्ण
मासयोर्यागयोः संपत्तः एवमाधिदैविकी संपत्तिमदर्शयन्न्यायावाह।छ। अथार
ध्यात्ममिति। अध्यात्ममात्मनि विधिमनुपार्थं। [illegible] दर्शपूर्णमासयोः संप
त्तिरधिक्रियते। पंचेमर इति। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] एवं चप्राणाः। [illegible] पंचमयाः [illegible]। [illegible] [illegible]
[illegible] प्राणः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]
[illegible] समर्थयन्ते।छ। न [illegible] दैवेति। इतरात्म [illegible] प्रधानहविर्भ्यः [illegible]
[illegible] अभिगतोऽपि [illegible] प्रधानह [illegible] संसर्गो न भवति। [illegible]
देशांतरे [illegible] [illegible] यस्मात् तस्मात्सर्वशोधे [illegible] [illegible] एतत्स्मात् [illegible]

तेहीतमभवन्ति। तां कामयित्वा परेवनास्पत्य यजेत। एते षां प्रयाजादीनं प्रधानस्य
मुक्ते षं गागु मध्ये षोडक मंगं मरणीयात्। हिस्यात प्रारोणवो विहीयात। एवं तत्र षो
डशमंगं स्यात् तस्मात्तेषा निप्रयाजानुयाजादीनि प्राच्यादीन्यंगजातानि तत्रस्तिवि
यत्नामेव पवरूपत्वात् यावत् शरीरं निष्पादकानीति सर्वेष्वि नेत्रसाधारणानि। अ
न्यप्रधानहविषामावायो द्वारपोगवतामाह। छ। अन्यास्वेव हवींषि उपा हि पंचेते।
आज्यभागान्तरे स्विष्टकृदाग्न सर्वं प्रधानयागस्यानेष्टि पंचेते। प्रयोगान्तरे
अपह्नि येनेषै। उदार्थ नरस्य र्थः। उक्ता अंगानुवृत्तीसप्रयपशं सत्ति। छ। नानाप्रता
षोडशत्वपरन्ति। पंच प्रयाजानागामपभागो स्विष्टकृदिडा त्रयोनुयाजाः सूक्तवाकः
पत्नीसंयाजाइति। षोडशा सर्वत्र साधारणोपन्यमवेती स्यर्थः। छ। षोडशकलो वै
पुरुष इति। स सशीर्षाण्यागाम अवाङ् प्राणाएक इस्य षो प्राणा मूत्रादि हा
वीहवागिवत्वार्य वेष्टी वानिवेस्य क्षवेणानि। एतत्षोडशावयवात्मकं एतच्छरी
रं यदा अत्रैव पंचेमे पुरुषे प्राणाइति। अनुवृत्तान एव प्राणाधा षोडशकलाः सा
नव्याः। यस्मादेवं षोडशकलात्मकस्य यत्नशरीरस्य षोडशाङ्गानि साधयन्ता। त
स्मात्सर्वीस्वपी ष्टिषु एताः षोडशाङ्गानि यथा भवतीत्यर्थः। अथ यत्नेत्रैव दर्शपूर्णमास

सपागेव नोपायनविषये मीमांसकैर्न प्रतिजानीते। छ। न ह्यायच्छति। न तत्र दर्शपूर्णमा
सयोः अहरहमुष्मिन्नु तमुपैष्यन्न् इस्यात्। हविर्वत् प्रतिपादितेव नोपायने व्रतस्योपायन
मुपगमकं न स्मिन्विषये उपदने। रात्रिभोजनकरणाकरणविषये विशेषो विचार्यते। व
द्दः कर्म्मणि पयक्। अत्र अशनानशनयोर्यास्तावद्दोषमाह। छ। यदि हि नाश्नाति पि
यदि पर्वरतो यजमानो नाश्नीयान्न हि पितृदेवत्यो भवेत्। पितृणां हि भोजनं नरात्रौ
विघ्नेत। न च न तं श्राद्धं कुर्वीतेति रात्रौ श्राद्धनिषेधस्मरणात्। अतो यजमानो पि
त्रावसुजावस्तस्यादशो भवेत्। न चैतज्जीवतो युक्तं। तस्यैतद्दोषपरिहाराय यष्ट्रीया
स्वरेष वेष्ट्यानागमारेगानस्याश्नाति ज्यप्निकाम्यमुक्तवान्भवति। इत्येतेन पका
रेस्मोघनद्दति पर्वे च संबंधः कथं तर्हि कर्तव्य मिति तत्राह। छ। न तदग्रव मिति। नत
स्माद्धेतो रात्रावशरावनिषेधं नेयामाकादिकमश्नीयादित्येवं नतत्रन्नोपायनवि
षयेस्या पर्वणि। केचित्त्विदमेयं कुर्वन्ति। अतत्र ऋचा तेनौपयिकं। यदन्नं शानु पर्वसे
षि तस्यैवस्य स्यादर राष्ट्रस्याश्नी यान्नारण्यं दारराणा शनम पितृदेवप क्षीकु र्वन्संभव
सत्यांतरा राज्यपत्नास्य दूषयति। छ। सर्वायित्रामपारण्यत्रि। पुरोडाशपक्व निम्नतानोर
व्रीहियवादीनांयाम्याराणामशनेन तत्का यस्यापुरोडाशस्य मेधं पतितयं सारंभुक्तवानभ्र

वति। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। छ। वानस्पत्यमिति। वनस्पतेर्विकारः पलाशादिकं वानस्पत्यं सं
सान्नाय्यस्य। चाज्यस्यैव तिरपियोः स्पर्शसान्नाय्यं हविः। आज्यं चैवेयत उभयं पयसः कार्य
मिति। तस्मान्नैतदुभयस्यापत्तस्य यागं सारभृत्वान्न भवतीत्यर्थः। व्याख्यानमपि विवती स्यादि।
पिठसंयवना योस्य मसेन आहवनीयसमीपं नीता आपः प्रणीतास्ताः स्वमशानपसे दोषस्य
दुःपरिहरत्वात्तेन शानवशेनाकदेशावएव परिशिष्यत इत्याह। छ। यदि नाश्नातीति। अश्यते
स्यमश्नपर्वकं परिहारमाह। तदाहुः किमयतमिति। अनुष्ठानमार्गेः कश्चित् ब्रह्मवादीनां
प्रश्नः। अस्यानन्तरं श्रुतिरावष्टे। एतेन राज्ञी मत्यंतसयोगे द्वितीया पर्वरात्री यजमानः स्वया
मवाः श्चिहोत्रेजुहुयात्। यजमानो होमानंतरं हुतशिष्टं पयस्यान्माति। तेन प्राशने नयात्पुरीरि
कः पितृसरगोरदेवस्यरोषतत्स्य नभवति। मेध्याशनस्य प्राणोहेषो पि नास्तीत्याह। छ। आ
हुतिर्वा एषा इति। यदग्निहोत्रं जुहोत्येषा मनुष्याणामाहुतिः खलु। अतएवास्याः श्रूयते।
पर्वतुरुन्नयति द्विर्जुहोति अथ केवलं भजुती भवनः इति अन्नादेवैवैषा नरं स्माहुतीर्जुहो
तीति यस्मादेतां मानुष्यानरूपामाहुतिमेवात्मरूपेवैष्वानरस्याजुहोति। तस्मात्तेनैव कारणे
न एतेषां प्राक्तनानां पुरोडाश शरीरीणां यज्ञियमसारं न भक्षितवान्। भवतीत्यर्थः। पर्वरात्रौ विहि
तस्यैवं होमं प्रशंसति। छ। एतेन हवै राचीति। समवयन्ति संप्राप्नुवन्ति। एकीभवंतीत्यर्थः। छ।

२८

24

एम

२८

या आप्यर्धमासाप्यस्येत्यादि। पक्षिण्यासैवं इकलावृद्धिक्रमेणापर्धन्ते आसौ। शुक्लप
क्षआप्यर्धमासाप्यस्। तस्यथाः प्रतिपदादितिथिषु चतुर्दशान्त्रयः स्ताः सर्वेपि पौर्णमा
सीं समश्नुवन्ति। सं श्रीपूर्वेति। कलाक्षयक्रमेणावृद्धिप्रापसीयमाणासोऽपरपक्षस्त
स्यपाप्रदपदाः स्ताः सर्वा अमावास्यां प्रविशन्ति। एवं विद्वकः स्वयं पर्वेत्ताजुह्वतो यजमान
स्य अन्यापुराश्रिपुत्रकेतिजाश्रियमाणेनापि होमः स्वयं होमः संपद्यत इति॥ इति श्रीसा
यणाचार्य० एककाहस्रकांडे सप्तमप्रपाठके ॥ उक्तविधप्रतमुपेयुषा यजमानस्य हविरुपस
वेन निष्ठ्ययणाहेतुं तां दर्शपूर्णमासयाजमस्य प्रतिपादयितुं आख्याधिकापायतेऽस्वनि माह
।छ। देवाश्चवा असुराश्चेति। उभयेप्राजापत्याः प्रजापतेः पुत्राः। अदित्यामुत्पादिता देवाः
दित्यामुत्पादिता असुराः। पस्पर्धिरे परस्परं स्पर्धां कृतवन्तः। छांदसः अस्य समाप्तावः
नते स्वेषामुभयेषां मध्ये असुरा अस्मानेनैव अस्मद् इति रिरकः कोनाम विधेते। पस्मिन्नस्म
दभिमते श्रेष्ठत्वं हविर्जुहुयाम तस्मान्नाससेवेति। अभिप्रायेनाः। देवैरतास्वकीये श्रेयास्वषु
हविर्जुहनेषु हस्तः आवर्त्तन्तो। तेनाहंकारेणाते सुराः परामभवन्। एवं मतिमानस्य पराभव
निमित्ततामनकार्यमे सावनोति मसंगात् पदिशति। तस्मान्नाभिमन्येत इति समामवोधि
नाशायतसेतन्मुखंउपायः अतिमानेऽहंकारहितयदशस्त्रमसुरैः कृतत्वाहंदैवैः कृतं हविर्य

तिः॥ छ॥ अथ देवा इति। अन्योन्यस्मिन्। अग्निरिंद्रो देवेषु श्वास्मासो देवे इति एवं परस्परं

२९ अजिहारेणाहवं विद्युद्धनस्थेहारेति। तेभ्यो देवेभ्यः प्रीतः प्रजापतिरात्मानं स्वशरीरं प्रद

दौ। अप्रतन आत्मा एषां देवानां यज्ञात्मक आस। वभूवेति नक उपयोग इति तत्राह।

छ॥ यज्ञो हीति। यज्ञः खलु देवानां स्थितिनिमित्तं अन्नं तदात्मकं देवेभ्यः कल्पितवा

25 न् स्वर्धः। स देवेभ्य इत्यादि। स प्रजापतिरेवं देवेभ्य आत्मानं स्वशरीरं प्रदाय तं निश्चय

णायत्त रूपामात्मनः प्रतिकृतिमसृजत। एतदेव तव यज्ञं वै प्रजापतिशरीरस्य

प्रतिमा यज्ञं तस्मात्प्रजापतियज्ञयोस्तादात्म्यमवतारयस्माह। छ॥ तस्मादाहुरिति।

आत्मनो स्थेनं इति प्राग्नुदीरितहेतुयोजनं। प्रतिमा प्रतिबिंबं प्रतिकृतिरिति पर्यो

यः स एतेन यज्ञेनेत्यादि। स प्रजापतिः श्रेय एव नस्वशरीरप्रतिकृतिभूतेन एतेन य

ज्ञेन देवेभ्यः एकाशात्मानं स्वशरीरं निष्क्रीणीत। यज्ञतुल्यवेतन देवेभ्यो दत्वा पुनः

स्वशरीरं स्वीकृतवानित्यर्थः। इत्थमाख्यायिकया सिद्धमर्थं प्रकृते योजयति। स य एत

द्व्रतमुपैतीति दर्शपूर्णमासयागो ग्राह्य [illegible] व्रतमुपैनीतिय देति। एतद्दे

ते ने प्रजापतिर्देवेभ्यः स्वयमपि आत्मानं स्वशरीरं विक्रीणमप्येति। तस्मा एप

दविहितोपपरिहारणाय एतत् मोपवसथ्यस्वसस्वशरीरं विक्रीयनु एवसम्यकुनियते दिपत्या २९

पादः सन्न् चिचरिषेत्। चरितं वर्तितुमिच्छेत्। दृष्टान्तेनोपपादयति। छ। यथा हविषेति।
यथा संयतः सन् हविषा चरेद्यजेत। एवं सर्वे ग्रावा विप्रं यतो भावदित्यर्थः। तत्र कारण
माह। छ। हविर्ह्येव भवति। एवं व्रतस्थे च यजमानः अपवसथ्य दिवसे देवानां स्वयमे
व हविर्भवति। हि यस्माद्देवतास्मात्स यतव्रत इति संबंधः। छ। अथ यदशनमिसाति
अथानंतरं यदास्मिन्नहि वसे यद्यदापद्यते तद्दर्शपूर्णमासादिस्वरूपं तत्तु ते विस्तारयति।
ततः हाते नैव यत्नेन म्लेच्छेन देवेभ्यः सकाशादुपवसथ्यादिवसे हतं किं पूर्णीतीत्यनु
नः स्वीकरोति। यद्वैव खलु प्रकृत्या यतिः पुरा स्वमात्मानं देवेभ्यो दत्वा तत्प्रतिनिधित्वे
न यतं स्वकृतं देवेभ्यः प्रदाय पुनः स्वशरीरमगलतान्। एवं यजमानोपि करोतीत्यर्थः
यन्नारीनामपक्षेरणा विष्णुमेरणाप्रकारमाह। छ। अथ यद्धविरिति। अथैतस्मा हरोमय
दात्वलु हविर्निर्वपति तेन हविषैवं तं यत्नेन निष्क्रीणाति। तत्र हविरंशुवाकीया अनुवाका
यवहानेन अव हानं याज्यया याज्यांत वषट्कारेण वषट्कारमाहुत्या सर्वत्र निष्क्रीणा
तीति संबंधः। छ। तस्मादाहुतिरेव साहि तस्य यतस्य संबंधिनी आहुतिरेवानिःक्रीता
असीकृता भवति। ततो यजमानस्य अग्र यशोराभग्नायो व स्वग्य जो भवति। उपर्य
व स्थिताया आहुतेर निष्क्रीतत्वात्। अथैतदुपपरिहारायतं निरूपमाह। छ। आहुति

२६

26

मेवेति। योयमन्वाहार्यस्यो दक्षिणाग्निस्तेन देय ऊदनस्तेनतामाह। तिस्रिमेवनिष्क्रीरगानि।
तेनाममिवैवनेनदेयशामननसामर्थ्येनस्यप्रतिपादयति। तद्घदेनयिति। तत्तत्रपद
स्य संबंधियदेतदोनं विजुहमंगमस्ति। तद्न्वाहरति। पुनः संदधाति। यस्मादेवं तस्मा
दयमन्वाहार्योनामसंपन्नः। अन्वाहरतीति दोषज्ञातमनेनशमयतीतिकरणसाधनोऽ
रापतः। स्वमुत्तस्येति। प्रतिपादितकृत्स्नवत्त्वनिष्कृयणनिगमनं। एवं निष्क्रीतस्यप
तस्य कउपयोगइति तत्राह। छ। एवहवाइति। एषखलु निष्क्रीतोयत्तः। अस्ययज
मानस्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेआत्मादेहोभवति। सखलुयजमानः सर्वेनतनुरेवसर्वा
वयवसंपन्नोभवस्तत्स्वर्गेलोकेसंभवस्त्यज्ञते। यएवमुक्तप्रकारं विद्वान्निष्क्रीत्या
निष्क्रयणेनदर्शपूर्णमासाभ्यांयजते। सर्वांस्तितंवधः ॥ इति श्रीसायणाचार्यवि०
एकादशकांडेः षुमंत्रार्थे ॥ प्रथमोध्यायः समाप्तः ॥ अथ विशिष्टजन्महेतुत
यासामिधेनीः प्रशिष्यन्तः पुरुषस्यजन्मत्रयमाह। छ। त्रिर्हवै पुरुषइति। पुरुषो
शरीरीत्रयः। त्रिवारं खलुजायते। तदेवमनन्तरमनन्तरं दर्शयति। एतन्वेवेति। मातापि
तस्यकाशावस्थयंजन्मएतदेकं। अथानंतरं यं पुरुषंयत्तः सोमयागउपनमति

माप्नोति। सयदितेनयजेत। तस्यदीक्षाहं यद्द्वितीयं जन्मभवति। अथानंतरमायुर

राम

वसाने यत्र स यजमानो ध्रियते। यं च त्वं गच्छति। अनेनेतरं यथैनेन अन्नाद्यम्याहरति।
अनेनैव विधानेन म ह्रियंति। ततो नंतरमेव स यजमानो मुष्मिंल्लोके अमृतमयशरीरः सं
भृतः संभवति। ३स्य ग्रंते। यत्र फलो पयोगाय ना तरस्य तृतीयं जन्म। एतेत्थैव प्रसिद्धं बोद्ध
यति।छ। तस्मात्त्रिः पुरुष इति आह। इमिनाः कथयंति। गर्भे। त्रीणि जन्मानि प्रदर्श्य
तारेव पुनर्जन्मत्रयं प्रदर्शयन् सामिधेनी संख्या द्वारा प्रपंचं जन्म समर्थयते।छ। तावा
न्ताइति। तासु प्रसिद्धः प्रवो वाजा इत्याद्याः। एताएकादश ऋचः। एकादश इति। सप्तशी
र्षण्याः द्वावर्वाञ्चौ नाभिर्दशमी इति। दश शरीरे प्राणास्तेषामात्मा मन एव एका
दशः। एकादशसंख्यापूरकः। एते प्राणा यस्मिन् शरीरे वर्तन्ते। एतत्संमिता एव
खलु पुरुषो भवति। तदेतन्मात्रया सामिधेनीगणैकादशसंख्यया कृत्स्नं सर्वावयव
संपूर्णमेव जनयति। अथ यत्सामिधेनीभ्य ऊर्ध्वं सामिधेन्यनुवचनादनंतरकालम
नुष्ठेयप्रयोगजातमस्ति तदस्य जातस्य पुरुषस्य साधुप्रतिष्ठाजीवनाख्यं। तस्मादेनं
पुरुषं सामिधेन्यनुवचनेन कृत्स्नं जनयित्वा शेषप्रयोगजातेन प्रतिष्ठापयव
ति प्रतिष्ठितं करोति। द्वितीयं जन्म प्रतिपादयति।छ। नव प्रसवस्येति। प्रसवः सा
मिधेन्यनुवचनं परं तां। तेषु न समिध्यमानायानुब्रूहीत्येवं रूपेण वाक्येन क्रियते।।

२१

27

ह्यग्रप्रसवशब्दाच्छो । तस्य तद्व्याख्यातयोः नवाम्रतशिरसि मवंजिता भिषेवमिश्री हस्तिमर्ने
वप्राशनात्मकमेवपुरस्ताद्द्वितीयेजननयवद्वालिपि । ॐ । अग्निहोत्रावेत्वग्निरिति प्रयाजेन
भूतोपस्कृतग्रहयजमानः सोऽग्रप्रसवशब्दाभिधेयः । तत्र विद्यमानानि तत्र वत्कानि
नवव्याहृतयः । अन्वन्समाने । तदनन्तरं पदेशाश्रावयेसाभ्यावर्त्तं । तस्याः स्तुप्तौ चरि
तिप्रसाभ्यावर्त्तं । तदुभयमपजातस्य पुरस्तादस्य प्रतिष्ठा जीवनास्यरं । त्वमित्यं तन्म
प्रतिपादयति । ॐ । अथ यदेवादयति । अतः शब्देनयथ पमकांडे ऽस्यापहरणविधायकं
ब्राह्मणं पदामरपेते । तत्र सद्यो यजमानं संस्तुतस्यप्रसारस्य स्वर्गलोकात्मकेआहव
नीयप्रहरणविधान्वत्स यज्ञन्मप्रतिपादयते । तत्र जीवंजन्मस्पर्शः । तत्र जन्मनि जातस्य
तस्य परीक्षं यानात्स्वापायाण एव प्रतिष्ठा जीवनास्परं । यतमतसंबंधि जन्मत्रेय प्र
वीक्तजन्मत्रयप्रदर्शनेन निगमयति । त्रिर्हवा इति । मातुरध्याधि पितुरध्याप्रजापतेरद
स्यादित्याय प्रापुरुषस्य त्रीणि जन्मानि प्रतिपादितानि । एवमेव एतर्हि एतन्वेयज
मानंयज्ञादेवत्रिर्जनयति । तासां साभिधेनीनामाद्योत्तमयोस्त्रिरनक्तिविधायक
प्रशंसति । ॐ । तासामेकादशानामिति । प्रथमामवोवाज्ञाउत्तमाआज्ज
होतेसेषाएवमस्ताभिः सहताः पंचदशसामिधेन्यो भवंति । इमामेवभूतिमभ

राम

२०

मिनिधायमाघ्वलायनोप्यस्त्रयत। तामेवं दशान्याम्यसामिधेनीरिति। हावाघारविश्ला
दितापंचदशाहुतयः परिगएयंते। इदोवरान्वसमिधियागः इयाअहं देववज्येमिति मंत्र
लिंगात्। सूक्तवाकोऽपि अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादिनाथ स्वरादौ के स्वहविषोः
प्रादिदेवतासंबंधप्रतिपादकत्वात् द्रव्यात्मकः। एतद्देवमीमांसकाआहुः। पूर्व
रआहुतिः सूक्तवाको याज्येति। तच्छंयोराववृणीमहइति शंयुवाकोः पिपरिधिप्रहरण
समकालत्वाद्दाहुतिः सूक्तवाको याज्येति। तच्छंयोरावृणीमहइति शंयुवाकोः पिप
रिधिप्रहरणसमकालत्वाद्दाहुतिरूपः। अतः प्रथमकोऽयं पत्नीसंयाजेषु कर्तव्येषु
सत्सु यदाहवनीयस्योपरि स्रुचोः संप्रग्रहणं विहितं सा संस्रावरूपा एकाआहु
तिः समिष्टयजुराख्या एकेति। एवं पंचदशआहुतयः संपद्यंते। तासां पंचद
शानामाहुतीनां रक्षार्थं पंचदशसामिधेन्यः क्रमेणानुवाक्याः स्थानीयाः। अतो
ज्याहुतिषु पत्नवक्करणां मंत्रो पश्चेऽपवक्तानादिनिनादः। ता एतासां याज्याः तत्तया
सतीआज्याहुतिषु याज्यानुवाक्याकल्पस्यांशरूपं दृतरूपाणवंसंपन्नमित्यर्थः।
एतेनोहास्येनादित्यादिनावरिनिषिद्धिस्तस्माद्धेयानुवादः। एताभिः सामिधेनीभिः
इमाः पंचदशाहुतयोऽनुवाच्यायेतामंतेति। एताभ्यामनुवाक्याहुतिः सामिधेन्य एता

२८

28

मिः करतं मंत्र नि गमैरेहि नाभिराहुती मिर्याज्य याये ता आहुत्यवेता स्मभवंति ॥ इति
श्री सायणाचार्ये० एकादशकांडे द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं ॥ अथ प्रसंगादनुवाक्या
याज्ययोर्भेदो विशेषो विधीयते । गायत्रीमनुवाक्यामिति । गायत्रीछंदस्काय
चेहेता अनुवाक्यामनुब्रूयात् । छ । त्रिपदता वा इत्यादि स्पष्टं । न स्वप्नेनैवेत्यादि ।
तेन त्रिष्टुभा यजेत् गायत्री यादृशः प्रतिष्ठितं त्रिष्टुप् लोके पुरेवाग्रतुष्या तस्य च
यति छादयत् । वषट्कारेणैतमाविर्भूतं होमविधिः प्रसज्यते । छ । यद्येति । यदप
स्थेन त्यजति अंतरिक्षे वषट्कारः । सन्नपतद्वषट्कारात्मकः स यो मस्य
स्तमपि तत्पुनरेनमेव यजमानं मृत्योरुपरिष्टात्संस्कारेति । तेनैव मतो स्माद्धोमा
न्तनयति जातश्च यजमानः एतं मस्त अतिमुच्यते मस्तको वरा सुक्तो भवति । त
च्यकारणमाह । छ । यत्नो वा अस्येति । अस्य यजमानस्य यत्न एव स्यात्मा शरीरं भ
वति । तत्र समाघस्य शरीरस्य को भत्वा वषट्कारात्मकस्य स्य मति मुच्यते । यत्नः
सर्वेषु यत्नेषु ततश्च वषट्कृते होमः एतेनैव हेतुना अस्य यजमानस्य सर्वे यत्ने
न वः । यत्नादर्शपूर्णमासादयः । मपर्वतं तं कृतवान् उभयविधस्य वषट्कारात्मक
मेतं मस्तकं अतिमुक्तः । अतिक्रम्य विच्छिन्नाः । अयाह तिशरीरं त्वं यजमानस्य प

२८

तिकाह्वयति। अथ यजमानमिति। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा येयाय हेष्याहुति
हूयते। एषा खलु त्वमुक्तिनवर्गो लोके अस्य यजमानस्य आत्मा शरीरं। एवं विद्वक्ता
वेवितस्य यजमानस्य परमस्मात् भलोकेति। प्रगच्छति। अथ नरा एतस्य यजमा
नस्य छेदोपस्थानोगे सतीभवंतीत्यष्टाहुतिः आह्वयति। हे यजमान एहि आग
च्छ। ते तव य आत्मा अहं हरास्मि स्थाने अस्मि। भवामि। अतो आगच्छेति अत
एवाथर्ववेदे लोके प्रमाद्यते। छा एषेहीति। तं आहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मि
भिर्यजमानं भस्मयंतीति। आहुतिनाम निर्वचनं करोति। तद्यदाह्वयंतीति। २ इति
श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे द्वितीयाध्याये द्वितीयब्राह्मणं ॥ इध्मसामिधे
नीप्रसंगेनागतानन्तु वा कायाज्यावषट्काराहुतिरूपान्यार्थ्यौ निरूप्य सामिधेन्य
नंतरभाविनावाघारेनाम रूपात्मना स्तोतुं तस्य महिमाख्यायिरूपायप्रतिपादयति
।७। ब्रह्म वा इदमिति। इदं नामरूपात्मकं दृश्यं जगत्। अग्रे सृष्टेः पूर्वं सत्त्वता नार
ब्रह्मसंतं मायाशक्तिसहितमद्वितीयं यज्जगत्कारणं ब्रह्म नारद्वासीत्। तावत
बीजे वटवृक्षवदनंतरं तत्स्वीनमासीत् द्विपर्यें। तद्ब्रह्मस्मत्त्वमेति कात्मकं जगत्स्य
मं सूक्ष्मात रूपिव्याचनरेवानस्यसत्ताम् प्रभावनानेवलोके षष्ठ पृथिव्यादिसृष्टिम

आरोहयत्। कस्मिंल्लोके कविभिनितराहा॥ छ॥ अस्मिन्नेवेति। अस्मिन्नमुं लोकाधिष्ठानस
त्वेन सिममारोहयत्। एवमुपरितनलोकानामधिष्ठातृदेवतासंबन्धसमवायाः
लोकत्रयवर्त्तिकाशमानत्वसाधारणमित्याह॥ छ॥ स यथाग्नेवेति। स इति लिङ्गव्य
त्ययः। तत्तेत्र स्वर्गे पथैव खल्वेते पृथिव्यादिलोकाः इमाः अस्यामारुह्य देवता अ
आविः प्रकाशमाना भवन्त्याह मम परो लाभ इति। एवमेव खलु ऊर्ध्वलोकाः नाम धि
ष्ठातृदेवताश्च आविःप्रकाशन्ते। तच्छ्रद्धावाञ्छं निरिधिगच्छति। छ। येष्विति। अर्थे दे
वतानां च्यारोहणानन्तरं तत्रैव सर्वपरं तद्वेदवत्। सर्वे लोकाः वधिमन्तंस्य लोकान्
स्थानमगच्छत्। प्राप्नोत्। आत्मीयं वा स्थानं गत्वा रोहन्ति। आचारयत्। केन खलु प्रका
रेणाऽस्मान् पृथिव्यादीन् सर्वान् लोकान् प्रत्येकमेकं प्राप्नुयामिति। एवं विचा
र्य द्वाभ्यामेव प्रत्येकम् आप्नोति। तेषां एव दर्शयति। रूपेण चैव नाम्ना चेति। तयोः
नामरूपयोः स्वरूपमाह॥ छ॥ स यस्य कस्य चेति। स इति पूर्वं ब्रह्मकालेऽकारेण च
कस्य हि वस्तुनो नाम नास्ति यद् यः परः सर्वमा दिव्यावकं शब्दो विद्यते तेन नामापत्र
वस्तुनो नाम नास्ति न संभावरं रूपमिति स्वरूपेण पञ्चैव समुद्रेषु रसवोजानाति।
तेन नाम प्रसंग रूपेण ज्ञायमानं वस्तु रूपं। क्रमं जगदेवाविर्देवपरिमाणतः नाम

वस्तुंवं चेति। यावन्मात्रं देवस्फुरत्तं तज्जगन्नदंतमप्रत्यात्। न खल्वाकार स्वरूपं नाम मस्थं
वस्तु संभवतीत्यर्थः॥ तयोर्नाम रूपयोर्गुणौ विधायन्नहेदं नेपरं समिति। तहैनेदमित्याः
त्कारणा स्वभृतरणः ते एते रूपनामनी महती। अभेयेते। समधिकतरे स्वस्येवा। अ
प्रमितिरूपमपहहैवास्य भावतीति अभ्यत्गुना। एतस्यैवेरितापि स्वयमपिता। इत्य
शसंवेद्यमहत्त्वव्यापकं रूपं भवति। तं पश्याय्यथापास्तेतत देवमवतीति व्यक्ते॥ प
स्यगुरो व्यर्वचेयो। सं। पस्यापत्स्ये स्वरूपे। सया। हेतं महन्तं मस्थं यमजं वेदस्या हो तस्य
वच्यारत्या नाते। यत्नैरत्या या मितिधाता। निर्व्यन्ता पंपस्वरान्॥ तत्र रूपस्याधिका
माह। छ। तयोरन्यतरदिति। स्या यो छदनं संख्यायस्त्वम तिपार्यत्तिपघपिनस्येति।
यस्यापि वस्तुनो नाम। स्ति तद्वस्तु नाम स्वभयमपि रूपमेव भवति। साकारत्वा
त्नो नाम्नो विरूपानुप्रयेणाद्रूपमेवज्यायः इत्यर्थः। तद्धरिः फलमाह। छ। अस
योहि तयोरिति। एतयोर्नामरूपयोर्यस्मात्सुरूपोऽज्यायान्नृसमपत्तिं स्येष्वृत्
धिकतरो भवितुमर्हति। गतमन्यत्। एतेन। नामरूपो पश्चिस्तव्यापकं चलहुप
मा स्थिरेवाम नत्सकारणामित्याह। छ। महत्त्वहि याइति। अत्र एषा नाम रूपाभ्यां व्याप
नात्संवेद्यं पृथ्व्या दिलोकवनितो॥ गमा या देवाः मस्तोमरगाधर्मा रणाः सूर्य म

२०

30

वुः । यदेव खल्वनेवसरणा नामरूपाभ्यामावृणोत्याप्नोतः । अथानंतरमेवव्यापकत्वलक्षणरूपण्यापा
अमृतत्वाभ्यमरणाय स्मरणाय मत्तुः । अतो व्याधिवर्जितं वर्णमासयोर्वर्षे स्थापकया यतया नामरू
पात्मकावाधारैः स्थियतैः इति सत्कृतमनुस्मरन्ति । छ । सर्वं मनसेति । यं मध्यममाधारं मनसा मं
त्रलिहित्यमात्मनो व्यापारमाचरणाद्धारयति । तेनउरीरिति लक्ष्यतां स्वयमाप्नोति । एतत्सिद्धये
मनसो हृदयता सत्त्वं प्रतिपादयति । छ । मनो वै रूपमिति । हृदयस्मादिदं वस्तुत्वं हृदयएव मात्रा
रम्यति । मनसा वे हज्ञो नास्ति तस्माद्वैधस्वरूपस्यतद्देहनकरणस्य मनसस्ताहात्म्योप
चारइत्यर्थः । नामरूपात्मकं प्रपंचस्य मध्ये प्रथ्यमाधारेण रूपप्राप्तिरूपका । तयैव ना
म्ना वाक्षरविद्वितीया धारेण भवतीत्याह । छ । अथ प्रपंचवाचमाधारयतीति । वाचा वाग्वृत्तेर्वे
नमन्त्रेण यमाधारयति तेनैव ब्रह्मणः संबंधिनामप्रपंचमाप्नोति । करणभूतायाया वाचा
नाम्नभूतानां स्थंउक्तार्थे सिद्धयमिति प्रतिपादयति । छ । वाग्वै नामेति । वागिन्द्रियमेव नाम
नामधेयरूपः शब्दः निर्वर्त्यनिवर्तकयोरभेदोपचारादित्यर्थः । इत्थं नामरूपावाप्तिद्वारा
यजमानस्य कृत्स्नजगद्व्याप्तिरेव भवतीत्याह । छ । एतावद्वा इदमिति । नामरूपात्मकमेवेदं कृ
त्स्नं जगदन्यतस्तद्व्याप्ता सर्वं जगदाप्नोतीत्यर्थः । सर्वो वाप्तिफलमाह । छ । सर्वं वा अस्या
प्तमिति । यत्सर्वं जगन्तदस्य ध्यंस्तेनुम शक्तं । इत्यर्थ्यो वाक्यार्थे निपात्यते । अतो क्रमस्य

राम
२०

सर्वे जगत्पालयन्नमानस्य स्तुत्कृतं पुरांपत्तनसकलममतो लोकस्य तदुभयं स्वपरद्वितं भवतीस

र्वः। अथ यशो यो वीर्यो तेसमंच कममिमर्शने विविधिस्तुः तस्यनिमित्तं प्रतिपादयन्ति। तद्धाअ

र्थात्मेव्याभिज्ञाविनि। अर्थअमृत आधानस्वरता या आम्नेपी विदितमात्तद्धि यचे किं वि

ज्ञायते। वेदेऽकर्मणि यक्षं तत्तेजस्तद्यायेन प्रकारेणार्थविज्ञामंत्रद्वयसोपदः प्रारोचत।

तं प्ररोचमानं न पर्तं तेऽत्र षयो यथा तत्वत। अकुर्वन्। एतत्सर्वं तत्त्वा यो ज्ञाविबोधप्रतिपा

दितं। तत्रयत्नेनत्वानां तान्रचीनांधर्वादुपनिषेद्रः। उपनिषत्प्राप्तीपस्थावसद्बुः। ते

दंगंधर्वा प्रयोगवेतायांसंनिध्यनिस्म। संनिधानं प्रत्यवेसरांकृतवंतः। तत्प्रकारमाह

।छ। इदं वा अस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। अतिरिक्तमधिकमकुर्वन्। त

त्राप्याग्निसदवं। इदं खल्वेवाऽजितं विकलामक्रना। अवलंबन। कोऽन्योऽग्निमंत्रेघसेतित्वेऽक्र

यस्वबलुसयत्नाद्यामवीरांतसंत्रास्यसंस्थित। समासोवग्रव। सप्रवधमध्यप्रयच्छत्या

त्मेनपरं। अथानंतरं तदुतिरिक्तं स्मंमन्नत्तान्नवीन्द्रशीर्यास्तुः। ज्ञापयामासुः। हेऽग्र

वयायदं ददं खलुअस्माभिरेवत्तवतिरिक्तमकअन्नद्द्रन्नमक्तो अकर्मेति एवंगंधर्वे

र्दृष्टितसदितयद्गामतिरेच यात्रकं। तत्सर्वं तयदधिकपरिमाणापञ्चंदवमरवायंदान्द्र

नमक्षयंतनत्सद्दीशांऽहम्नाग्नतीरवचमवाम्नमवदंति नितिंववमरवेसप्र्यः। ततस्तेऽक्षवपः

३१

31

एतस्य स्नातिरेकदोषस्य शमनाय परस्य अभिमर्शनं कृतवंतः तदिदानीमपि कर्तव्यमिति विधत्ते।

छा। स पवित्रं शं यो राहेति। यत्र यस्मिन्काले समहोता शंयोराह। शंयुर्नाम्नो बार्हस्पत्यस्तस्य संबंधि त

तं छंयोरित्यनुवाकं ब्रूयात् तत इदानीं पत्तनमप्यनुवदति मंत्रे शाधिमर्शनं कुर्यात्। मंत्रस्यायमर्थो

हे यज्ञ। तेतुभ्यं नमस्कारोऽस्तु। अतिरेकदोषरहितो भव। उपदेशः पश्चात् अयं वरा श्रेयपाद्रि

या ध्याहारः। इयं चितावयवैः स्वस्नेहो दोषरहितेन मुभवेत्स्पर्शः। यतसंवं श्रियाछि तं स्न

तिरेकदोषरहितं कल्पास्यत्यं न चेत्संसिद्धं स्ना पर्यैवास नो भवाय ध्यामहीयेत्विषेत्तोभ

न यज्ञेन तादृग्विधेसं तिद्धस्वति। तत्र येप रतां ध्याच छे। स पवदीस्या दिना मंत्रा र्थमा

ज्ञेन ब्राह्मणा र्थी ध्यारव्यातो द्रष्टव्यः। ज्ञा स्वमुहास्पति इति पादिता र्थेनिगमनं। तस्मा

दितिविहितं समंत्रकमभिमर्शनं निगमयति। एवमभिमर्शनेन स्नातिरेकदोषप

रिहारे सति गंधर्वाः स्पर्धिमाव माप न्नावमः यवमानिस्याद्या स्ते द्यासंत्ताः॥ इति

श्रीसायणाचार्यवि॰ एकाठकाकांडे द्वितीयाध्याये तृतीयव्याख्यानं॥ अथेमा वा घोरेर

शेष्टोमा सना मान्मनास्तोष्यत्रिन अधि देवमध्यात्मं च दर्शपूर्णमासोम तिपारस्य

त्रिः। छा। एवं वा इत्यादि नाम एव वसर्पेसपद्ति एषा खलु पूर्णमाः। स पूर्णोमानः। नत्र प्र

सिद्धिं समाचायति। छा। अहरहस्त्वै वैषपूर्ता इति। अहरहः प्रतिदिवंससर्वेता एषः सूर्यः

एम- ३१

पूर्णा एव भवति । छ । चंद्रमा इति । यदैव एव दर्शः हि यस्मादेव दर्श इत्यमावास्यायामवि-
द्यमानः प्रतिपदि पश्चाद्दृश्यमान इव भवति । तस्माद्दृश्यत इति दर्शः चंद्रमा उक्त एव पौ-
समाह । छ । अथ यो ह वेति । इतरथा अन्यात्मका इति तेरणप्रकारेण आह इत्येक व्यवंति । चंद्रमा
एव पूर्णमासः न तु सूर्यः तत्र युक्तिमाह । छ । एतस्य हीति । एतस्य चंद्रमसः अपचयात् सम्यक् व्यापनं ।
भवति । न तु केवलस्य तत्काले पौर्णमासी स्यात् च सूर्ये । पूर्णमासत्वं चंद्रमसः संबंधिनी पौर्ण-
मासी इति व्यवस्थापयति पारयंती तस्य । छ । अथ यो ह वै दर्श इत्यादि स एव च एवं सूर्यपूर्ण-
मासौ चंद्र इत्यादिस्वात्मकाधिष्ठात्री तयोर्द्यावापृथिवी अहोरात्रे तत्पत्नी माह । छ । इयमेव पू-
र्णमास इत्यादिना पूर्णमानं यस्याः सा तथोक्ता । अग्निर्दर्श इत्यर्थः । अधिदैवं निगमयति
। छ । एषा तु दैवतेति दैवतास्वेषु विषये एव खलु दर्शपूर्णमासयोर्योग्यये मीमांसादिः
ध्ययन प्रकारः । अथाध्यात्ममित्यादि अध्यात्मं आत्मनि शरीरमध्ये तयोर्मीमांसाधिर-
क्रियत इत्यर्थः । योयमुत्तानवायुः स पूर्णमासः तेन हीदं देहं पूर्यत इव अंतः प्राप्येमाणा इ-
व भवति । अंतः पूरणनिमित्तत्वात् स एव पूर्णमासः । मुखनासिकाभ्यां संचरन् यः प्राणो
वायुः एष एव दर्शः । दृश्यत इवेत्यादि पूर्ववत् । न देतावता स्वेत्यादि । तत्तत्प्राणोऽपानो प्राणो-
ऽपानात्मको दर्शपूर्णमासौ अन्नाद्यान्नप्रदत्व भवतः । ताविति विविधिर्व्यपदर्शय

३२

32

यति प्राणात्मना हृदि ॥ अन्नमत्तीत्यन्नादः ॥ स च प्राणाग्निरिति केचिज्जाठरो जीव इति । कथं प्राणा
त्मनान्नादत्वमित्याशंक्याह ॥ ७ ॥ प्राणेनेति । न हीदमिति । प्राणेन खलु मुखे संचरता वा त्वम
न्नमद्यते निगीर्यते । अतोऽन्नादत्व साधनत्वात्तस्य वान्नादः । उद्भूसनादस्तु मनउदन गते
नहीदमन्नमद्यते । तथा तयोर्मनोवाग्रूपतामाह ॥ ७ ॥ यन्न एव दर्शपूर्णमास इति पूर्णोऽवि
वहीदमिति । इदं मनः शरीरमध्ये नरस्याग्न्यालो मध्यवर्तित्वात्पूर्णमिव हि भवति । चैतन्याभि
व्यक्ति हेतुत्वात् । वाग्दर्शः । यतोऽभिवदने व्यापारेण दृश्यमानेव भवति । तत्र अध्या
त्मं आत्मनि देहमध्ये एतौ मनोवाग्रूपौ प्रसिद्धपरौ हेत्या भासमानौ दर्शपूर्णमा
सौ । दृश्यमनधिदैवाध्यात्ममभेदमदैविध्यं दर्शयित्वा तस्याग्रयोजनमाह ॥ ७ ॥ स य एव
वसन्थद्विरडपवस यास्मे अन्वाधानदिवसे यजमानो व्रतोपायनीयं व्रतोपाय
नागमनं अश्नाति भुंक्ते इति यत् । तेनाशनेन एतावध्यात्ममवस्थितौ मनोवाग्रू
पावपरोक्षौ दर्शपूर्णमासौ प्रीणाति तर्पयति । परेद्युः प्रातःकाले क्रियमाणेन
यज्ञेनैदैवौ अधिदैवं प्रागुक्तौ दर्शपूर्णमासौ तर्पयति । तत्र सिध्यसमाधत्ते ॥ ७ ॥ तद
हुरिति । ननु दर्शपूर्णमासयोरावृत्त्योर्यद्धविर्भेदेन माध्याघारत्वं हि यज्ञे इति च संप्रेषयो
र्दर्शनात् कथं दर्शपूर्णमासाविष्टौ भवत इत्याक्षेपः । सत्यं मनसेति परिहारः । मनः

स्वल्पधात्यं पूर्णमासललेगेजाते पासनि इत तथा स्वत्ववाचा याग स्वयापारसाध्येन मंत्रेण
करणात्मा साधा दर्शमिथ्यावान भवति। ७। एतेनो हास्यति। एतेनाद्यार्द्धयेनास्य यजमान
स्य दर्शपूर्णमासाविधेयो भवतः। अनयेके वा विद्याखिलं मनमुपम्यस्यमिराचष्टे। ७। तत
दैकेव हूनिर्वर्येतीति। तत स्य स्पष्टमिति अमावास्यावे संवत्सरनी पूर्णमासः सरस्वा नि
ति श्रुतेः। एते देवते प्रसंसं दर्शपूर्णमासात्मके स्पष्ट मन्यतः। ७। मनोधे सारस्वा नि
सारिः मनसा वाचा चाश्वि यमा रागा वाघा एवं वसरस्वत्पूर स्वस्यात्मको अनन्तदेवस
चहद्दूपपाण्यं भाघारम्यामेव सिध्यनी ति नयुक्तं प्रह्व पक्षः इतिश्रिगमयतिः। ७। तस्मा
दिति। दर्शपूर्णमासयाजी एवं आग्नेयो व आग्नेन माग्नेयेरांसंकल्पः न द्वानस्वलु अ
वभिलुप्त देवमपि निपाद्यते। पौर्णमासेनेष्ट्वा वेद पौर्णमासेन हविषा इष्टुं अनेन र
मेव मन्यते आगामि पर्वणि आमावास्येन हविषाय क्ष्ये इति एवं मामावास्येन हवि
षा इष्ट्वा आगामि पर्वणि पुनः पौर्णमासेन हविषा यक्ष्ये इति जानाति। अतो स्य सो
संवत्सरवान्। संध्याय वती वंसल्लाभ्यनु स्वर्गं लोकं एति। तस्मिन् लोके केन भनाइ तिना
भवितव्यं। तस्य कर्तव्याय प्रसंप्र। अस्यानर माहात्म्य मवदेवेति। अथ प दर्शपूर्णमा
सयोः यजमानोयस्माद्देनावा घारोव अनसा वाघारो वाघार पतिन नदर्वौमेव अस्यपज

मानस्य दर्शपूर्णमासौ मनोवाग्रूपतया संतिष्ठेते समाप्तौ भवतः। ततः संस्थितयो
रेव दर्शपूर्णमासयोर्यजमानः स्वर्गं लोकं प्रयाति। नासंस्थितयोरिति तस्याग तिस्त्वर
स्वर्गलोके षो नास्तीत्यर्थः॥ इति श्रीसायणाचार्यवि॰ एकादशकांडस्य तत्प्रथमब्राह्मणं॥
प्रथमप्रपाठकः॥ अथ दर्शपूर्णमासयागं अश्वमेधात्मना स्तोतुं प्रस्तौति। अपिह
वा एतर्हीति। अपिरत्वेतस्मिन्समये देवेभ्यः प्रजापतिमुख्येभ्यो अश्वमेधं अस्माल
कं मेधं पशुमालभन्ते दर्शपूर्णमासयाजिनः इति शेषः॥ छ॥ तदाहुः प्राहुः तदस्मादि
तत्तद्दर्शपूर्णमासविषये प्राहुः प्रतिपादयन्ति। अयमेव दर्शपूर्णमासयागः प्रा
कृतः पंक्तिमतो अश्वमेधः। सप्रसिद्धः अश्वमेधस्तु इतर इदे कृत एवानन मित्यवधा
रणा। उक्तमर्थं प्रतिपादयितुं वंश्यमत्वेति रूपयति॥ छ॥ नद्वा एव एवेति। दर्शपूर्णमा
सकालविभागनिमित्तमन्तर्भूतं मा इति यदस्ति अयमेव तत्र अश्वमेधः इत्यर्थः। मिथ्या
श्वसाहस्रं वर्षमसः प्रथम दर्शं संपादयति॥ छ॥ ततः हरितेनि मेध्यस्य मेधार्हस्याश्वस्य
पदे पदे आहुतिं जुहोतीति। यस्मात् अश्वमेधे पदाधिकरणां हवनं विहितं तस्मात् किमि
ति प्रश्नाभिप्रायः॥ छ॥ स यत्सायं प्रातरित्यादिना तस्य प्रतिवचनं सायंप्रातःकालीनयो
रग्निहोत्रयोर्ये द्वे द्वे आहुती इति द्विसंख्याये ते। ताश्च तत्र आहुतयः अश्वपदाधिकर
णा आहुतिवत् उद्यस्थानीयाः। अत एवान्यत्राम्नायते। इह इति स्वाहा। इहरमध्वं स्वाहा।

रहस्यद्भिः स्वाहा । रहस्यद्भिः स्वाहेति वचनस्त्रुवन्तु जुहोति । एतावाअश्वस्यैवं धने
नाभिरेवैनं च प्रीणातीति । चतुः ख्या ह्वाअश्वाद्रु स्वाहि द्विया दानं नाचतु संरक्ष्यातदं धनाष्टोना
मा हुत्ती नाम विचत्तहृंये । अतस्तस्यैव स्विष्टकृद्देवताः च एषाः पितो त्रसंवंधिनी आ
हुतिः क्रमेण हुताभवतीत्यर्थः । एवमन्यदृष्टं गं संपादयति । ७ । तदाहुरिति । अश्व
स्य विवर्त्तेनिवर्त्तेनेदनिनेमित्तिकौ काविशिष्टिः प्रसिद्धाः अश्वमेधे क्रियेते । साञ्चवं ग्राम
कृस्यामश्वस्य विवर्त्तने को हेतुरिति प्रश्नाभिप्रायः । नोश्चिवर्त्तेन निमित्तमिष्टिं दर्शयिष्यन्न
स्यवं ग्रामस्यः अश्वस्य विवर्त्तनेन संपादयति । ७ । एषवैसोमाराजेत्यादिना । यस्मिन्दिव
से देवाः चन्द्रमसं प्रभुपमान्ति । असंतसंयोगेक्षितौ या कृत्तिकायां तत्रैपुरस्तात्सर्वेष्वादि
तिषप्राणमती च्यादिशि चन्द्रः दृश्यते । ततः दानीं स च चन्द्रमसो वामवासः गच्छतीत्यास्मिन्त
वसौ केविविधं वर्त्तते । ख्यातास्थाने सरौ प्राप्नोति । ८ । विवर्त्तेन त्तसमणामिष्टिमिमित्तं
चन्द्रस्य स्वाश्वस्य संपादितं निमित्तोपजीविनी मिष्टिमाह । ७ । सयदामावास्येनेति । ए
वं चंद्रमसो विवर्त्तनानन्तरं आमावास्येन निसेन दर्शयागेन यजनते इति यदस्ति त
थैव विवर्त्तनमिमित्तेष्टिर्भवतीत्यर्थः । अथ पौर्णमासयागस्याश्वमेधस्य पत्ताभाह
। ७ । अथयदसौ पौर्णमासेनेति । यदा तत्त्वसौ चन्द्रकार्त्स्न्येन दृश्यते तदा तद्रूपोऽश्वः
कृत्स्नो वयवः संपद्यते । तथा च तस्मिन्समये पौर्णमासात्स्येन निसयागेन यजे

३४

34

नइति यदग्निरेतद्देतेन चंद्रमसः स्याश्वमेधमेवमश्वत्वं प्रमुपैव देवेभ्यः आत्मयतोः सं
त्सयानमवति। आङ् पूर्वोत्तममिहितामामपिवर्जिते। चंद्रात्मकमश्वमेधमुपवसथादि
वसमासमहवीतदेवेशदैवेभ्यः प्रातःसवनाहित अनेनैवं वदं स्वस्यात्मायतनं जिवा
स्वंनरं अश्वमुद्दत्रस्य संवत्सरपरिमितकालेसमाप्ते सतितदनंतरं। सेहि अश्वमेधमास
मतो वर्णस्वरूपाश्वमेधस्य संवत्सरकालीनत्वात्कथमित्यभिप्रायेणाह। एषवैमार
सादिः अयं दर्शपूर्णमासेनाविच्छिन्नो यो मासः एष एव परिप्रवमानो द्वादशकृत्वः
पर्यावृत्तः संवत्सरं करोति। एवमेव संवत्सरात्मको भवतीत्यर्थः। यस्मादेवं मासोपि
संवत्सरो जातस्तस्मात्कस्य मासि मासि दर्शपूर्णमासयागं कुर्वतो यजमानस्य संव
त्सरकालाविच्छिन्न एवाश्वमेधमासो भवति। इत्यमश्वमेधरूपतामग्निहोत्र
दर्शपूर्णमासयागयोः संपाद्य तत्र विद्वष एवाधिकार इत्याह। य एवमेतमित्यादि
नामासि मासि मासे प्रतिपौर्णमासमित्यर्थः। यदेनो मासित्यादिनामामस शब्द
स्य मासमभावः। एवं विद्वानिति उक्तप्रकारेणाश्वमेधसंपत्तिविद्वानित्यर्थः। मासिमा
सि हैवास्येति। यस्मादश्वरूपत्वं पौर्णमासयागस्याश्वमेधयागरूपत्वं च विदि
त्वा न महत्त्वे तिष्ठतोः यजमानस्येत्यर्थः। अकाममग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयागयो
रश्वमेधसंपत्तिं विना मयतिष्ठा। एवं दहास्येति। एतदुक्तेन प्रकारेणास्याश्वमेधयन् ।।

एव
३४

इति श्रीसायणाचार्य एकादशकाण्डे द्वितीयाध्याये पंचमब्राह्मणं समाप्तं ॥ अथ षष्ठं सनार्थपत
लीगं च यज्ञेन पत्नी नारी नामनु षयपत्नी नामा विधत्ते मध्यात्म वंस्य पत्तिकथयति । छ ।
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्येत्यादि । नाप्रणीता व्याख्याताः । आपः आहवनीयस्योत्तरतो निदधाति । एतद्व
ज्ञस्य शिरः स्वेन तान्तस्मिन्न चैषः पर्ययुः प्रणीताः प्राणायतनेति यद्दक्षिणेन तेन यज्ञस्य शिर
व संस्करोतीति विशिष्टाक्रमिमत्करोति । संपर्ययेभ्यः इति क्रमः मुद्र । अध्यात्ममनुसंधानं विध
त्ते । छ । स विद्याच्छिर एव मइति । यजमानो विधान्यानीयात्कथमिति तद्व्यने । एतस्य
लोकात्मके संक्रियमाणं यज्ञसंबंधि शिर एव मदीयं शिरो भवति । इध्मस्य प्राणा हृदये
नोपासनमाह । छ । प्राण एवास्येध्म इति । अस्य यज्ञस्य संबंधि य इध्मः पंचदशदार्वात्मा
कः एष एव देहमध्ये संचरन्प्राणगता पुरेवा इध्मप्राणबुद्धिः कार्येत्यर्थः । उभयोः साम्यमा
ह । प्राणेन हीदमिति । इध्मेन यथाग्नीः समिध्यते एवं प्राणेन हि । यस्मादिदं सर्वं शरीरजा
तमिद्धं यदीद्धं भोगयोग्यं भवति एवं साम्यान्मनेव विशिष्टं ध्यानं उपदिश्यति प्राणानवि
भजतीति भाष्यम् । निमीलनप्रसारं करोतीति निमिषतः । पशुपक्षिमनुष्यादिजंगमशरी
रस्योपलक्षणमेतत् स्थावरशरीरपरिग्रहार्थं मेजतु परेजतीति पद्भ्यां निमेषणादिव्यापारस्य
व्याप्तत्वज्ञानात्मकं शरीरं एजति । एकश्चैव स्थितं सत्केवलं कंपते । एतन्न सर्वं ... नस्यं
वरतः प्राणेन स्थानात्किरहे । अभिहितं उभयं च पुत्रं भवति श्वपते । एतस्य वनद्धिपात् ... स्वधियः

३५

35

पुरस्तात् ध्यात्ममाह ॥ छ ॥ स विद्यादिति ॥ सर्वस्य प्राणादूर्ध्वं तां यमानो विद्यात् जानीयात् इदमेवै
व रक्षास्मके नप्राणे नेत्युसन्दीपदिति ॥ अथ्यस्ता मिधेनीषु एककलम ध्यावयवमाह ॥ छ ॥ अ
न्तकमेवेति ॥ सर्व्वपर्व्वस्य सामिधेन्या व्याख्याता हे च स्ताः अनन्तमेवाशिरः प मस्य पुच्छावयवा
संबधिरनन्वंतत्तत्कत्तानेवाइस्यर्थः यस्मादेवमनुवूरूपात्तस्मान्नद्विष येद्यजमानः
इत्यब्रूयात् ॥ हेहेतोनः ॥ तीजानः सामिधेनी संतनन्वेनिव परस्परं संयोजय त्विवमेपतद्य मनुब्रूही
ति तत्र कारणमाह ॥ छ ॥ संततमिव ब्रूहीति ॥ हि यस्मादिदं शरीरमध्यात्मवयव संबधिदवम
स्वं संततमिव परस्परं संसक्तमिव इत्यर्थः तस्मात्तद्रूपाणां सामिधेनीनामपि सांतत्यं कु
र्यात् तत्र स्वराणां प्रगवनाध्याप्रवसायनेनोक्तं ॥ स्वरादिमध्यंते ॥ कारे प्रमाध्येमकारांतरे रूचः स्वोत्तरस्या
ऋचौ ब्रूयात् एवं संततमितिमिति ॥ छ ॥ मनश्चैवेत्यादि ॥ अथ्यस्य शरीरस्य इमावाघारौ मनोवा
गिद्दर्वनाने ॥ तौ च मे तासरस्वान्सरस्वती च एतद्रूपात्मको भवतः ॥ अध्यात्मं तयोरूपा
स्तनमाह ॥ छ ॥ स विद्यादिति ॥ ममन स्वाकु चेसरस्वतसरस्वती स्याताघारौ वेवेति जानी
यादित्यर्थः ॥ प्रयाजेषु कल्पयात्रयवानाह ॥ छ ॥ पंच प्रयाजा इति शिरसि प्रवाः शीर्षत्वापाव
चन्त द्विरिति शीर्षन्नावेशाः तत्र को हशः प्रयाजः प्राणादिति विविनक्ति मुखमेवास्येति अस्य
शरीरस्य प्रथमः प्रयाजः एवं मुखमास्य इत्राणां नासिके स्वाहिति गदसिद्धं ॥ चतुर्थं पंचमयोः प्र
याजयोः करोति सिंगमुपन्यस्यति ॥ छ ॥ अथ यपंचतुर्थ इति ॥ यस्मात्तुर्थं प्रयाजे अपमृत्यस्या

राम

३२

अथवा ईडेन्द्रा मानवनितं स्मादिदं ध्यात्रं मंत्र रतो मध्ये संतरतां सच्छिद्रं हृष्यते। एवं पंच सुमयाजे
पुरोडाशे एव पंच प्राणोपासनमुक्त्वा आज्यभागयोः चक्षुषोर्नेत्रोपासनं विधत्ते। चक्षुषी आज्यभा
गाविति। एतौ वै यज्ञस्य भागौ मम चक्षुषी इति विद्यादित्यर्थः। ॥ अथ यदाग्नेय इत्यादि।
आग्नेयदेवताकोयः प्रथमः पुरोडाशः अयमेवास्य यज्ञशरीरस्य दक्षिणोर्धो दक्षिणपा
र्श्वः उपांशुयाजाख्य मुपागः अस्य हृदयमेव। तत्समर्थ्यते। ॥ स यत्तेनेति तेनोपांशु
वंसीतिय यस्मात्कारणात्तत्समक्षमिदं हृदयं गुहेव गुहासदृशं असंसम्भवति। अग्नी
षोमीयदेवताकोयस्तृतीयो यागः सोऽस्य यज्ञशरीरस्योत्तरोर्धो भागः। इदं सुवर्णमासस
यागगृहे यागे तु। इन्द्रदेवताकं सान्नाय्यं दधिपयो लक्षणं हविरेव देहस्योत्तरभागः
वाशब्दः अन्यथाव्यवस्थितविकल्पार्थः। ॥ अन्तरा समेवेति। अयमेवास्य स्विष्टकृत
यागः अधिवस्त्रप्राशित्रमिति हविर्नर शत्रुरेव प्राशित्रं प्राशित्रे शत्रुबुद्धिः कार्येत्यर्थः। अन्तस्त
द्ददते शत्रुनिरसनार्थं रतिमनति पादयति। ॥ तापयन्त्या प्राशित्रमिति। प्राशित्राख्यभागो अ
वद्यति। अवदंदंश्यतीति यदस्मिन् अस्य वाचास्वेव मे वेतस्येति द्विकपरितनवात्मकोनसंबंधः
॥ यथैवेन हिंसादि। यथैव खलु पुरा प्रजापतिशरीरे भावितहृदशस्य प्राशित्रावदानेन निरकृन्त
न निरगमयत्। कृतेऽछिद्यत इति धातुः। एवमेवैतस्य यज्ञशरीरस्य यजमानस्य वा यत्प्रायदिष्ट वि
नेहयत्नाशीले यथेष्टं यष्टिजंयेष्टिवस्तुमन्ते यज्ञगात्रस्य यहराः संबंधि हिंसनेन तस्य वै प्राशित्रा

36

भवति ॥ ७ ॥ अथ यद्देवाहरिति प्रेत्य । अनुप्रयोगेनाविक्रकं यत्पत्नीसंयाजेषु कर्तव्येषु स
त्सु संपूर्वीकानंतरं यत्सु चोः संपद्यहरां विहितं सामं स्वाहेति परिगणानीयेत्यर्थः
॥ ७ ॥ तृहसावै मासाः इत्यादि सुगमं । तेषु वेदं विश्रानि एवमहश्च मानं सर्वे एवलक्ष वि
शति संस्थापरकः एतेषु स्यार्थ माह ॥ ७ ॥ यथ एव तत्प्रतीत्तिन पक्षि लोके नदी प्लवंतः
सर्वे सेवास्य वैश्यं वर्णते ये नव्यम मिरेवं वर्णते ॥ तस्य कस्मात् अथ यस्तदेवं सा
तिरस्को यास नविदानस्तंत्ता सर्वलपाम निश्च तिष्ठाव अपि रेक विंशति निः आ
तिमिः प्रायो मानिः उक्तो यासन यत्लक्ष्ये स्याधसाध नत्तावस्पायेय ति ॥ ७ ॥ तद्वसे
न इति तत्व दर्शे पूर्णमासयशो विषये आह तिर्वायमर्द्ध वा अहमस्मि अर्द्धमासः
अर्द्धमासोऽर्द्धमासे खलु अहमस्मि आदित्येन स लोकः समानलोको भवामि
सत्कारणाम् तां दर्शपूर्णमासयोः स्तोऽयं यासि यं सर्वजितं योः हं वेद जानामि
तेनः स लोको भवामीति सेवं धः । उक्तो कालनेन सह दर्शपूर्णमासाः वर्तते तत्रोप
जमानस्य तरस्मादह न रयत्तस्म भावः किंवा सर्वकं शोयति ॥ ७ ॥ तत्र कृतम्य वि
षः आत्मयाजी संमानेषु स्तवादिनः किमात्मयाजी श्रेयान् उत देवयाजी इति विचार्य
मात्मानामिनस्त भयपरय स्तुतिः । तत्र प्रथमं तत्र यस्य दर्शयति आत्मयाजीति ह प्राकेवधा
रणकः पुनरसावात्मयाजीति तंत्रसम्यति सहवा आत्मयाजी ति स एव कृत्वात्मा ।

याजी योयमात्मयाजी इत्युक्तः प्रमत्वे कमठीवमांगं अवे नवत्संगोनमे स्त्रियतेह् ईप्सहीय

मंगं सहृद्धांतमाह। स्वयं यः हिरिति। वध्याम हि सर्वे स्त्वित्ताचि निर्मुच्यत एव मा

त्मयाजी अस्मान्मर्त्यान्नरगाधम्मेकाच्छरीरस्पापात्साकालो निर्मुच्यते निःशेषेण

मुक्तो भवति न पुनस्तान्नृशरीरसंबंधं प्राप्नोति एवमात्मयाजित्वार्थः। तर्हि कीदृशो यो ऽसौ

भवतीति तदाह। ॥ सत्त्वमयान्यान्तिसः यथा सत्त्वमयं वीहृपल्वानमहत्त्वमयमहत्त्व

एवमनन्तावस्थितामाह तिमयः सर्वकल्पमंते स्वर्गो दुःखासत्त्वमुत्त्वहृपसो

के अभितस्त्वसंभवतिसंनिधत्तोदनहृपस्कस्त्वलोकेदयाजिनो ध्रुवमिति॥ ॥

अथ मनसेदेवयाजीति निगम स्थितः यैः। सर्वकामिन्तेयामि सयाश जायापि

त्रिधा तु स्मयप्राप्य समरसात्मियचावस्तु मूयमेण्या वामदार्येन महीनः

पुरुषः वसितयहारयहितयपाचो वेषः एतेवलिंकांदृत एवमेवमस्तेवया

जीहविषास्ता श्चितदै वे सेवानुसारेणाहत्ते फले लभंते यावंतं लोकं इतरः आ

त्मयाजी जयतिता वंतं लोके सदेवयाजी न स्मयते। उपासनातान हीनत्वादित्य

र्थः॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कांडे षष्ठप्रपाठके॥ अथ यथा घंतसंव

त्सरयागात्मे जोपासने विधाय संवत्सरे देशो बोध्यते नरदेहलेमासयागस्य विशि

ष्टफलसाधनतामतिपादयति। ॥ संवत्सरो यज्ञः स्वादिनायोः यं यदकृतो हरो

रत्नीमास स्यागाविशिष्ट फलस्माधनेनामुबतिपादयति। छ। संवत्सरोपलक्ष्या हिनापौ
र्णमासिकं प्रकृतो दर्शपूर्णमासात्मको यज्ञः संवत्सरात्मको यज्ञः संवत्सरात्मकमुपासना
र्थमारोप्य भिरपवर्गः। तदुपासनं विधत्ते। छ। स यो ह वा इत्यादि। यः स्वत्वेन यज्ञं संव
त्सरं वेद उपास्ते अस्य यजमानस्य संवत्सरसमीपवर्ती श्रेष्ठो भवति। यागः कृतो भवति
अयो अपि च संवत्सरसामीप्यलाभात् तस्मिन् संवत्सरमध्ये यत्किमपि कर्मजातं क्रि
यते। अस्य यजमानस्य सर्वमाप्तं प्राप्तं भवतीदं सर्वं अभिजितं स्वाधीनं भवति
एवमुत्तरत्र सर्वत्र योज्यं। तत्र त्रिष्टुब्समतावधानस्य पवोपासनं विधत्ते। छ। तस्य वा अ
ग्निरादि। एतस्य संवत्सरस्य ऋतवोत्र निष्कारकाणां ऋत्विजां ऋतत्वाध्यारोपः। हविषां
मासवृद्धिं विधत्ते। छ। मासा हवींषि आसमासान्ता प्रावारीभिर्हवींषि मासास्त्वाध्यात्मका
नि मासानोऽऋत्वत्वप्रवक्त्या हविषामत्विक् संपाद्यत्वाच्च तात्त्वाध्यारोपः। एवम
नरत्राऽपि ताहात्म्यं निमित्तमस्त्वनीयं विषां संबन्धि भिन्नयामुत्तरत्र समुत्तरादि विप
त्रारित्तेषां अर्द्धमासात्मनोपासनं विधत्ते। छ। अर्द्धमासा हविष्पात्राणीतीत्यपरि
वेषणसाधनेन धनीनयोरहोरात्रवृद्धिं विधत्ते। छ। अहोरात्रे परिवेष्टीतीति अथ सा
मिधेनीनां प्रत्यवियाविदेवतारूपरोपासनं विधत्ते। छ। इयमेव प्रथमा सामिधेनी।
इति। इयं पृथिव्येव प्रथमा प्रथमा याज्यारस्येषां सामिधेनी समिद्धानार्था ऋक्। अ

ग्निरत्र ऋषि वातं देवता हिती या सामिधेनीनां प्रथमन्तौ वायुर्यतोऽग्निः सामिधे देवता सा
तस्त्री या एवमुत्तरत्रापि संबंधो द्रष्टव्यः। उक्तानां पृथिव्यादीनां यन्मूलकारणं तद्ब्रह्मसमा
एकादशी सामिधेनी एतासां देवतानां सामिधेन्यात्मत्वं समर्थयते। ॥ एता ह वा इ
ति। एताः खलु देवताः इदं सर्वं शुष्माद्व स्थावरजंगमात्मकं जगत्समिंधे ख्यात्मत्वं समर्थ
यते। ॥ एता ह वा इति। एताः खलु देवताः इदं तेषां दीपयंति। न यावदेता अभिरेवेदं
सर्वं समिद्धं संदीप्तं सत् इत्यर्थः श्रूयते। तस्मात्समिंधनहेतुत्वादेताः सामिधेनीक
न्यायतिपादयितुमर्हतीत्यर्थः। इत्यंयो यजमानः पृथिव्याद्यात्मना सामिधेनीरु
पास्ते स पृथिव्यादीनन्तःकरणं यतीत्यभिप्रायः। तत्र प्रथमोत्तमयोः स्तुत्यवृत्ति ति
हितास्तयाजेनत्यं दर्शयति। ॥ स वै त्रिः प्रथमामिति इमामेव तेनान्वेति नेनदन्तीय
न इमां पृथिवीमेव प्रति स्थापयति। ॥ हेतु भूतां ताम् उपलक्षितामध्ये दिशं जयतीत्यर्थः।
इत्यं सामिधेन्यासामन्यस्य पाति यादिनैकस्य विगमयति। ॥ एव मुत्तमामिति। आ
न्निः सामिधेनीमिति मा पृथिव्यादीव्यात्या पृथिव्यातसहिता होता कानानमुत्त
अथाधारायो न्यक्तनस्संक्षेप्तो यावासनं विधत्ते। ॥ क्रमेणैवति मनसा वपार्थसं
कल्पनमतं यथा यी भावरा सर्व। एता वाघारो यथा क्रममनसा सात्मना ध्यानव्या
विस्पर्शयंसमसमाह। ॥ अव हवा इति अथ प्रयाजे पुष्टिष्वाघपासनं विधत्ते। स्विष्टिरे

वेत्ति विविधं शरीरकान्तिः अपचितिः पूजा यशः कीर्तिं ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनज
नितं सुप्रतिष्ठितं तेजः । ब्रह्मलोक इति विग्रहः समासे ब्रह्मन् इति ब्रह्मवर्चसं इत्यका
रः समासान्तः । अन्नाद्यमन्नरसाय ... एतद्वा पाकमनुमन्त्रणामन्त्रैः ... येषि
स्याह ।छ। सप्रथमं प्रयाजमिति एवमनुमन्त्रणामन्त्रैः कृतस्य विष्णुस्वरूपासनकल
माह ।छ। स्विष्टिमानं हविरुक्त्यादि यशस्वी होति अस्माया मे धेति आनन्दरूपवान् हि विवि
...वर्चसश्च वाद्यमिति इति रुजा विनोदिः । अहमर्थपदं वि वाचो नदह्यतीति ।छ। एतद्
स्मवैतदिति । एतदेतद्देवोक्तं प्रकारेण प्रयाजानां लिप्सायाधात्मके स्वविद्वानजा
नन् श्वेतकेतुः आरुणेयः अहमुपप्रकृत एतत्संकेतो यथार्थि पुरुषवेत्याह उद्दाल
ककथमिति । पुरुषः एवमुक्तप्रकारेण प्रयाजानां एतद्यशः स्विष्टिकृत्वमात्मानं
वेदितं विदिष्यति तानि विदितानि सर्वतन्त्रे हि सर्वं केषु देवक विदित्वाहं तां म
...तामायभावेनासाधारसेनेन महानाम्नेयत्नपूर्वं महाराधिमिवेशम् भिसंसारं अ
भिगत्वा भिगम्य हितसिद्धितारः । हितस्वं तेषां पर्वे वेद्वस्तुहारस्वप्रयाजानां स्विष्टकृदित्
यं विदितमेषां इति शयिनद्युभिर्वनो यो भवतीति विदुषश्चौ किन्तावभिप्रायः । एतन्मविष्ट
हात्मना आज्यभागयोरर्थं न विधत्ते ।छ। एतमेवं वक्ष्यतीति । एतत्कालावच्छिन्नं वस्तु
ते । आगामिकालावच्छिन्नं वस्तुमविषयमूर्त्तमविष्टकृत एतावाज्यभागयोर्विधाना

भूतं भविष्यच्च भूतमतीतमनागतं वर्तमानं च सर्वं वस्तुजातं समस्तं हृद्ये प्रपन्नात्मनात्मन्येव द्रक्ष्यसि मयि

३६

परमात्मनि तत्सर्वं द्रक्ष्यसि। अपि चेदसि पापेभ्य इत्यादि। कुत्सिताचाराः पापकारिणः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः अति

देहं तस्य फलमाह। छ। सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते इति ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि। सर्वं

साधीना भवन्ती स्वर्गः। ततः किमित्याह। अथायति वेत्ति। सर्वमुपायं पापजन्यं इति इन्द्रियाणां

याज्ञवल्क्यो यागः स्वक्रिय ज्ञातात्मनाध्यात्मकर्मः। तदेव तस्य फलमाह। छ। सर्वोपहवाद्दृष्टि

दर्शयितुमात्मकर्तृत्वं पापमुपपत्त्यसमर्थे यत्ने। छ। तथाहि। तत्र यथा स्मा दे के शा

स्त्रिनः इत्यापापानां कुर्वन्ति अन्ये तु न कुर्वन्ति अनया वो तन माय्या त्यायने नभग्नो यामी

ये न वो गीमा संवे द्वमभावा स्यापापं के नेके कं च नेति तत्स्मात् पापमुपाजेस्वपश्च

कलीनस्त्रायच्छ्रियज्ञा नमेगिता पयंती जनाः इत्येवमुपा पापवाचस्ते वाकं यमुं

जने। यथा इत्यापमुपाजस्व यागं के चिद्धर्मपापमुक्ता धार्मिकान् कुर्वन्ति सर्वेऽपि तेषां पापमुपाग

धर्मातिन यथिदन्ते वक्तुं वेतीनदे न हस्ते यादीनां योवी पर्यं कर्म सत्ता ति। छ। तथा तन्मे

यथाभूतिम्यस्मादेवो यामीयादे उपजात्मात्मकात्मेयो पापमुपाजेनोपसर्वात्मकोप

वैभवलसत्स्वाद्भिर्वैष्णवजातेषु सर्वेभ्योपतिष्ठिनेकरो नीत्यर्थः। अथ चेदपि प

योऽस्त सत्ता स्वसत्ता नात्मस्वरा पुरुषपताध्यानेऽधिपते। छ। तत्स्वसामान्याप्यमिति तत्प्र

स्म

ज्ञं तदात्मना सामान्यार्थं ध्येय मिमपर्थः। सर्वोपहवाद्दृष्टा दिसर्वेव नराप्युनमवं तत्सा

३६

नाप्यस्य समर्थ्यते। ७। तद्यथास्मिन्नयं यो वै कश्चित्तत्र पद्यस्मादेके केचन पचमानाः कृत
नैलोमयमानाः सन्नयं पतिमकृतनलोमयमानास्ते केन सन्तं पश्यति। तस्मात्कारणात्स्वर्गं समेति
एके स्विच्च परस्यां संगच्छते। द्विश्निश्च तिर्वेस्वर्थः स्विष्टकृतत्त्यो हवनामाह। ७। तव
स्विष्टकृद्दिति। स्रुचौ वांछाप्यणास्विन्यमद्द्वेसपात्र हान्मना स्विष्टकृद्घालो ध्यानसर्वः
नस्कृत्यमाह। ७। सा याह वाइति सो कस्याश्चित्रमिसादि। यस्याश्चित्रास्य मव हानं क्वचि
नेतल्लोकश्रुष्मो पांस्य। यथोरेवाइत्या हिर्देवत। नोहल्लवेनेति। लवो सेशः अल्पीय
स्वामिति यावत्तएवं लोक विलोकमाना धर्वेनास्यो प्यसेन हेतुनानेव मम्यते। तकंप
तेविमेतिवा। व्यघ्य पयक्तनयोरिधातुः। निमित्तसम्भवस्तच्च विघ्नतः इत्याह। ७। स
र्वैनह वाइति सर्वेनले शेन रवत्स हेतुना अमुष्मिन स्वर्गे लोके लोका श्योकमानाद्ध
ष्वंते विम्यति। पचः वैविन्नस्पनोकहे। द्यः इत्याह। ७। अयथ यत्र वमिमिमयय काद्वस्त्वं
वैय। स्वयंमा शिवस्य स्वर्गे लोकस्य कनंधेश्याञ्चकेनाविपायसुक् तजयति मिनेकलो
लोकान्नस्यते। वत्रशाकोः व्यर्थैः इउयाः ध्यवहस्यरोपासनं विधत्ते। ७। ध्रुवाः तिवि
सैनेमिति कानुष्ठानमवतो व अधिमतिविशे षस्य वाप्य ध्रुमम्यत। अत्रानिारवम प्य
मोः नुयाजाः इत्याह। आशवित्रिं ह्मो सिक्ष्ठी इति तिघृतंऽस्कुवीऽस्का क्रमेमतो तत्र्या
त्मकाप्रयो। नयाजाहानत्याः। उक्तरूपो पजीवजित्तअभिवृत्त पायागेनुयाजाग

८०

40

मनुमंत्र रामं चाभिधत्ते ।६। सप्रणवमभिचिपजमानो यं शत्रुं द्विष्यात् तं नाममंत्रेण प्रमु-
द्विस्य चास्य षष्ठ्यन्ते द्वितीयांते च निर्दिष्टं अयमर्थः । हे अशन्यात्मक प्रणव मा:नुयाज अ-
मुं रेवदंतं शत्रुं जहि । वाधस्व । सोऽराम धार्मैकव चवेदं ते ज्ञः इति आदेशान्तस्याः सिध्येन
अजस्कारं तं त्वा हेन्तेन भावनागराय मुनर योगविधं च योर्योजनं । स खलु वक्षणानुरव मत्र
रामंत्र सामर्थ्यो क्षिप्रमभिप्रयत्नेन रूपनित्तं चकार रामाह । ७ । अशनिरिहेति तं शत्रुं यस्मा-
न्नुयात्मात्मको शि निर्दहति हि न स्मिनस्त्वशनिर्हतोऽज्ञो वित्रमर्दितोऽस्यार्थः अथ यो
विश्ववन्निप्रशुः स्वे सादि । अथ शत्रवः स्तु शाकार्येयस्तु शत्रुः द्वितीयः स्तु मंत्रा मंत्रेति दि-
षपते स विश्ववन्निप्रवविदृवनमयवकं पादिमि क्षिप्रशुः स्वभवति तत्र शुद्न्यात्मको द्वि-
तीयोऽनुयाज्जो हि न स्मिय स्तु द्वेष्य अभ्यक्ष ब मिश्रैव अभितरू बरां अभ्याष सर्वतो र-
हः तेन मिश्रः स्वभवति तिउस्नुकु स्मात्मक स्तुतीयोऽनुयाज्ञोऽहति एव मनुमंत्रेण नाममंत्रा
लं अभिचार योगविषयं प्रयोजनमुक्तं अथैतानतुमंत्र रामं त्रान् विहाधमय ।
अशन्याद्यात्मकत्वे वेदैतस्य फलमाह । ८ । सैषा यत्नमेभिरिति यजहृदा मे निआ-
युधं । एतया खलु मेभ्याः स्वा अस्मरान्वराभारयानस्वकुं परस्मतान्ममनवतनं न्तेषे
वैवं विद्वनुयाज्जानामशवं विवहरं राणुधरूपेनो यज्ञानन यजमानः पापस्त्वं द्विधं
नेद्य पराप्रकुर्वतं स्यात्स्व शत्रुं पराभवति नाशयति । उरीरितिः शन्यादिरूपत्वे

राम॰
८०

पृथग्जीव्यमनुयाजी न तत्त्वं च तस्यापि र्थं प्रयति ॥ छ ॥ न च यदि स्तोत्रं च यदिपतः दर्शपूर्ण
मासादिस्वरूपेणानुयाजानुयाजास्तस्यानर्थंत्वं यागैरेव समाप्यमानस्यात्तेन तदर्थान्या
दिरूपेण समाप्तिस्याप्तेः तस्मादविकारेणादेवानीसंबंधो यतः शूद्रमात्रे मांसद
वंवा शंशुक्रांतो वा भवति । अन्तरेव वायरणीयात्निकोन यावसंस्थायेन उर्जस्या श्लाघ्य
यानन्त । अथ तिष्ठेतन्नेमिशं जुहुते यजमानोस्य भागो नित्य ॥ अर्थ्येनानन्स्वर्गीयेषा हि
यतिर्बंधक पापयति सैव हेतु त्वेन सरे नि ॥ छ ॥ प्रयाजैर्वै देवा अस्माद्दिना ॥ अन्वाजिधी
संनिति ॥ देवानन्यं विधिश्च हंतु हिंसितुमैष्ठं चित्तस्वर्थे ॥ स्तानासुरान्नेते रनुयाजैर्योगः प्र
सोहन्नपवक्षिपनुनस्मादितानीमपि अनुयाजानांकरणेन हिंसं तद्धिष्ठता प्रीतं भ्रा
तृव्यं तिरस्कारो नि ॥ छ ॥ अथ प्रयाजानामनुयाजानां च होमे धर्मविशेषं विधत्ते ॥ छ ॥
प्राणा वै प्रयाजा इति पुरुषना सिकाक्षोयोनिसंवरन्न्यवायुः प्राणाः श्रवः आत्मा
भिमुखं संवसत्यपाने यन्नस्तेषु पर्येक्रमे राष्ट्राणां यानात्म का स्तस्मादेते प्र
याजाः प्रोक्तप्राणपवगीष्य मौखं यतो नोद्धृत्य प्रोक्तं प्राणा नायाहृत्वं ॥ अनुया
जास्त्वप्रस्वे ॥ चरव्यवगोहृयं तेनाहृत्वतन्नपानवायोरूपं तन्नथ्येन प्रसक्तंरे पसद
येतपाः प्रतिपादयति ॥ छ ॥ एता हवाः इति अग्निः सोमविष्णु देवताकाप्यास्तिस्त्र
उपसदः सोमयागे प्रसिद्धाः तद्रूपत्वेन स्येनः अनुयाजा दर्शपूर्णमास्योरिव ॥ अस्त्यगन

५१

वर्गे त्वं चोपसद्धर्म्मेत्तस्यान्यकारणात्वेः तु यान्नां त्वेनोपसद्वद्वे ताम सग यवर्गं हृथंसेर
सनु याजविवयं वनकुं प्रतियादयतिच्छ। एतत्कवाकस्य संख्यावत्वमाह।छ। से।
ख्यास्त्वकवाकः स्यादिसंख्यासमासिः। एतद्विन्त्यस्यकत्वमाह। सद्योहृवा इति।
अवहृत्संख्यात्तु यद्दतित्रयारि विनस्यकार्ये। एवसंख्यासमाप्तिः। नायमवहृद्धे सर्पते
त्यवमन्यते।छ। गच्छतिवयसः इतिवयस आयुषः संख्यासंपत्तिगच्छतीसर्वः
प्रतिष्ठा शंयोर्वाकइत्यादि तच्छंयो रावत्स्य महस्यनुवाकः शंयोवकिः संपत्ति सन्न
नानानक्षत्रा विगह इति मन्यते। अथ पत्नीसंयाजानां मिथुनत्वं यत्तया प्रजापति
हेतुतामाह।छ। तेदेवा एतानन्वयास्यां ज्ञातिस्या रिया सोमं त्वष्टारं देवपत्न्य अग्निगृह
पतिं देवताः कानवत्तुरः पत्नीसंयाजा एतान्यागान पश्चात्स्ततीयां दिशिगार्हप
सस्मीपेऽपवीहतं वपिष्यापययन वतहेतेनरप रिष्याघतस्यो परिभागे मिथुने स्त्री
पुंसात्मकं प्रजातिहेतु मदधत स्यापितवंतः। अत इहापीमपि नेवा पश्चात्स्वत्वह
नं प्रजातिहेतुमतस्य मिथुनस्यो परिष्टाद्वारणाय संपद्यन्ते। अतो देवानां प्रजा
पतिमनु एतस्य प्रजापतेर्यजमानस्य पुत्रपौत्रादिरूपाः प्रजाः संपद्यन्ते। विशिनष्टि
समाह।छ। मिथुने नेतिवेदी एयागवाप्याद्विष्टं मिथुनं स्त्रीकारः सन्तिषयः राम॰
जयोऽन्वहपतामाह।छ। अन्नं स मिथ्यायान्तवोऽन्वहपतामाह। इति। अन्याप्यकते ४१

वेदनस्यैकस्यमाह ॥ ७ ॥ स यो ह वा इति अथ यजमानस्यर्त्विजो संवत्सरात्मकत्वमा
ह ॥ संवत्सरो यजमान इति यजमानः संवत्सरात्मकः ऋतवो ह्यस्य ता याज्यया जेकास्त
त्रेषु संतन्वन्ति वेदवाग्नीध्रः । अग्नीध्र सर्वं यो गार्हिकः त्विज आग्नीध्र संस्ता । यस्मात्ताद
गर्त्विगात्मको वसंतस्तस्माद्वसंते ऋतौ होतवाग्नयमध्वर इति ग्रीष्मस्तता दिवं दह
ति । तत्स्वत्वग्निसंबंधित्वं पांथी ष्मकतुरध्वर्युरमयोत्तिता दात्म्यनिमित्ते सामप्य
माह ॥ ७ ॥ तस्य च वा इति आतपाधिकातपोष्मकस्तुस्त स्यैव भवति अध्वर्युरपिया
पारवाह ॥ स्वाग्निसमीपे संचरन्न तापयुक्तः यथा भवति तथा निष्या माति विद्वा
गान्निर्गळ्ठति वर्षा च वर्षत्वात् ... लिंगमाह ॥ ७ ॥ तस्माद्यदेति पवा खलु वस्रसायु
नेऽधिकं वर्षंति हसामद्दर्त्विग् वधायः क्रियते तस्मात्सामकस्थो भानुः वर्षर्तुरु
पत्वमुक्तमितिसर्थः शरदेव ब्रह्मा यस्माद्वाल राजत्विजः शरन्ना ... संवत्स्माद्यदा
स्विष्टरत्कमोद्वीस्याहरित्यसस्य रोक्षपक्वतेनतराअन्नवत्केवनहेतुनासर्वाः प्रजा ब्रह्
णवस्थः ... विदो वानव्रस्यो भवंति ॥ इसे वमाह ... कथयंति ॥ ७ ॥
हेमंतो होतेत्यादि वा होता स हेमंतात्मकः यस्माद्धव ... हेमंतस्य ता हार्स्वं ।
तस्माद्धेमंते हेमंते वशी लोपं ... पशवो गो महिष्याघाः यवेर ...
... भवंति ॥ एवमेवं विद्वान् संवत्सरात्मकं य

४२

यजमानं एतत्तावद्बहुसंतापाद्देवतायाजयंति एतद्बुध्यानत्सम्भवमि स्वाहा ॥ छ ॥ स यद्येनमिति । ऐषा
वीराः एषवीत्तेनाम चिद्दितात्वात्सतत्ता तिविशेषः । नित्तवं धिन ऋषिः ततः । यद्येनं यद्यपि वेपा
जपेपुः एतत्तावद्बसंतापाद्देवताः तत्स्विकल्वेन मनसा ध्यायेत । एता देवता एव एतं यजा
जयंति । अथ यजमानस्य वेदेर्दक्षिणाभागे दयवेशनं विधिः सुदक्षिणावर्घतस्य तुला
रोहणतामा ॥ छ ॥ अथ दैवेवतुले ति । अथ खलु दक्षिणावेदिप्रान्तेदृतियत एषैव तुला
तत्रस्थिता यवात्सप्रदेशे भवति साध्वसाधुकर्मणां तुलादंडस्योभयतो वद्दक्षिणा इव
स्थानीयं भवतीति भावः । यस्माद्देवं दक्षिणावर्धतः सध्वसाधुकर्मणोर्विभागहेतुस्त
स्माद्दक्षिणावर्घनमधिस्थ्य शेषवरपरिमुच्य शान्तिवयजमानआसीनः ॥ छ ॥ तुलायाः
गाः स्थाहि । अमुष्मिन्परलोके गतेषु एवं सुकृतेदुःकृतयो राधिका तानायतुलायाः स्वस्वा
स्थानियक्षिपंति । तुलयान्तोलयन्तीत्यर्थः । यदि तत्र साधुसुकृतं वाक्य असाधुः दुःकृतं वा
यत्नयोर्मध्ये एकतरं यस्यातिरिक्तत्वेन नियतं करिष्यति तदन्विष्यति असौ गुरु
त्वानुगमिष्यति सुकृतं वा दुःकृतं वा इति । अनेनाभिप्रायेण तुलायाममुष्मिंल्लोके
मक्षिपंतीत्यर्थः । दक्षिणावर्घतस्य तुलारोहणं तोजानन्तीयजमानस्य तुनैतद्दिस्वाहा ॥ छ ॥ राम
अथ यदेवं वेदेति । एवमुक्तप्रकारं विद्वांस्तस्मिन्नेव लोके सुकृतदुःकृतविभागदक्षिणा ४२
वेधतस्य तुलामारोहति अमुष्मिन्कर्मफलसमस्त स्वर्गाख्ये लोके तुलाधानमति क्रम्यप

प्रत्यानुच्यते। तथा चैनं साधुकृत्या पुत्रः स्व पात्रेव यच्छति। आश्रयति न पापकृत्यायाः पं
कर्मणेन स्पृशति॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते एकादशकांडे द्वितीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणं द्वितीयोध्या
यः समाप्तः॥ इत्थं दर्शपूर्णमासाववलेक्यतेत्यर्थं साम्याज्जेनेतरेंगाववंदाम्नपासनाभिवि
हितानि। छ। अथाग्निहोत्रमाग्निस्वनत्वपशं सामुख्येनेतस्वयपर्यग्निनाम्नह्यते। वाग्धवाः
इत्यादि। अग्निहोत्रमितिकर्मनामधेयं। अग्नयेहोत्रं होमोः स्मिन्निति तत्प्रत्यस्यति॥ १२
धवारा तत्र दंवेयपोप्यग्निहोत्रं। तस्य ते गद्यो धेनुरपिअग्निहोत्रीत्युच्यते। तस्यैतस्याग्नि
होत्रात्मकस्य कर्मणः वागेवाग्निहोत्री धेनुः मनोवत्सः वावत्सः गोक्षीरायवुद्धिर्वत्समनो
वुद्धिश्चकार्येत्यर्थः। तदेतत्समानधर्मयोगात्मति पादयति॥ छ। तस्त्विति। तदिदं
वाक्त्वनसलक्षणं द्वयसमानबद्धं परेशेएकीभूतमेवसस्यद्वाग्नीन्नेवविन्नमिवभव
ति। यस्मादेवं तस्माद्योकेतेग्धाः समान्याकृयेवरहाकृसमानैरवअभिरधमितिवधं
जितत्रतेजासाहविवश्युश्चहासस्यद्यतामाह॥ छ। तेजएवश्रद्धेति। होमाधिकरणा
भूतं यतेजतत्त्वश्रद्धात्मकत्वेन ध्यातव्यं। यद्यहोमद्रव्यमाज्यं तत्सत्यात्मकमिति। इमम
र्थं जनकयाज्ञवल्क्यायोहक्रिमस्यक्रिय्यासमर्पयते। छ। तद्धैतदिति। तत्र खल्वग्नि
होत्रे एतदुक्तं तेजआज्यं पयाश्चरसायसत्यरूपत्वविदेहानां राजावैदेहः जनकाख्यः राजा
याज्ञवल्क्यमहर्षिं पप्रच्छ। हवयाज्ञवल्क्यानस्त्विद्यामि ति थाजगृह यातेवत्स्यालअग्निहोत्रं

वेद्य॥ जानासि। किंनिमग्नः। विवाध्यमारणानामिति स्तुतिः। संप्राहऽवेद। अहं जानामि॥७॥
अग्निहोत्रमिति मन्त्रवचनं। ततः किं न दिति प्रश्नः। पुनरेव इति तस्योत्तरं। पयः खलु नि
त्यनयाग्निहोत्रहोमसाधनत्वेन श्रुतं। अतः पय एवाग्निहोत्रमित्यर्थः। यदि तर्हि पयो
न स्यात् तदा केन द्रव्येण जुहुयादिति प्रश्नोत्तरं व्रीहियवाभ्यामिति व्रीहियवयोरभ्यन्तर
तेन साधनमित्यर्थः। एवमुत्तरेष्वपि प्रश्नप्रतिवचनेषु योजनीयं। अन्याऽवधि यदि तु व्री
हियवाः नि स्युस्तदा या याऽन्याऽवध्यस्तद्धोमसाधनमित्यर्थः॥८॥ आरण्यानुवध
यदि तु वैश्याव यथा मास्कधान्यादयः आरण्याः वीजस्य स्थेने ति। वनस्पतिरूपस्यान्नस्ये
यत्नादि किं वान्नस्य संस्ते ने त्यर्थः तस्याप्यभावे आपस्तद्धोमसाधनमित्याह॥९॥ अग्निरि
ति। तासामभावे केन जुहुयादिति प्रश्ने सत्यमिति स्यात्तस्याग्नितमर्थमाह॥१०॥ स
होवाच निरस्थसत्यमेवास्थानविशेषाहि तथा सति होम स्तोके किंचन विक्रमपिहो
मसाधनमन्यत् अस्तेनैवासीत्तथाप्यत्र अग्निहोत्रमहूयतेनोवा। नत्वेष्यते। तत्किमथ मि
ति स्वेतेयत्नस्य सत्यव दन्नहू यो धर्मः। सत्यवस्तुरूपस्य श्रोतूयतनरनि। अन्तर्मनोः पिग्
मर्थमाविष्कृतवान्। विद्यावरेण्यानुवस्त्वन्तर्नरूपवान्॥११॥ वस्त्वाग्निहोत्रमिति हृद्यात्सत्य
स्याल्वमेवाग्निहोत्रं जानासि। अनन्तसुमं प्राह स्यवेदि ति। धनत्तोयामंपरितोष्वकं प्रयच्छा
मीत्यर्थः। अत्यप्रवसतविषयेऽग्निहोत्रहोमस्य मनःप्राणात्मनानासांनस्येरुपाकमंत्रेः प्र

ति पादयति ।।छ।। नदर्थेते श्लोकाः ।। ततन्तस्मिन्नग्निहोत्रविषये अपि विस्तरतस्ते श्लोका
पठ्यन्ते तेन च प्रपञ्चेन श्लोकेन प्रवसद्विधं प्रश्नमुपन्यस्यति ।।छ।। किंस्विदिति अग्निहोत्री प्रा
वसन्नौ वसंकल्पितः किंस्विदिति आग्न्याधानेन यजमानः किंविद्वान् किं कृत्वा अग्निहोत्रं जानन्नेव
होम्यः प्रवसति तथा एव प्रवसतो यजमानस्य कथं वा तत्कालत्वक विकर्मणा वन्नौ वम
ग्निहोत्रं जुहुयादिति वाकं समर्थं भवति तथा अग्निमिगार्हपत्यादिषु कथं संततः सं
वद्धो भवतीति । अस्य मंत्रस्य तात्पर्यार्थमाह ।।छ।। कथं स्विदिति अस्य प्रवसतो यज
मानस्य अनुपोषिते प्रवासे हे याभावः कथं सिध्यतीति तत्र श्लोकद्वयं मंत्रवा
को प्रतिपादयतीत्यर्थः । अस्यानन्तरं द्वितीयेन श्लोकेन मंत्रेणार्थं प्रतिपादयति ।।छ।। यो जवि
ष्ठ इति यो यजमानो भुवने भूलोके भुवनेषु वेष पत्रा देव जविष्ठः अतिशयेन जवयाने
मनसा हृदं तं न हरस्वीम विप्रयोगजातमनुसंधानं तु बुद्धि शालस्य इत्यर्थः । स विद्वान विदित्वा
मा प्रवसन्प्रवासकारी भवति तथा तेनैवेदनेनास्य प्रसवसतः तत्काले पावन्नौ
वाकामपि सार्थकं भवति । तथा तेनैव वेदनेन हृदय वर्तमानो व्याप्तिभिः संततः अव
वहितत्वं संबंधश्च एव भवति इमं मंत्रेता स्पष्टं कथनेन व्याख्येय ।।छ।। मन एवेतदिति एत
न्मंत्रवाक्यप्रवासहेतुत्वनिर्वर्तकं मनएव साधनमिति आह । तात्स्वर्थं नो वृक्त इत्यर्थः ।
तदेव विवरणेति मनसैव कास्य अनव प्रोषितं प्रवास हे विहाय ।।छ।। यस्य हृदमिति तनी

यद्यसौ कः। यद्यपि सयजमानो नाहूतः पर्यस्ति तत्र यमाहुतिमन्न वत्था नयुक्तो भवति तत्राप्यस्य
यजमानस्यागृहे यामाहुतिमग्निहोत्रे जुहोति सा आहुतिरस्य प्रमादृति। यजमानस्य
तस्मिन्नाहवनीये हुता भवति न त्वेनेन संगच्छत इत्यर्थः। इमं मंत्रं व्याचष्टे॥छ॥ यस्तिहापि
तिष्ठन्निमं इति द्वितीयार्थः। प्रवेहि तेन सेन स्वभवसनेयमनसेवाग्निहोत्रं संवसितमभिधाय प्र
णाहृयतामष्याह॥छ॥ योजागारेति। यः प्राणवायुः भवने शरीरेषु जागर्ति जागर्ति
अनिर्द्वंसर्वं प्रवर्तते। तत्रा विभक्तानि सर्वाणि भूतजातानि येन विभक्तिः तत्रात्मत्वहयतया वि
यति। कस्मिन्नभिलक्षण इति तस्मिन्प्राणवायौ भस्मरन्तं प्रशान्तेतेनं द्विरुदृषः प्रवस
तो यजमानस्यसा अग्निहोत्राहुतिर्हुता भवति। तत्तमन्यमानः इमं मंत्रमाचष्टे॥छ॥ प्राणमे
वैतदाहेति। एतन्मंत्रवाक्यं प्राणमेव होमाधारत्वेन मन्निपादयति। अत्र विद्वस्सिद्धं
संवादयति॥छ॥ तस्मादाहुरिति। इत्यमाहुरधिकारिणस्तात्स्यात्प्रवसति अग्निहोत्रारम्भक
मेति तत्र प्राणावृद्धिः कार्येत्यर्थः। प्राणास्तु सर्वदा यजमानेन संबद्धा इति न प्रवासनि मि
त्तहोमादिका शङ्कस्यभिप्रायः॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्॥
अथ तस्मिन्नेवाग्निहोत्रे मिथुनवेदनं विधत्ते। यो ह वा एते नैके मिथुनानि स्त्रीत्वं सरूपाणि।
इदं तानि वेद इत्यस्य फलमाह। मिथुनेनेति वीप्सायामाभ्यां भिद्यते॥छ॥ सर्वाभिः प्रजा
तिभिरिति पुरुषगो महिषाश्वादिरूपाभिः सर्वाभिः सन्ततिभिः प्रजायते इत्यर्थः। तत्र प्र

प्रथमं मिथुनं दर्शयति । छ । यजमानश्चेति यस्मादेवं यजमानपत्न्योः प्रधानमेकं मिथुन
नं तस्मादस्य यजमानस्याग्निहोत्रं पत्नीयुक्तमेव स्यात् । न कदाचित्पत्याविरहितं भवेत् ।
एतन्मिथुनमुपक्रमत्वा निरपराजामीत्यनेनाभिप्रायेण द्वितीयं मिथुनमाह । छ । वत्स
श्चाग्निहोत्री चेति । अग्निहोत्रसाधनस्य पयसो दोहनार्थं या धेनुः साग्निहोत्री य
स्मादिदमेकं मिथुनं तस्माद्वत्सस्य पुंस्त्वं मावश्यकमित्याह । छ । तस्माद्वत्सेति पुमा
न्वत्सो यस्याः सा पुंवत्सा । अवशिष्टानि चत्वारि मिथुनान्यनुक्रामति । छ । स्थाली चांगा
राश्चेति निमिरसिद्धोः कॅ । तद्वेतन्य पत्नस्यापत्न पत्नसाधनत्वेन निगमयति । नामिथ
एव मिति उक्तार्थमन्यत् ॥ इति श्रीसायणाचार्ये तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥
अथाग्निहोत्रादिनियमप्रसंगात् तद्गतं ब्रह्मचारिधर्म्मं निरूपयितुमाख्यायिकामाह । छ ।
ब्रह्म वै मृत्यवे प्रजाः प्रायच्छदिति । जगत्कारणं ब्रह्म । सर्वाः प्रजाः स्रष्टा तस्मै मृत्यवे ताः प्रजाः प्राय
च्छत् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेकमेव न प्रायच्छत् । स मृत्युरब्रवीत् । एतस्मिन् ब्रह्मचारिणाव
शिष्यमाणे स्त्विति तेनोक्तो ब्रह्मणोक्तं यामेव रात्रिं अस्य ब्रह्मचारी समिधं नाहरति सा
मि तद्धरणमस्मदर्थं न कुर्यात् । सा रात्रिर्मद्भागोऽस्त्विति । इत्यस्मादाख्यायिकया सिद्धमर्थं
श्रुतिः स्वयमाचष्टे । छ । तस्माद्यां रात्रिमिति । यस्मादेवं ब्रह्मणा भागत्वेन परिकल्पितं तेन
स्माद्यां रात्रिं ब्रह्मचारी समिधमस्मदर्थं नाहरति आयुषः सकाशादेव तां रात्रिमवरु

८५

यावदयं स्वयसज्जि। यस्मादेवं होयमन्नमं ब्रह्मचारी सर्वदा तस्यै समिधमाहरेत्तमेवाग्नि योजी
वनान्तेऽराचि मवयं स्वयसानीत्यभिप्रायेण॥ ब्रह्मचर्यं धर्मो वाणेन सत्रयागात्मना निरू
पयति॥ ७॥ दीर्घसत्रं यागः यद्दीर्घसत्रमिति। दीर्घं भ्रियुत्कालसाधः सत्रयागो दीर्घसत्रं। ब्र
ह्मचारी। श्रमविहितेन कर्मणा ब्रह्मचर्येण तद्ब्रह्मचर्यं यः दीक्षितो दीर्घसत्रमेवैति इव
गच्छतीति तत्र माचार्य। यो दद्यन्नीयेमं पादयति॥ ७॥ सम्मानात् दूं अभिवदं सद्यो का लोक
हितं मवतीति। मित्रिन्तवाभावाभिसास्रेण वशं कान का यैस्ववे॥ ७॥ सपव घ्नामभि
न्निनिगदसिद्धमतत्तन्नेनं सप्तमी सारि। सप्तमी सप्तसंख्या पदराणि रात्रि अभिन्नितो
भिस्नाचरणा रहिता सती एनं ब्रह्मचारिणं नातीयाने नातिक्रमेत। सर्वेतेऽभतिक्र
मणेमहानेन्हेकः अक्रुत्वाभैक्ष्यचरणा समसमिधाचयावकं। अनातुरः सप्तरात्रेऽअवरः
कीर्णि व्रतं चरेत्। विद्वांसो ब्रह्मचारिणः फलमाह। ७। तमेवं विद्वांसमिति। अक्रमयेजा
तं विद्वांसं ज्ञानं तेजो वाचं एवामवसमित्याहरणादेनिवर्तं तं कुर्वन्त लाला समावर्त्तनेऽके
त्वारोवनेऽविष्यते। स्वयमन्यताः एवं विद्वामिति निमत्ति पातितं ब्रह्मचर्यं प्रकरणान्निगमनं॥
इति श्रीसायणाचार्यविद्वितीयाध्यायेचतुर्थानुवाकं॥ इत्थं स्तोये ऽग्निहोत्रे प्रश
स्तत्स्वसंगात् ब्रह्मचारिधर्मो निरूपितः॥ अथ पञ्चमेऽनुवाके दर्शपूर्णमासयागस्यैव भाव राम
नाभिनिष्टाः केवलधर्मा मित्रविंदेष्टयाः यस्य प्रतियाधंते। तत्र प्रथमं विभिन्नगीषु क ८५

पारुषेत्यामश्रमित वचनाभ्यां दर्शपूर्णमासिकामेव सर्वेष्टिनिमित्तत्वेन स्तोत्रकाम
त्यमश्रमित्रमश्रोपयोगिनी मासिकामित्यवनारयति ॥ ७ ॥ ४ इत्यकौहत्यमिति पुरा
रवृत्तमाह तिलं जहत्या स्पत्र चक्रं इत्यकोरत्यमेह ॥ विः आश्चिज्यावर्तनः सन ईरीया नृ
उहरेशान धावयांचकार । जगाम । अथात दुरीण्या दशोप्तरानस्यतस्पोद्द्रोसर्वकस्यनि
ष्कः हिरण्ययोरीनार हुड पाहितआसास्याय नत्वेन स्थितो वभूवा एतस्य प्रयोजन
माह ॥ ७ ॥ एतद्वसोति । पूर्वं पुरातनानां स्वालिज्याय वर्तनां धावयतां जन प
दं गच्छतां ब्राह्मणानां श्रेयपरीक्षार्थं रकधनं मुख्यं धनं इपाहितं निहितं स्म
वति साद्रेतत्तेरघ्नि यत्र स्वर्णनिष्कोपधानस्य कारणमाह ॥ ७ ॥ ४ पर्वका पदिम्पता
मिति । व हूनां मध्ये एकस्य वित्तसानाधिक्यं नास्ति तस्येनेत्र पयराज माध्यवसान हेतुके
प्राधान्ये पर्वत्स्पानत्वं तेनु विघ्नतो भीतिमाप्नुवन्तामहीच्यानां केवलं निष्कएवोप
हितव्यासः । तद्ब्रह्मणा पयरास्वरं धिवरमानानां ज्ञानाधिकं स्वयमेव तास्यन्तरस्य
नेनाभिप्राये रोस्यर्थः । अथ्याहीम इरासंवंधिनो ब्राह्मणानमीनिविवेदयामेतं
॥ ७ ॥ कौहयंवा सोवा इत्यादि । कुहयं वा सोवा इत्येता किंवासिमयम्उत्तरूकः । व्य
यं प्रत्यावेदधाः वलपुत्रा प्रतिज्ञिय स्पत्र पशुमतोयं महाप्रभावत्वा न नोस्माकं
अहे अहं शाकोदेशवादी । अस्मत्तस मीपहेण्या प्यवेनहेतुनानिष्कं नैपयीरधी ॥

५६

46

नाना ह्युपायनरूपं न हर्षो होनं न कोऽहं तव शब्दः । हंतं तत्त्वा रसमस्माभि दृष्टं तेन मुद्दा
लकेन श्वेतो घंघ स्वेदः । नं दृष्ट्वा समधिगम्य रहस्यमथोत्तमस्य घुमा कृत्वा मद्दो । छ । इति
नेनवाद्यस्य मुनेः प्राशस्त्यं तास्य तरस्यर्चेः । के नवीरेणोस्वादि । तेषां लक्षणाः केन वीर्य
युतस्य नि वादिना । एतद्वृत्तो घंकजं शक्नातरं इति विद्यार्थे स्वेदायनामानस्य नमः तः
च्छिरो त्रि निश्चितवत्तः । तत्र मुनेके गोत्रजः स्वेदायनाख्यो महर्षिरागतो भगवताग्ने
र्वमवोचत । हे स्वेदायन । वीरताप्युताध्ययनं न मिमवीर्यवत्तात्वया रमम हस्त
कं संपन्नामहाः इति मञ्जिवारित्वेन सम्यक्त्वमयत्नं करवामहा इति ब्रुमनेन सर्वे संवर
स्य स्पर्धैः । एवमुक्तः स स्वेदायनः उवाचावाज्ञकवानः । अत्राक्षि विधये एवं वरतु
सर्वै उपरमन्त । तस्मीमव विश्चितामवत । अहं तु सह मेव एनमधिवेदानि अ
प्यसामर्थ्ये इय दृति जानामि । एवमुक्तो न मुद्दालकमभिश्रयेरः अभिजगाम ।
नम भिप्रपन्नं उद्दालकोऽः कवाह स्वेदायनं सामं त्रितवान । हे राद्दूतं च स्ति श्रुतः । इ
न : स्वेदायनो पितृहोगोतमस्य पुत्रेति मति श्रुश्रावमति तथा घ्राहो ह्यभि
मुखीकुरत्य पौत्रिकातः । अत्रापि श्रुतं एवं वरा । ततो नंतरमेव स्वेदायनः नो
मुद्दालकमपृच्छत् धन्य मुपत्तक्रमे ॥ छ ॥ स वै गौतमस्य पुत्रस्यादिह गौतमस्य
पुत्र रकन्याविजायत उत्तमेन तं नेनमपरं धाव येत । यो दर्शपूर्णमासयागयोः

राम: ५६

स्त्वा । स्पूर्वभागे अनुछेयान् आद्यभागानां स्पर्शविकान् अछेद्यागान् विद्यात् । तेजानी
याशां मध्यतां मध्यभागे । नुछेयान् हविर्भागान् पुरोडाशादिह कि साध्यान्न वंचसंख्याका
न विद्यात् । तथा प्राजापत्या न प्रजापति देवताकान् बहुसंख्याकान् विद्यात् । तथापरि
धारवसानभागे क्रियमाणान् अध्वावामेभागान् यो विद्यात् एव ज्ञेन पंचधावयेदिसे
कः प्रश्नः । अन्यं प्रश्नं दर्शयति । छ । सर्वाहति । तदस्य माणमर्थं ज्ञात्वा गतमन्यत । य
स्मादिवा प्रजा स्त्यादि । यस्मात्कारणादिनाः प्रजा अहंस्तकाहं नरं हितो जायंते । यस्मा
हासा प्रजा नाजनना हृर्दुं पं च समासे पुनाते पुं हताः जायंते । यस्मादेवकारणात् हासां प्र
जानां सक्षमा प्रथमादि वृक्षे पुवंहताः भूमिपतेन वनंतो सर्वे । यस्मादेवकारणात् हासां प्रजा ।
नां सप्तिहंते हताः सम्यक् स्थिता भवंति । यस्मादेवकारणात् उत्तमवरमेवव यसि सर्वेल
वंहताः पतिता पंचति । उत्तरस्य स्पायामपि अग्रे प्रथमं यस्मात्कारणात् अधरे अधो
भागे वर्तिनः एवं हताः जायंते । अथानंतरं उपरिभागवर्तिनि हता जायंते । अयं पौर्वाप
र्य इति । द्वितीयः प्रश्नः । छ । यस्मात्स्त्रीयां पारवत्तादि । तेषां अधरोत्तरं हता जाय
यात्क्रमप्रमाणतरस्यं स्पृश्य तत्स्वं वर्त्विविधनिमित्तिप्रश्नः । तथा यस्मात्कारणात् दृष्टाः दं
शनसाधनभूताः पुरोवर्तिनो हताः अवधीयं स्थित्वा तेरान्ननंतरान्य स्मादेवकारणात् जं
भ्याः पार्श्ववर्तिनो हताः समाः स्थानामास्तयतव । यदेतत्कारणात् जीतं रोपशमासाव

४७

47

यो वेद्युपके यत्किं मा नाशिरसमार्षिं स्मरहेति । मां नामिमेव संयक्ष्हीति यक्षाभिप्रायः । पुनरस्मै
मध्ये पुमाव यति ॥ छ ॥ स वै गोतमस्य पुत्र इति । यस्मात्कारणात् दिशा सायमानाः श्रेनाले
यताः केशा दुन्नाल्यन्ता यत्ते । यस्मात्कारणात् हरसां प्रजानां औपयव्याशिता उपयश्लोका
कुमलनन्तसं यं धीतं रोमकाशितामु सम्पूर्णा तव निश्चम्य शिता वृद्धीरसता निवीरताह्य ताः
विशेषाः स्तु सोऽयमपेतत्त । इष्टानि वीरतानीवा पुनरेवं वयौ यतामस्याशयां तत्र यति । तथा
यस्मात्कारणात् जरावस्थायां अपेयमर्म शिरस्येवे पलितो भवति केशशुभ्रो क्वं
भवति । अनेन रमुतमेवं । मेवयसि सर्वे रहयसि तो भवति श्वेतरोमा किन्तरस्मर्थे
अस्यमध्ये पुमावयति ॥ छ ॥ स वै गोतमस्य पुत्र इति । यस्मात्कुमारावस्थायां सिकं
रतः अवयस्य हृदयेऽशानो नघने मध्यमे यौवने वयसि यस्मात् इपस्थहृदये ताप उपद
ते । यस्मादेव कारणात् पुनरहन्तमेवार्धेक वयसि पुनः अपतस्य हृदयेऽशानो नघते ।
तत्कारणात् कोऽस्मिन्निवहः । अपि च । हरिराहिरिन्नवल्लो नित्यमय यश्लोकेतोऽपकत
मानं सर्वं लोकमभिवहन्तं पिञ्जरं पांग त्र्यो विद्यानानी यात सत्य वा द्विजी
नो भवति ॥ छ ॥ सा गायत्री कीदृशी इति । तस्मै हनिष्ठमित्यादि । एवं सैव हयानन
वः मतिवकुं नमस्म यः सन्तद्दासंकः स्वस्यो पापस्त्वेन कश्चिन्निष्कं तस्मै
सैव हय नाय महते । सैव हायमत्वामनन्यानं रहस्य विद्यामधीते ते वा भवति अ

एम: ४७

स्मतोऽधिकं जानासि। सुवर्णं सुवर्णविदेस्तु वर्णनीयमर्थं जानन्तेऽत्थापस्तुव
लोऽशेषमनवर्णो हिरण्यवदिति धनेनमपवछन्ति। ७। अतो हेतोः हसैव हायनवचमेव निष्क
सुवरान्तुमर्हसीत्यर्थः। ७। तौ हा यत्रु ख्येत्यादि। तं सैवहायनमुपत्य आलिंगपहात्तकत्त
सन्त्या नातेत्विघ्नकामा निष्क्रान्तवान्। तं ह यमत्युरित्यादि। एवं गौतमस्य पुत्रोऽवदत्
लवः किमात्मकोऽसीति तं सैवहायनं यथाचुः। उदीव्याधालणा। एवं वे तः सत्ययुध
वः। सैवहायनं उवाच। ब्रह्मा स्वं यद्वेदादः ब्रह्मपुत्रोऽब्रह्मसिद्धस्यगौतमस्य पुत्रत्वेनप
यातत्नमेव अपितु यः पुरुषः पुरुषणेनेऽहसनकमुपवेन्हेन। प्राधान्यं प्रे स्वकुर्वीतः
वर्हवल्ये प्राधान्य इति धान्तः अस्य पुरुषस्य मर्छांविषयेनेन। अस्य स्नानस्याधिके
नविषये यद्गुहस्तानेति मिंतेशिरसः पतनं भवतीत्यर्थः। ततनस्तेथाललाः विषयुः
विविधं स्वकीयं देहेशं जगुरित्यर्थः। ७। तं ह तत्र काते न च त्यादि। ततस्तस्मात्स्वपा
देवहेतोः उद्दालकः समित्पाणिः हस्ते समिधं धारयन् नंपि प्रभावयामः। उपनय
नकाले नव सैवहायनं प्रति वचमे। यावा। ७। उपरत्येत्यादि। तयोस्त्विप्रसक्तौ। यानेवे
तियानहर्षीदर्शीमास पार्श्वोऽपरस्मादसभागानिसादिवायानेवप्रष्टान्यामप्रा
प्तीः वदवानसि। ७। तानेवमेविशिष्य कथयेत्यामुखस्वसैवहायनमुवाच। महत
त्वेवोपनियनमनुविंतेऽन्तः अनयैनायेवं तेन यं यान्यस्थान्वर्थानं हब्धवारीति

५८

48

एवमुक्ता नस्यैः इहास्मिं कायलनमस्य मार्गो हर्षेषु गावो। एषा याज्या सोमयिकाव स्यमा
ण विधानुसर्पी। न चैतावदः सोऽपुरहं चारस्मादाज्यभागाना हा। छ। आघारावित्ति।
पुरस्तात्प्रधानयागात्सर्वे अनुष्ठेया आज्यहविष्का भागाः आज्यभागाः। अथ यच्च
हविर्भागानर्दशयति। छ। सौम्य आज्यभाग इति सोमदेवताको द्वितीय आज्यभा
गो हविर्भागानां प्रथम आदिमः। न त्वाज्यहविष्कस्य सोमयागस्य कथं हविर्भागत्वं
मिति तत्राह। छ। हविर्हीति। यद्यप्यस्य आज्यं द्रव्यं तथापि विशेषतामतः सोमस्य पु
हविरात्मकः सोमं न यजेत निष्कानः। अग्नीषोमीयः पशुः पाजुः इति तः वक्तायज्ञी
यो मे आज्यस्यैव नाग्नेयस्य पौर्णमास्या यजन्ति तिष्कृत्वा ऽ यांशुपाजस्य्या यौवा
मायेदवताके ते ता यावास्विष्कृताः याग्मान्ताः तेन यद्य प्रधानोमध्ये अनुष्ठेयाः हविर्भा
गाः हविः पुरोडाशादिद्रव्यं भागोयेषां ते तथोक्ताः। बर्हा प्राजापत्यान्ताहा। छ। प्राशित्रं
वेति यजमानो धरति। अग्नीध्र आग्नीध्राय चतुर्धाकृतं पुरोडाशं भागमाहरन्तीति ह
स्ते प्राशित्रं यत्नतो यः प्राजापत्यः। एते प्राशित्राद्यन्वाहार्यान्ताः षट् प्राजापत्या
प्रजापतिदेवताकाः। अग्न्याधेय संस्थानुपरिष्टादाज्यभागानाहा। छ। अथ यदनुपुरो
नुवाक्याकाइति यस्मात्पुरोनुवाक्यारहिताः केवलं याज्यावन्तः प्रयाजाः भवन्ति। तस्मा
दिमाः उत्सव माना यजमाना अहंन का इनः रहिता जायन्ते यस्मादुर्वीं धि आग्नेयाहीनिअ

राम॰
५८

नुवाक्यो येनाभिभवंति। तस्मात्तासां प्रजानां दंतानामायंतः पुनरनुयाज्या अनुवाक्यारहिता
भवंतीति यस्मात्तस्मात्तस्य न्यादंताः प्रभिद्यंते पुनः पत्नीसंयाजा अनुवाक्या येनाभवंती
ति यत्तस्मात्तासां प्रजानां पुनरुत्पन्ना दंताः संतिष्ठंते। सम्यक्स्थिता भवंति। अथ यस
मिष्टयजुराख्यं कर्म पुरोनुवाक्यारहितमिति यं तस्मात्तासां प्रजानां पुनरुत्पन्ने चरा
मवयसि सर्व एव दंताः प्रभिन्ना भवंति। यस्मादधराण्यवाग्भवानि तत्र तस्य स्तोत्तरमाह। छ।
अथ यदनुवाक्यामनुब्रूयादिति यस्मात्तः एवं मनुवाक्यावचने अधरं दंतानां प्रथमोत्पत्तिर्नि
मित्तं अनुवाक्याया गायत्रीरूपत्वं छंदस्त्वं तस्या यत्किंचिन्निमित्तं। याज्यानां पश्चा
त्प्रयोगः उपरितनदंतानां यष्टव्यत्वे कारणं। याज्यानां त्रिष्टुप्छंदस्कत्वेनाधिक्या
क्षरा सर्त्वेन तस्याप्यत्र स्य निमित्तमिति मिस्पर्धः। यस्माद्द्राव धीयां स तस्य स्तोत्तर
माह। छ। अथ यदग्रावावितिय यस्मात्कारणात्तावाधारावाहोमौ प्रांचौ प्राग्भवनौ दी
र्घौ स्यातामाधारयतीति तस्मात्कारणाद्दंता दंताः दीर्घकाः। अथ यद्यस्मात्का
रणात्सर्वाज्ये स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये समच्छंदसौ समीचीनच्छंदस्के भवतस्तेन चपिमी
हि ह्यानन्ने परस्य विशेषसाध्ये त्रिष्टुभौ यस्मात्तत्तस्मात्कारणाज्जंभ्या दंताः समाना
कृतयो भवंतीति अथ यस्मादिमाः प्रजा लोमशा जायंते तस्य स्तोत्तरमाह। छ। अथ
यद्बर्हिरिति यद्यस्माद्धेवं बर्हिस्तरणाति स्तीर्यमाणानि बहिर्लोमस्थानीयं। अत एवान्य।

मा न्मा तेसो मा निवर्हि वैदः कि छिति। स्य म्यु य प सरो न्सां जन्मनः पर त्ना उत्पत्तौ निमि त
माह। छ। अ थ य सु न रिवे ति। य घ स्मा त्कार रणा न्ती सैव हि विगुणे वं मत्न रा खेद मेमु छि
स्त्रणा तित स्मा दात्सांम ना वांगु नर्यो विने व य स्ति स्म भ्व भ्मत्ता स्त स घंते। म घ मे शिर स्पे
व प स्तिता द्विर्मो वे निमि त्तमाह। छ। अ थ य स्त्रो व स मेवे ति य घ स्मा द्ये आ हो व द्वि षः
म हर णा त्सर्व मेव के व ले म स्ना र मे वा नु म हरा ति भ न्न मा ने स्तु त्न वा के रुयो म ष्टि प
ति। छ। त स्मा द्धि सा दि रि ति। अ थ जी र्य द्व स्या यां स वी व य वे षु य स्ति त्त्वे कार णा
माह। छ। अ थ य त्स र्व मे वे ति। य घ स्मा त्स मि य य गु हे म का ले सर्वं नि र्दो ष मे व कृ
त्स्न त्ती सो व हिः अ ग्ना व नु म ह र ति। त स्मा द्धि सा दि त्तं अ थ य स्मा त्कु मा र स्य रे त
सि क्त न संभ वती सा दि म श्नो त्तर माह। छ। अ थ य हा न्य ह विष इ ति अ थे त्यां र मे
य स्मा त्प या जा आ न्य ह वि षः आ न्य ह वि ष्टा म वे ति त स्मा त्कु मा र स्य रे तः उ द का
म ना स्व व ति न तु दे ह हू पे णा य नी भव ती त्य र्थः। अ थ म ध्या म व य सि रे त सो दे ह रूपे प
रि णा मे का र णा माह। छ। अ थ य न्म ध्य इ ति। य त्र स्य ह शे दू र्गो मा सा रव्ये स्प मे ष्प म ध्य
म यो दे धा सा न्ना य्य न इ ति शा व ष्मा यो। आ ग्ने या दि पु रो डा ज च च रं ति य त्रं ति त स्मा
त्का र णा त्क ग त म न्य न। उ क्त का र्य का र णा भा वं यो ज य ति। छ। इ स्सो वि वे भ व नी ति त र
धा दि ह वि र्दु र्ली वा इ स्मा ः य नी भ ता धि र व स्न घ त्न मे व भ व ति। पु न श्चै रे तः सि क्त

मपि स्त्रीवदृष्ट्वपुत्त्रमिव भवति । यस्मादेवमनेके सामंथाः स्मात्स्वधागन्तद्ध्यादिपा
गे नमध्यमवपतत् स्परेतः इष्टम्युक्तं सत शरीराकारेण यज्ञोऽभवतीत्यर्थः । चेरमवप
स्कन्निषिक्तं रेतस्तः प्रजाः ह्यानुसृतौ कारणमाह । ७ । अथ यदृतस्य हविः ध्रुवमिति यद
स्मात्कारणात्स्वधाप्रयागान्तं तरमनुदेवा अनुयाजान्याजाः प्रयाजवत्सुन्तरात्मद
शिवरूपमभंशेतितस्मात्कारणाद्यस्य पुत्रदृष्टस्य गार्भेवयसीव पुनरप्यतमेवरमेवप
सिरेतः शरीराकारेणोत्पद्यते । पूर्ववदेतदुपपादयति । ७ । उदरमित्येवेति । रसि
द्धमतत् । योवै गायत्रीमिति मन्त्रस्यान्तरमाह । वेदिरेवगायत्रीतिविपसदृशा पा
र्वैपक्षा गायत्री सा वेदिरेव तस्याः यस्मादिवं संपादयति । ७ । तस्यैपेक्ष विति । प
क्षर्येवनुर्याः आघारहृदयौवेः वैापुरस्ताद्धज्यभागा अनुकांतास्तस्मा गायत्र्याः सद
शिताः पक्षः उपरिष्टाद्धज्यभागाः अनुयाजाद्यौः ब्रैचानुवाकानाः स्तरुत्तरं पक्षसै
वावेदिरूपा गायत्री हरिणी अभितोरूपमानेरग्निमभिहरितवर्णज्योतिष्प
वसाज्योतिर्मयी यदा हुत्वान्नकस्मापत्नीसती यजमानं स्वर्गलोकमभिवहतिअ
भिलक्ष्य प्रापयति एतत्सकलेकतं विद्यानिराणांर्वैवेदिनएवेत्याह । ७ । य एवमेतद्वेदेति
एवमुक्तप्रकारेण ब्रैापुरस्ताद्धज्यभोगानिस्यास्मिन्नोक्ता । मनद्यज्ञानं यो यजमा
नोवेदतमेवोपासकं एषा गायत्री स्वर्गं वहतीत्यर्थः ॥ इतिश्रीसायणाचार्यकृतत्व

५०

50

तुर्यीयं येषु यमेवाप्सरसां ॥ इत्थं स्थर्यो मर्त्यो मासयोः प्रयाजादियागस्य शरीरोपस्थि मितस्ये
न भवति याच अप्यते या यागानां त्वगतान प्रभवति हे मानाः केचन धर्म्मो विचार्यते । तत्र अस्य
गारास्य प्रकार विशेषं दर्शयितुं प्रस्तौति ॥ अथातः स्तुचो विरसा दिप्रयोपयारंभे अ
नेनैवायतः स्नुगादानविषयेव स्य मारणप्रकारे रात्वे व मम यस्ति भत्ताः हेतोः स्नुचोर्ज्जु
हूपभृतोर्हेमार्थे परात्मनं तस्यावि वाः विपत्न इति शेषः । त्वमरकीयमतं दर्शयति ॥
नह्येनदिति । नावत्सु गाराना विषये ः एके याज्ञिकाः कुपासामस्य मानाः शुभ पस्याच
हय ग्रहणेः कौशास्त पुरुषं पुरुषमात्मानं मन्यमानाः स्वं चोदस्मि प्रयामहस्ताध्वपु
मपत्ने नुरुपभृतावादस्तेन हन्तीति । नेदं तत् हृदयपति ॥ नतथा कुर्यादिति । तथा
त्यो तप्रकारेण स्नुचोरादानं न कुर्यात् । नचनस्मिन्विषयेयोह पकश्चित्तमभि
तः आगसः एवं अध्वर्युं ब्रूयात् । किमितिः । अघः अयमध्वर्युर्यजमानस्य प्रति
पत्तिप्रतिकूलसाधारणे नः शत्निभद्र हेषतं प्रानस्ये शत्रुप्रसक्ष्या मिनं प्रसक्तमनशी
ले अकृत । कृतवान् । इति शाकोवाक्य समाप्तो । जुह्व हितजमानदेवसासदेवा उपभृ
त्स्तव्यमह यात उभयोर्यागयदेवहस्तद्वयेन ग्रहणेन प्रानममपियजमानवत्सेस्वन
वारभक्ती तथिमायः ॥ इत्थं प्रोहेति । यद्येवपुनं जनपेवभवितुं यजमानरिप्सुंस
मर्थः स्यात् उत्कोहे वोः वशं याप्यवेदर्सथः । स्वकीय पक्षमाह ॥ इत्थमेवेति । इत्थ

राम

५०

अनेन प्रकारेणाव स्थमारोणेव स्वयोल्हन्ते सर्वे येव कुर्यात् लिङ्गाद्दक्षिणे तराभ्यामे
वमुखाभ्यांवाहूभ्यां तर्हूर्ध्वलिंगस्य आहपरच्यवस्वधि निदध्यात्। अयिद्युर्ये इत्यृ। इति हि
वेत्। यस्मान्नुह्यसहि तत्ता मुच्यमर्तेन गहनी यादिति। अस्मिन्प्रसंगे होषामावंधकबन्धोऽनु
गुणेयमाह। छ। तस्यैव यमीमांसा नास्तीति। तस्यैवं विधस्यस्कन्दाह्नस्य नापवीमां
साऽर्हतीत्यर्थः वोक्ति। रितियावत्। सानास्ति। नवे वलं होषाभावः। अपितु नहा हतं येषस्य
कं यसुभ्यो हितं यस्य वक्रिकरमिस्पर्शः। आप्युष्यमायुःकरं। तत्र विशेषमाह। छ।
तेभ्यः संसिजंय निमितेनुहुयन्तो अग्ने संहितं जेयन्। सिञ्चिः अभ्यन्ते शब्दे। परस्पर
संघट्टनजनितेन शब्द मनु वेन आरद्दीत। स्त्री कुर्यात्। हा आहानेकारतुः अन्त एवोक्त
मायस्तेवेन। नचसिजयतीति। अयथविय हे वाधं स्पर्शयन्निति मयामि। अयोगारुय
मर्हति। अप्राप्तस्य पत्नस्य यस्मादित्यन्वयोगः। स्त्रुवस्य परिपालनं से मन्त्रडमय
मपितय जमानमरक्षेत्। नपाप्नुयात। गतमन्यत्। अतिक्रमणविषयं विचारं प्रस्तौ
ति। छ। अथानेः तिक्रमणासेत्स्यादि। अथानः शब्दोयुक्तार्थौ विद्यते। अतिक्रमणस्य
प्रकारविशेषस्यतः इत्तिशेषः। तं दर्शयितुं अध्वर्युं द्वैविध्यमाह। छ। वज्रेणाहवाइति।
अन्य एको ध्वर्युः यजमानाय स्यै। पश्चाद्वाही वाजराख्यं तु विधमति। विगमयति
यजमानात् वियोजयतीत्यर्थः। अन्यः खलु ध्वर्युर्यस्मै यजमानाय वज्रेणोबन्ताद्यमनतु

पसमरहन्ति। समीपं प्रापयति तत्र योऽसि ध्मानितं तं दर्शयति।। ७।। एष वक्ष्यपं चतुर्थी हवाः

५१ अध्वर्यु रिति। योऽध्वर्यु राश्रावणं करिष्यन् दक्षिणेन यत्र दक्षिणा तिक्रामति। आश्रा

व्य आश्रावणं कृत्वा सव्येन पादेन अपक्रामति। एषोऽध्वर्यु विधिमति। इत्थं अध्वर्यु विशेष

प्रदर्शनेन अतिक्रमणविषयं निर्णयं पश्चमुक्त्वा सिद्धान्तमति। अथ तस्मादिति। अथ श

51

द्वयस्मात्कर्जो। योऽध्वर्युः अतो वैपरीत्येन अतिक्रमणं करोति। सोऽस्य यजमानाय वज्रमनुप

समरहति। अथ स्व गृहाः रणविषयं धर्मविशेषं विधातुं प्रस्तौति।। ८।। अथातो धारणा

स्येति। प्रकारद्वयं तद् इति शेषः। तत्र पूर्वं पश्यति।। ९।। तद्वैतदेकरिति तस्मिन्नध्वरं ग

धारणाविषये एके याज्ञिका अभ्यस्तत्वेनाम्नायमनम्यमानाः प्रागस्य पक्षवेणाद्यु मुखस्य

तथा विधाम्नाय स्रचौ धारयन्तीति तं निषिध्याहुः अंगाद्दृश्यति तत्पानुकुर्यादिति तदेत

देकर इति। प्रस्तौत्यारति। नु शब्दः उपमार्थः। उक्तं हि यास्केन। अथाप्युपमार्थे भवति।

वृक्षस्येव ते पुरुहूत वयाः इति अयमध्वर्यो तद्वै प्राणस्य धारयतो प्रस्तावि वक्तुं न वा

न। अतो यजमानः प्रस्तावादुभविष्यतीति। गतमन्यतरः। कल्पं तदवपक्षमाह। अथ ह स्व इति।

य एष मध्यमः प्राण मध्यवती प्राणाः बाह्याधारत्वात् प्राणो नाभिः स्तस्मात्ते पुरुहूत वया

न स्माद्, तस्मान्मध्यमात्प्राणात्। उपर्युहेव वनीविश्वक्रसेयत तं मध्यमं प्राणमुपयत्नस्य मध्य एम

मप्राणस्य समीपे धारयेत्। अतएवोक्तं स्वरूपलक्षणं। नाभिदेशे धारणं एवमाश्रावणे पि ५१

स्ताभिमतं पं सदृशीयितुं स्तोत्रि। छ। अथातः आश्रावणस्येति। यतो वक्ष्यमाणप्रकारे

णात्र प्रवृत्तौ विप्रतिपत्तिरस्ति अतः कारणात् एतस्याश्रावणस्य विशेषा न होवति

संबद्धे। छ। यद्ध्वाः आश्रा विनादी। त्रि। न्यङ्कु। तिर्यक् इत्यादि शब्दाः। तेषामाश्रावण

विशेषाणां क्रमेणान्वर्थसंज्ञा। तत्र प्रथमस्य स्वरूपमाह। छ। एतद्ध्वा इति यो ऽयमध्व

र्युः उच्चैः ऊर्ध्वस्वरेणाश्रव आश्रावणं प्रारभ्य शनैर्नीचस्वरेणाति स्थाति परिसमापयत

ति। एतन्न्यङ्कु संज्ञमाश्रावणं। एतस्य प्रयोगविषयमाह। छ। एयमिच्छेदिति। यं यज

मानं द्वेष्यं पापीयानतिशयेन दरिद्रः स्यादिति। छ। इध्वर्युः। तस्यैतदाश्राविते तेन र

यजमानः पापीयान्भवति। द्वितीयमाश्रावणं लक्षयति। अथ हैतत्तिर्यगिति। योऽ

यमध्वर्युर्मध्यमेनैव यावत्सरिमानेन स्वरेणाश्रावणमारभते तावत्तेनैव स्वरेणाति

स्थाति। तस्यैतदाश्रावणं तिर्यक्संज्ञं। तस्य प्रयोगफलमाह। छ। एयमिच्छेदिति। श्रेया

न पापीयान्स्यात्। पापीयात्र स्यात् अपितु मध्यस्थ एव भवति इति यं यजमानं कामयेत तस्यै

तत्तिर्यक्संज्ञकमाश्रावणं प्रयोक्तव्यं। स्य बमन्यत्। अथ तृतीयस्याश्रावणस्य स्वरूप

माह। छ। अथ हैतदूर्ध्वमिति। यत्पुनरेतत्समानप्रकारमाश्रावणमर्धयो यमध्व

र्युः शनैर्नीचस्वरेणारभ्य उच्चैस्तिरस्थाति उन्नतस्वरेण परिसमापयति तदाश्रावण

मूर्ध्वसंज्ञस्य प्रयोगविषयमाह। छ। एयमिच्छेदिति। श्रेयांसं यजमानं चतुर्थं लक्षयति। छ। अथ है

५२

52

नत्कूपरामिति। अथ खल्वे नत्प्राप्यावरणं कार्यमेव तेषु युक्तं। योऽपम ध्वर्युरे मरुत्संबन्धं के
स्मात्स्वतार्थं पाप्मवति तथा दीर्घं आ पाप्मवन अप्सां स्वर रहितं सीरा सरं वपयाभवति
तया आप्याव यति तत्सत्रा हृगग आवरणं कूपरामिस कृत्वाते। एतस्य प्रयोजन्तां समभि
प्रेसहवराम्याह। छ। याहेन मित्तिकूपरांतुवै कूपरां दीनमिव वेत्त्वं पद्म ध्वर्युर्धे जमा
नं भवकनहकेतवा नतपाविद्यपरां कुर्वेनोभ्यात तस्य स्यशत्योऽपावसाधिनमकाषीदि
ति। योऽपम ध्वर्युं इ षोऽप्पवा तय स्यपहब्धविद्वतोकत्वा। स्वरं उदात्तादिस्वर रहितं
यथा भवति तथा केवलमुद्दे घोषे राप्याव यति तस्यैतदाप्यावरणं वहिष्प्रोक्ष्यते।
आस्य वाग्घोरेणाप्ययति वृत्तेनह्नितच्छुरक्सवति न भ येन तस्यैव वनहुषयति। छ।।
घोषैः स्वर इति। उदात्तादि तत्स्वरोणाऽपः स्वर सम्पूर्वी विध्ये द्वाकास्यसंपहूपः। तथा स्यतेआ
ह्पयारयत्याहामेन स्वर स्यवतिर्मो वाचास्थत रत्वपज मानाद्वहिर्भेन एवदेशो भ्रियंतं स
पदधते। धारयति। सयजमानं अशनाउकः स्रसीदितो भवति तत्सात्तदाप्यावरणं
नो पादेयमिति भावः। वृष्टंसस्यति। छ। अथो हैनं एतं प्रोक्तियोऽपमध्वर्युरेतद्धो सं धा
यसंकुर्वितौ कृत्वा उच्चैः स्वरवदुदात्तादिविकस्वरयुक्तं यथा भवति तथा उच्चैराप्याययति।
तस्यैतदाप्यावरणानुष संधानेन प्रोक्षयस्य स्वरस्थानमर्थावानेत्रं तं प्रोक्ष्यते। एतदे
व सर्वे यथयोनयमिरामि। प्रसमर्थ सति। छ। घोषैः स्वर इति। तत्तेन प्रकारेणाप्येन एतः

५२

ऽन्तं नरदेशे। स्रुच मध्यतः। अस्मिन्नेवाघारयोस्तुर विशेषं विधत्ते। छ। स वै मन्द्रमिवेन स्व
त्वाघारयपन्नध्वर्युः दक्षिणप्रदेशे मन्द्रमिव परात्सम्यग्गंभीरध्वनि पुरुषमिव परार्द्धीर्वेसं स्व
मध्यमयतः आघारं न यो वा हुतं च हन्ता मसंवेधी मध्यम स्वरेण यथा भवति तथा अंतरा
आघारवत्स्यावसाने उद्वैनैर्ध्यात् निक्षिपेत्। त्रीणि हि वाचः स्थानानि मन्द्रमध्यम
तारारख्यानि तत्र मन्द्रस्वरेण आघारं प्रारभ्य मध्यस्वरेण हि ध्यमस्वरेण हितेन तारस्वरेण प
रिसमापयेदित्यर्थः। अस्मिन्नेव पक्षे स्याघारस्य होमाभावं ब्रुवन्न्यायादि हेतुना
माह। छ। न स्यनोपमीमांसास्तीति। व्याख्यानचरा मनंतः। आघारेण नेन रमा वि
नो होमस्य विशेषं वक्तुं प्रस्तौति। अथ्यासो होमस्यति। अथातः शब्दः पूर्ववद्योज्यः।
होमस्य विचारो धिक्रियते इति शेषः। तत्रैकीयपक्षमाह। छ। तद्धैनरदेकरति। तत्र
त्र होमविषये एतत् इदं केचन याज्ञिकाः कौशलप्रत्नमा नमानं मन्यमाना स्रुव
जुहू प्राचो प्रागग्राउपावहत्य उपभृतोः यदेशात्प्रागवरो पतया स्रुवा जुहूत्वा पर्य
हृत्यउपभृन्मलदेशाद्युपरिनीत्वा तस्या मुपयन्ति निदधति स्था पयंति। अधिस्तत
मध्यानुवादी। तं निषेधयति। छ। न तथा कुर्यादिति अउपवन्नायतिनु शब्द
उपमार्थः यजमानदेवता याज्ञुकाः पर्याहरणात् अनुपुचिन्नियमात्स्ये ण सोमिमन्त्र
यंनिकअपमध्वर्युर्हि यनः देवताणां कुर्वतो भात्रव्य स्पर्धतोः अन्ववसायिनं अनु

गमनशीलं यजमानं अकृतमकार्षीत् इति शङ्कां वारयितुमाह । अन्यं सर्वं पत्नसु
वन्यास्वहृव यति । छ । यावत्तदहि कदाचित् केवाहिकाः यावद्विनरहृ उपमत्तः यावद्वा
शादेव जुहुमुपावहृत्य अवशेष्य आहवनीय हुत्वा पुनस्तेनैव युपयोहृत्य उपमत्तिहु
हुस्यायंयति । छ । अतीर्थेन न्वाइत्यादि । अयमध्वर्युः अतीर्थेन तु वै मार्गस्वनेनेति
तीर्थमार्गः अमार्गेण खलाहुतीः प्रारोशीत् । प्रकर्षेण हृताहुतीरकार्षीत् । तस्मा य
जमानं संशरीष्यते वा संशीर्णो भविष्यति । छ । धुरिणी वीर्ये तो वा मविष्यतीति । अन्य
सर्वं वत् । इत्थं सर्वे पत्नसुपन्यस्य हृवयित्वा सिद्धान्तयति । छ । इत्थमेव कुर्यादिति । इ
त्थमनेनैव प्रकारेण होमं कुर्यात् । समदर्शयति । आदित्य स्र्वं प्राचां प्रागग्रामेव स्रुचे
जनमुपावहृत्य हुत्वा तेनैव उपमतो यदेतो नेवा अधिकृतस्तु परिहृत्य उपमत्ति जुहो
त्या पयेत् । अस्येव सर्वेषाकृतेष विरहेण मायास्यमाह । छ । तस्यनो पमीमांसा स्ती
ति । अयसं स्वाहुतीनां फलहेतुत्वात् तदर्थं प्रधुर्वे विध्यमाह । छ । प्रस्वधाहुति
वाइति । अमरता काध्वर्युः प्रहन्धाहुतिवैप्रकार्षे स्वाधाम स्वमत कृता आहुत
योवेत्तस्प्रहन्धाहुतिः अन्यअपरो ध्वर्यु आहुतीः संनर्दयति संनमां करोति सं
स्वाहुतिरन्याध्वर्युरिस्वर्थः । आपस्वत्वहृ पमाह । छ । एवहवा इति । यः खल्वध्व
र्युः उपतरणाभिघारणासं पन्नमाज्यं प्रधयं जुह्वा गृहीत्वा पश्चात् स्वचानानि जुहो

होतिएरवरवलुप्रस्रधाहुतिर्नामाध्वर्युः। एवंमेवास्यस्फुनस्वातमुधुप्रसैवपुरोडा
शस्य प्रकर्षेणाग्रस्थमानत्वाद्दिनैवोपपादयति। ७। एवं ह्युगाइत्ति। ततश्चैतं पर्यो
नमेवाध्वर्युर्वाग्देवतास्तुवमदद्यमानासती अम्भवाद अभिरस्मानवती अथम
ध्वर्युः प्रस्रधाहुतिर्वैमहाधाहुतिः सपन्नः पशुः तु अयं वै शक्तः मसिद्धौ यस्मादेवं
वावाप्नहितं तस्मादीदृशोध्वर्युः प्रस्रधाहुतिः सपन्नः पशुरिसर्पी हृतीयस्माध
र्यः स्वरूपमाह। ७। अथ हैनाइति। अथ शब्दस्तु शकार्थः। एव तुलस्त्वध्वर्युः। एता
आहुतीः संतर्पयति संतप्तः स्रुचः जुहूः करोति। योयमध्वर्युः प्रथममभिधारणा
पाततो जा जुहुस्त्वा पश्चाद्वनस्पत्याग्निजुहोति। अथानंतरं ये ततः अवसाने उपस्त
रणास्वेवेनावस्थितेनाज्येन स्रुचंपुनःपुरोडाशं जुहोति। अग्नेः प्रियास्पदस्मागिष्टुते
उश्नारेरथ स्नाहव निष्या वाज्येन संतर्पयत्यस्मात् हेतः साहुतिर्नामाध्वर्युः उत्कं संतर्पणम
मुपसंहरन्नाज्येनाभसंतसाहुतीसां विशिष्टफलहेतुतामाह। ७। एवं हैनाइति। ता
सांसंतसानां आहुतीनां भोक्तारो देवाः प्रीताः संतः हिरण्मयाः नहिरणपविकारं
भूमसंतं यजमानाय ददते। यनेन ततः परंतु इममेव होमसप्रसंसायसंवोध्याह
स्मा आजप पश्चात्पाविदृधतिवायसिपनहुताताज्येनावद्योतयन्तीति। एवंभुतिः
स्वाभिमत आहुतिं संतर्पयंतं प्रस्रपयानवहीयं मतं पसांतरस्येनदर्शयति। ७। न

२४

उहोवाचेति। न इह नन्वैवं खलु संवत्सरं वर्षाणां विषये उक्तवान् यावान् वत्सरः। यथैव यस्मि
न्नेवायं हान काले प्रथमं ऋतु कामुपवसीयं तस्मिन्नाज्यपुरोडाशमयं हायनमभि
धारयन्ति। तस्मिन्नेव काले एताः आहुतीः उपस्तरणाभिघारणाभ्यां संतर्प
यन्ति। अत्रापि श्रुतौ फलमाह।७। तस्मात्संवत्सराणामायिति। गतमेतत्। यहि रस
गार्हीनां हि हेमंतं कर्मसु विशेषेण हपितं तस्य रितानवैवायुर्ध्वरणमयं वितर्प
मिति रशीषि तु मा ख्याथि कामस्तोति।७। अथ स्थगृहपतीनामिति। अथ स्थ
ण्णः स्वः कश्चिद्द्विहरः अथ स्थगृहपतिर्येषां तेषां ते को कः तेषां सत्रयागमनु
ति छत्तेशोकायनाख्य ऋषिः अध्वर्युतम व सवतत्र ते नाध्वर्युणा कृते गृहपते
र्धिषये तावत्सह।७। स होवाचेति सोऽध्वर्युः उवाच उक्तवान्। किमिति इदं सत्रे
अंगपारद्धं सत्रयागः इस्म हि हिमगते सरांकेश पव्यूत्यांजंकेषाः अस्य नत्रकः
पशवोयस्मिन् अत्यमास्न यस्मिन्नहि रशमेव विकल्पे जातं अध्यायं गृहपतिर
सीतिमन्यते अभिमानमुक्तोऽभवन्ति। हीनद्रुमकत्वान् गृहपत्याभासोहि। अधि
क्षेपः इति शब्दवाक्यसमासोत तस्योत्तरमाह।७। स होवाचेत्यादि। साधिसि गृ
हपतिः अवाच उक्तवान् हि अध्वर्यो नोऽस्मान् आक्रुशः आक्रोशं कृतवान् सि। अस्

रम

सुनामास्माकं आक्रोशस्त्वदीयमिति सामर्थ्यं को हेतुरिति निदंसीत्यभिप्रायः कायप वा

५८

यथा एते खलु ते ऋत्विजो गृहपतयो ये त्वं संवत्सरं प्रवृत्य तत्संयोगे द्वितीया । संवत्सरप
र्यन्ते आहत्य तु मुद्यमाना शाकः । यत्कोनाम भवः संवत्सरकालेना वि । ऋत्विगादीनां कर्तुम शक्तो
सि । ईदृशं स्वदेशमपयनम् किंमिकस्वरीयं सत्रैहत्य पापम् । अस्माकमिति निरसीत्समि
प्रायः । छ । यद्वाऽस्माकं यदि खलु त्वा एत योः ऋत्विजोराहानेऽनुशिष्ट्वा अनुशिष्टं शिष्टि
ते कुर्यात्तदा त्वं प्रजया पशुभिश्च प्रजायेथाः । तथा यजमानं स्वर्गेलोके समभिवहन्तीति
शाखोपनिषदि वाक्यसमासो । तदेवमस्य मोऽध्वर्युः किमुक्तवानिति तदाह । छ । सहोवाच
ति । अथ शोत्वा यनस्यावाहे गृहाने त्वा सुयायाज्ञिवि द्वार्थमुपगच्छाति उपगन्तमाम
ह गाधीति । सगः स्थपतिहवाच । अन्तःस्मिन्नकाले त्वत्तु त्वमहं सिविद्योपदेशगाहीभव ति ।
यस्त्वं नोऽस्माकं संवत्सरकालसाध्यसत्रयागमध्वर्युरेमः । अनुपेतायैवरपनयनसं
स्काररहिताथैवानुष्ठं एतत्सगारानं भवानि । छ । उपायस्मानीति । त्वमुक्तान्समेवौ
त्वा पनाधर्यवेण तदेवहवोगहानं गृहपतिस्त्वाचोक्तवान् अहनाम पातः ऋत्विगोरा
त्वस्माहितात्मात्माम । अवोचाम । स्थनेत्वं । अस्यानिवर्त्तीस्यादिनाद्विरफाहेशः । ए
तद्व्याख्यानार्थं विरमेव मध्वर्युवृत्तीतेति न्त्रिगमयति । छ । तस्मादिति ॥ इति श्री
सायणाचार्यकृते तैत्तिरीयशाखाकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ अथ मित्रविंदाख्यं काम्येष्टिं
विधास्यन्नन्तह विहस्पतिकर्मं । अन्नाद्यादिकामानामेतस्यामधिकारिविशेषं वर

श्रीमित्तं आख्यायिकारचयन् आहै ब्रिय यस्य विज्ञिं स्वच्छाद्या हिकामानुष्य स्यामयिका
रिद्वि) यावृतस्या देवैरभिध्यानेनाह। छ। प्रजापतिर्वा इति। देवमतव्या दिहृपा प्रजाः
सृजमानः उस्याद्यन प्रजापतिरुत्कारणात्वेनतपस्तप्तवान्। तस्मात्तप्तात् रिवस
सत्वेनश्रमोपेतात्। तेपानात् तप्तवत प्रकाशग श्रीरुद्रकामतसौभाग्यलक्ष्मीरुद्रो
तवती। छ। तेपानादिति। तपेत्ति... कान विरहं। सा बोक्तो नाडीव्यमानात्स्ववयवैः
शोभमाना भ्राजमाना सर्वं जगत् स्वतेजसा प्रकाशयती। स्वकीयेन तेजःपुंजेन सर्वं
मा भ्रिष्यती अतिष्ठत् स्थि - नी। हिरण्यराशिश्रियं तांश्रियं देवस्यमाणा अस्या देवा
देवा अभ्यध्यावदन्। तत्संबंधेन्ना ध्याविती कारयतां हेतुमैछन्नित्यर्थः। छ। ते
प्रजापतिमित्यादि। इमां श्रियं पहनाम। अस्याः संबंधि द्रव्यमन्नाद्यादिकं हृवं आददा
महै सीकरवामहृति। मित्तिते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्। स प्रजापतिरेवमुक्तवान्। य
त्स्मात्स्त्रीः एषा स्त्री। अतो नहृनेनं। नखलु लोके क्रूरकर्माणो पि पुरुषाः स्त्रियं ति मार
यति। उत्त तु अपि तज्जीवंत्याएव अस्याः संबंधिनं आदद्ते स्वीकुर्वंते लौकिकाः। स्त
स्माद्वयमपि जीवंत्या एव श्रियः सकाशाद् न्नाद्यादिके स्वीकुर्स्तेत्यर्थः। एवं प्रजाप
तिनोक्ते देवैनवि सीकृतमितितदर्शयति। छ। तस्याग्निरन्नाद्यमिति। अन्नाद्य
मन्नादत्वसामर्थ्यं। राजन्यकर्मराज्यं वरुणः ... इति। संघाजन्यकर्म साम्राज्यं। आताया

त्रि।रित्यर्थः। स्वचत्वारामनिमित्तं सामर्थ्यं द्रव्यं। शारीरसामर्थ्यं बलं श्रुताध्ययनसंपत्ति
लेजो ब्रह्मवर्चसं। लघु देशाय धनं सौभाग्यं। बुद्धिः पोषणं। रूपाणि शोभनावयवरचनानि।
समभवन्। छ। सा प्रजापतिमित्यादि। एवमग्न्यादिभिः अन्वाधादिषु वसानत्वीकृतेषु
सा क्रुद्धाः श्रीः प्रजापतिमब्रवीत्। मेम हीयं यमन्वाधादिकं आत्मृदिषु ना देवा अहार्षु
रिति। दुहाम हानः स्वस्याहाङ्गेतेनास्य विहरणं सान्नमिपदं। स्याधो रिद्वेमि स्व किं त्वे।
स प्रजापति स्तां मस्रवाचा यत्तेनमस्यमतेनत्वरीयानः अन्वाधादीन स्यादिभ्यः पुनर्याच
स्वेति। याचे संगीकृत्य अन्वाधादिभ्यो हिमिमितमर्त्ता वक्ष्यमाणां दशहविष्का मिष्टि
मपश्यन्। तामेव हवींषि गणयति। छ। आग्नेयमष्टाकपालमित्यादि। सामित्रस्य द
विषोबाहरणं नाम वानिकपाल संख्या विकल्पः आग्नेयादि शब्देषु सर्वेत्र सामस्य देवते
त्यर्थेन द्धितोत्पत्तिर्न हविषां निर्वापादिसंस्कारेषु प्राप्तक्रमोऽवगंतव्यः प्रत्नन्तु स
र्वेषां सहैव समिधेस अग्न्यादिदशदेवतानामाख्यानामनुवाक्यामाह। छ। तावेत
यो निमन्त्रवदग्न अग्न्यादिसप्तरोगवानुक्रमेणावहन्। एकमेकयैकया सगुविसानुवा
दमित्ते ते स्मा दध्यः मतम् पानिश्चेत। प्रत्यात्मतत्समीपे भितश्च क्रमार्थं हि। अग्न्याद
योदेवाः महीयेते ये समाधनेहे विभिः पीताः संतः अन्वाधादिभिर्मा मस्वर्कसमन
कुर्संयोजयन्तु। सहत्ते। सहत्व संस्पाकं यनवानाएनान्त विनु विशेषयंता। पोयतो ये

वैर्गोभिः सहितः। दक्षा। अवसार स्वलोक सहिता सरस्वती। वसुसंबंधी निरूपा रा विष्णुर्वै
त्वष्टा नारदी यास्या माह। छ। तानेनयति। तानद्वपश्चितार् देवान् एतया वस्य मा रायार
ज्यपायत्वादं नतत्स्त्वष्टा रमारभ्य प्रतिलोमं प्राप्ति सोम्यन अवरोहक्रमेण। अग्नि पर्यंतं प्रवे
नय स्वग छत। त्वष्टहवा एनीति। तस्याधनमनता पाज्या। ममत्यं त्वष्टा देवः हया रा पर्यंवेन
सकाशात् उपत्तानि पुनर्दत्तात्। तथा सरस्वती देवी ददती ति। पूषेः पुनर्दाश्री भवतु। दक्षा भगं
ददातु। सविता राष्ट्रं ददातु। बृहस्पतिर्ब्रह्मवर्चसं ददातु। प्रपच्छन्नमवतु। मंजो वसं मत्यं ददातु।
मित्रः क्षत्रं मरुद्ददातु वरुणः सम्राज्यं। सोमो राज्यं अग्निस्तापं पुनर्मेधं प्रयच्छतु विश्वेदेवाः
एवं याज्या नुवाक्याभ्यां पार्थिवानां स्ते देया अनागारिणां पुनः प्रदत्ता याभिर्यं कं पृणो कृत
वतः। छ। सैतानु पहीमाभिसारि। प्रधान यागसमीपे स्विष्टकृतः पूर्वे होतव्या। होमानु
पहामाः। तान पथानान सामश्रीः पश्यत। अथ तानुपहोमं मंत्रान् पठन् तत्तत्ता हुसात स्व
नसानात्याद्यं दः परिक्रयेणाप्याप्तिमाह। छ। अग्निरन्नादः दसादिना। अन्नपतिर्यत्तदूवेल
स्यन्नादः। अन्नपतिः पालयिता। ईदृशोऽग्निः अस्मिन् यज्ञे मह्यं मनसे सति प्राणवदन्तम
द्रीयमनाधं मेमपि पुनर्ददत् अनु धारयतु। तस्मै इदं हविः स्वाहा। स्वाहुनमस्तु। एवं होमे
सति आहुति मेव सी हुता। अग्निः हव्यकाममना उदगात्। अस्मै श्रिये अन्नाधं पुनर्ददा
ता। एवमुत्तरस्यापि योज्यं। छ। सोमो राजेति द्वितीयो मंत्रः। राज्ञां पालयिता राजयति नस्व

यस्यापि राज्ञो विषये तु यद्गृहस्य स्वामी। तादृशः स्वामः। अस्मिन्यज्ञे आहुत्या दिव्यैव तत्।। छ।
बृहत्याः संम्राडिति तृतीय उपहोममंत्रः। ये सज्ञानः स्वाहया कृतं संम्राडं संशासति ते संम्रा
ड् तेषां पतिः संम्राट्पतिः स्वयमपि संम्राट्। ईदृशो बृहत्या गतमस्यत्। एतत्पूर्वमुपहोमम
न्त्राः। छ। मित्रः सत्यमिति। सत्यस्य संस्थितत्वं यज्ञाते पतिः स्वामी। स्वयमपि सत्यं स्थित
ज्ञात्मकः सत्यं स्थाराणां सामर्थ्यं गतमस्यत्। छ। इंद्रो बलमिति पंचमो मंत्रः बल
स्य पालयिता। बलपतिः स्वयमपि बलात्मकः। गतमस्यत्। छ। बृहस्पतिर्ब्रह्मेति षष्ठो
मंत्रः। ब्रह्मणो वेदराशेर्ब्राह्मणानां वा पतिर्ब्रह्मपतिः स्वयमपि ब्रह्मात्मकः। गतमस्य
त्। छ। सविता राष्ट्रमिति सप्तमो मंत्रः। राष्ट्रस्य देशस्य पतिः पालयिता राष्ट्रपतिः स्वयम
पि राष्ट्रात्मकः। छ। पूषा भगमित्यष्टमो मंत्रः। भगस्य सौभाग्यसंपत्तेः पूषा यं मही
यं भगं वर्षमगल्लात्। तं भगमस्मिन्यज्ञे ददातु इति संबंधः। छ। सरस्वती पुष्टिमिति नव
मो मंत्रः। पुष्टेः पोषस्य पतिः पुष्टिपतिः सरस्वती। यां मही यां पुष्टिमगल्लात। तां पुष्टि
मस्मिन्यज्ञे धातु इति संबंधः। छ। त्वष्टा रूपाणामिति दशमो मंत्रः। गोमहिषादिपशुरूपा
णां रूपस्य देहावयवसंनिवेशलक्षणस्य रूपस्य कर्ता। अतएव रूपाणां पतिः स्वामी।
कीदृश स्त्वष्टा स्वेराणां विधिष्टानपशूनपि स्वनुगतमस्यत्। देवता हविरूपहोमगवां
हया संरक्षा मन रक्षतो निः। छ। नावा एनारहति। हया हविः भिः गाहुति दक्षिणात्वे नहणागावो

स्यामिधेनीदेवंतांहुत्वा मामस्त्वादिविधिः॥ ६ एकं दृशिनीति। प्रतिपादं दृशामिन्द्रस्यैर्दशसंख्यावती
विराट्छंदः॥ सा च विराड्श्रीः॥ एतदेव तावद्दशसंख्यया विराट्रूपायां तत्सामिध्यं अन्नाद्येन
तदुपलक्षिते पुरुषार्थे ऽपि रित्येवन्नाद्यादि दशफले पुच यजमानः प्रतितिष्ठति। अथ तत्स्या
मिधेनीचोदकप्राप्तं सर्वं गत्वक्षु क्विचिद्दशो वंदर्शोपिवृं नान्यत्र कामति॥ ६॥ तस्यै पंचदशेति
विकृतिष्वनारभ्याधीतेन सप्तदशसामिधेनीरन्वाहेति वाक्येन सामिधेनीसाप्तदश्यं वि
धमितं। अनवत्वोत्तमायसंबेनो पंचदशसामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोः सप्तदशो विषमु
वंधाना मिति। तस्य सामस्त्येन नियमेन प्राकृतं प्रांचदशत्वमेव भवति प्रसवार्थे विधौ वेति।
व प्रार्थे च तत्र्थी॥ ६॥ उपांशु देवता यजमानीनेति। अप्यायाः प्रधान देवता उपांशुयजते ति।
नह्वाविन्नेऽस्मात्रिसिकादुपांशुचरित्स्मादेशे दर्शपूर्णमासविकृतिस्तायनयनायस्य
गानाम याज्याहोनां मंत्रसिद्धवत्तुवादः॥ नहि प्रयाजा दीनां पंचत्वादिसंख्या प्राप्तिवंते
नां धंमंत्रसंख्ये तत्रप्रसक्तमस्ति। वृधिमंतो ऽपि शब्दयुक्तौ वाज्यभागौ कार्यौ। तयो
र्वृधिमत्त्वे चानुवाक्यालिंगवशाद्भवति। उक्तं ह्याज्यभागौ प्रमधु साम्यसायनेन। अ
नुवाक्यालिंगविशेषान्नामधेयात्वस्यमिति। तत्रानुवाक्ये दर्शय ति॥ ६॥ अग्निनारयि
मिति। अग्निना रयिं पुधं अश्ववत्। यजमानः प्राप्नुयात्॥ अस्य धनस्य दिवे दिवे प्र
ति दिवसं पोषं अतिवृद्धिमेव प्राप्नोति। तस्य संपत्। तथा वीरवत्तमं वीराः पुत्राः अतिशय

येनेनेघ. तं यशसं यशः शायं नो हन्तः पुसिंगः ।पुरुत्स्य सत्तायशः प्र प्रोदिस्व यं अह वार
आभेय स्वाज्ञ भागस्या नुयावता । अयसौम्यस्य । ७ । । यस्कानरस्ताहि । गयदूनिगहन्ता म
तस्य वर्द्धिविता । अमीरोमास्ते यां हन्ता । वसुनो धनस्य स्त्रं भविता । पुष्टेः पोषस्य वर्द्धयिता
हे सोम एवं गुणविशाद स्त्वं नोऽस्माकं सुमित्रः शोभनसं रव्य पुक्तो भव । अथा स्वा मिछो
स्विष्कृ घागस्य याज्या नुवाक्ये विधत्ते । ७ । सहस्रवसो सयाक्येदग्नि । स्विष्कृ धा ज्यानुवा
क्यो संयाज्ये इति संज्ञा । सवितेहि । संया ज्ये इस केः सौविष्टकृती प्रतीपादिति । तेवा
त्र सहस्रवसो सहस्र प्रुक्तो भवतः । तेएव दर्शयति । ७ । नो पवस्वेति । हे अग्ने नो अस्म
भ्यं नुसि प्रवसु धनं रास्वदेहि । ए हा नदनि धानुः । कोहशं । सहस्रवत्ता सहस्रसंख्या
युक्तं तोकमिस्य पस्य ना म । वढ्य स्यौ पेते । पुष्ट्या । पोये ए युक्तं । धुमत्त दीप्तियुक्तं । पु
वीर्य शोभनवीर्यैर्येनेव ढिष्ठवद्धतरं अनु वध्र्य जे उप स्वपादिते । ७ । उत नो ब्रह्मन्
वितिया मा हे अग्ने देवहृतमः अतिशयेन देवानामा ह्वाता त्वं उ सेपुशात्यु पुं संसत्
ते अस्मान अविषद्यः रक्षणोबले श्रोदिहये । अपिच । महद्धः महतां देवानां वर्द्ध
यिता । यद्वा वायुमहतांवर्द्धिता नो अस्मभ्यं सहस्रसातमः सहस्रसंख्या कस्य धनस्य
अतिशयेन दाता । शान्तः शंसुखभवते तितया शोचादीप्या स्वति । अस्मादृष्टेमित्र वि
देतिनाम सिर्व्वंतु संप्रदायात्र निमाह । ७ । तां हेता मिति । नां नादृशीं एता युक्ता मिष्टिं

हृ तराख्यमुद्योगो नाम ऋषि विहितं चकार। प्रथमं दृष्टाः सा च विदेहदेशाधिपतिं जनका-
ख्यराजानं प्रति वत्सला दारुणमन्यादृशं। स जनेन कस्मात् मिथिले वेदं गामि देषु ब्राह्मणो-
षु न्यवेदयत्। अन्यत्र अवगान। तामिथिलापतिं याज्ञवल्क्यो महर्षी। विवेद। सोऽपि अनन्तरं सत्व-
गुणेन कश्चुवाच। भो याज्ञवल्क्य सहस्रसंख्या कथमनुष्ठेयं दृष्टं प्रपद्यामः। यस्मि-
स्त्वयि मित्रविन्दाख्या मिमा मिथिलः अन्वेषितम ... न्विष्याः समाप्ता। अतो मित्रविन्दा
ते समते मन्यथ ति। मित्रविन्दां नाम संपन्ना। एवं पुराकस्य काज्ञेन सा धारणेन विहि-
ताया मित्राद्यधिकारिणां उपसंहारस्याज्ञेन दर्शयति॥छ॥ विन्दते इति। एवमुक्तप्रकारे-
ण ब्राह्मणार्थे विधानयो यजमानः एतेषु व्यापद्यते। यो वा एनद् दृष्टे ज्ञातमेवं वेदाज्ञा-
नाति स मित्रं विन्दते समते अस्य चराचरं ... उपभवति। पुनर्मे सम पद्यति सकृन्मत्वा
पुनरस्मात् सोन्मेव स्वर्गे लोके सुखेन वर्त्तते। सर्वमखण्डितमायुर्जीवनं प्राप्नोति॥ इ-
ति श्री सायणाचार्य कृते एकादशकाण्डे चतुर्थो ध्याये द्वितीयं ब्राह्मणं॥ अथ पदार्थ हवि-
पतनादि सेवङ्कपस्या विहितविधः समृद्धया पदमुपासनं विधित्सुः प्रतिजानीते॥छ॥
अथातो हविषः समृद्धिरिति। येनोपायेन सा समृद्धिर्भवति। स उच्यत इत्यर्थः। वि-
धित्सितस्योपासनस्य विषयभूतमुपास्यं प्रतिपादयति।॥छ॥ षड्वा इति ब्रह्मणो

ब्रह्मलोकस्य द्वाराणि षट् भवन्ति। तानि वाय्वादीनि। तत्र प्रथमोऽग्निर्ब्रह्मणो द्वारं

ततस्तेनोपहृतं हविर्योगः अग्न्याख्येन द्वारेणाब्रह्मलोकमाक्रमायमाह ।छ। सप्त
रश्मेनेति । तस्य विष्णोः केवलं ब्रह्मपदं न मात्रं । अपि तत्तत्सायुज्यादिक्रमपि फलमा
।छ। सार्चिना ब्रह्मरन्ध्रद्वारेणेति । वायुर्ब्रह्मद्वारमित्युपासनस्य फलमाह ।छ। अपा
पाङ्गिन्ने तेनेति । यो यजमानः प्रमादात् स्मृतो विपत्ति तेन हविषा यजते । तत्र चापि पतन
त्रिपापावाग्वधीनत्वात् पापबुद्धिस्तत्र कार्या । स्वच्छायुसंम्मतेन ब्रह्मरन्ध्रद्वारेणाश्रित
पद्यते तेन ब्रह्मरन्ध्रसायुज्यं एकीभावं समानलोकतां जयति एवमुक्तस्यापि विधेः सं
।छ। अपयोः अभ्यन्तेनेति । यो यजमानः अभ्यन्तेन अपवित्रेण हविषा यजते । तत्रापि अप
तत्तज्जलावयवकृत्तमिति तद्बुद्धिस्तत्र कार्या यतस्तस्य फलमाह ।छ। अमिद्धेनेति । गन्धा
यमेनेति । अथ परपक्वेनेति । यो यजमानः परपक्वेन पाकेन स्थित नरत्वमायुरोन ह
विषा यजते । तच्च हविर्वैश्यान्तरकृतं वस्तु द्रविणवत् सदृशमिति तत्र नेतद्बुद्धिः कार्या । चंद्र
मसा हत्यादि पूर्ववद्योज्यं ।छ। अपधूमेनेति तेनेत्यादि । यः यजमानो धूमेनेति तेन स
र्वेनोरक्तवर्णेन हविषा यजते ।छ। तत्र च धूमितत्वात् विधूम्रमिदमिति । तद्बुद्धिस्तत्र का
र्या । विद्युताहत्यादि पूर्ववत् । इत्यं अपाकाग्निपाकेन हविषा पुरुषासनात्फलमाह ।छ।
तहविर्विषयमाह ।छ। अथ पर्युषितेनेति । पर्युषितसम्यक्पक्वेन हविषा पुत्रोदयादि
नायो यजनेन तत्र सम्यक्पाकः आदित्यधर्मो अत एव हविषि आदित्यबुद्धिः कार्या ।

आभिरेवेनं हस्ताद्दिरर्दविवता । एवं उपरम्याद्दीर्नो हविषां वेः पं अग्न्याधान्नस्वकतोऽक्षोभवाह
विषः समृद्धिः । साउपासकस्येवोत्कफलहेतुरित्याह । ७ । सयो हैवमेतामिति उपदाता दि
दोषस्या विसमृद्धिः । साउपासकस्येवोत्कफलहेतुरित्याह । ७ । सयो हैवमेतामिति उ ।
पदाताद्दिदोषस्याविसमृद्धित्वेनावेदनाद्दस्य विदुषः सर्वं समृद्धं भवेदविधिवह हविषा या
गो भवतीत्यर्थः । इत्थं हविषः समृद्धिमुपपाद्य अथ यज्ञस्याध्यायवदस्याविभ्रमनन्तवादि
दोषपरिहाराय समृद्धिवक्तुं प्रतिजानीते । ७ । अथातो यज्ञस्य समृद्धिरिति । यज्ञो
स्य मात्रप्रकारेणान्यूनत्वादिदोषाः परिह्रियन्ते । अतः प्रकारात्यज्ञस्य समृद्धि
धिक्रियज्ञस्यार्थः । अथ यज्ञं समृद्धिं वक्तुं न्यूनत्वादिधर्माणां नामवनेयत्वापकत्वमाह
। ७ । यद्वै यज्ञस्येति । यद्धैनं यज्ञसंबंधिन्यूनं प्रमादाद्दनुष्ठितमंगं तदस्य यज्ञस्य
प्रजननं प्रजोत्पत्तिसाधनमित्यर्थः । अथ यज्ञसंबंधि यन्न संपूर्णं सम्यक् अनुष्ठितं कर्मे
तदस्य स्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्त्युपायमतेः तृप्तं । अथैतं द्वयोर्जीवनेन यज्ञसमृध्यर्थं तदुपास्तमाह
। ७ । स य इमन्येतेति । स यजमानो यदि मन्येत जानीयात् मदीये यज्ञे न्यूनं क्रियमाणम
नुष्ठितमभूदिति तदानीं यजमानो मम दीयं एतन्न्यूनं यज्ञसंबंधि प्रजननं प्रजासाधनं
अतोऽहं प्रजनिष्ये । पुत्रपौत्रैरात्मना प्रकर्षेण जनिष्य इति । अनेन रूपेण तं न्यूनमुपासी
त जानीयात् । ध्यायेत् । अथ यो यापासनया न्यूनत्वदोषपरिहारे सति यज्ञसमृद्धिर्भव

त्रीणि भवन्तः अथ यान्निरिक्तस्योपास्त्याय तस्य समृद्धिमाह । छ । अथ यदि मन्येतेति । यत्तत्संवत्सि
पदा भवतः वैराजातिरिक्तस्योपासनातिरिक्तो देवः परिहारेणायज्ञस्य समृद्धिर्भवतीत्यर्थः । अ
यं संकसुकस्वदेवस्योपास्त्याय तस्य समृद्धिमाह । छ । अथ यदि मन्यातेति पूर्ववद्वाजं । श्रीयेन
हन्त इति । तत्तत्संकसुकं मरणमेनमनभिश्रियेत तस्मै अतो मांसाश्रीसेत संशरीरकोसायथा
साकीसो ब्रह्मवर्चसेन । ब्रह्मतेजसा परिवृता वेष्टिता सती आगमिष्यती स्यात् नैवमका
रेण तत्संकसुकं देवमभिश्रियं तं गमुपासीत सर्वतो बाधो नवर्त्तेत इत्यर्थः । इत्थं न्यूनातिरिक्त
देवस्योपासनया समीकरणमुक्त्वा संप्रत्यनुष्ठितस्याध्वगस्याधिकफलसिध्यर्थ
मुपासनमाह । छ । अथ यदि मन्येतेति । एवमेतत् । प्रतिजातां यज्ञसमृद्धिं निगमयति
सैषा यज्ञस्य समृद्धिरिति । तच्च समृद्धिरूपं वेदनस्य फलमाह । छ । स यो हैवमेतामिति । स्प
ष्टोऽर्थः ॥ इति श्रीसायणाचार्यविरचिते एकादशकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ॥ इष्टयः दर्शपूर्ण
मासौ यशस्वत् हि इति भक्ता शाक्तुमांस्याहीनमर्शांसि प्रशन्ते अग्निमन्थनसम्भावात्तस्मा
धनमन्तयोररणयोरध्वच्छिद्रं निवेधित्यन्तरं यमात्मा पिकं रचयति । छ । उर्वशी
हाप्सरा इति । इला नाम मनोर्दुहिता तस्यां सोमपुत्रेण बुधेनोत्पादितः पुरूरवा ऐडः । ऐडायाः
पुत्रं पुरूरवसं राजानं शापवशान्मानुष्यभावं प्राप्तोर्वशी नाम्नी अप्सरा देवस्त्री चकमे ।
कामितवती । तत्र तं पुरूरवसं राजानं शापवशान्मानुष्यभावं प्राप्ता उर्वशी नाम्नी अप्सरा

देवस्त्रीवर्ग्गमे। कामितवती॥ तत्र सं पुरूरवसं विरहमाना उर्वश्युक्तवती॥ तद्वक्ति भकारमाह

।छ। त्रिःस्म माह्वऽइति। हे पुरूरवः। अह्नि दिवसस्य त्रिस्त्रिवारं मां वैतसेन दंडेन पुंव्यंजनेन

स्मनाम ऽजनं हिंसाखेन। प्रयेपो वैतसदण्डे ति पुंव्यंजनं न स्पेति। तथा अकामां। कामरहि

तां स्मरताभिलाषरहितां च मां मा स्म निपद्यासे इति। ऽहमाप्राप्नुयाः॥ तथान्यं व्रछादन

रहितं त्वां मा स्म दर्शनं मैवं पश्येयं। एतन्नियमं पालयन्नियमेन करिष्यसि तावदहं

तव जाया भविष्यामि। एवं वै एतां दर्शयन्नाहुः अस्माकं स्त्रीणामुपचारः परिवर्या

इति श्रावयत्युर्वशी वाक्यसमाप्तौ। छ। साहास्मिन्नित्यादि। इत्थं कृतनियमा सा उर

वंशी। अस्मिन् पुरूरवसि ज्योक् चिरकालमुवास। निवासं कृतवती। अपि खल्व

स्मात् पुरूरवसः। यावता कालेन गर्भिणी सा गर्भं कृत्वा वसतावत्पर्यन्तं वि

रकालं अस्मिन्नुवास उर्वशी। एवमुर्वश्या चिरकालमनुष्यलोके वासं विलोक्य दीर्घका

मसहमानैर्गन्धर्वैः कृतं तद्गर्भरणोपायं दर्शयति। छ। ततो ह गन्धर्वा इत्यादि। ततस्तस्मा

दुर्वश्या मनुष्येषु भोगाद्धेतोः गन्धर्वाः संपदयसमहोदर। संवादं मंत्रालोचनं कृतवन्तः

कथमियमुर्वशी मनुष्येषु ज्योक् चिरकालं अवात्सीत्। तास चैम काबीत्। यथाये

न प्रकारेणायमस्मान् न गच्छेत् तं प्रकारमुपजानीत पर्यालोचयत। तत्र स्विन्न

वसतेस्तस्ये हनस्यागयनप्रदेयो रणाव वुरुणोवालकौ मे षोय स्यात्ताह हर्शो अविमै

षी।।उपचक्रामसा।उपतिंचकारबभूव। तौ कुरुहरणो उर्वश्याः पुत्रत्वेन पालितौ ननु गंसंवा
हनंतरं एतन्मोत्तीया गंधर्वास्तयो रम्यमुरणं प्रमेणुः। अपजह्नुः। सा च रवस्तर्वेशी
पुनरपि तस्यैवोवाच। वीरपुरूरवरहिते देशे जनरहिते देशे वत्सयोश्चौरैर्यथा गवादिध
नेअपहरंति। तच्छ्रुत्वा मस्यापुत्रचितनस्वी नेतेउरणाद्वयं गंधर्वा अपजह्नुः। अपदर्षुः।
एवमस्या विलपंत्या सा समीपपुरूरवाः किं कर्तव्यमितितं न ददाह।।छ।।अयं बलेयमी संत्यक्त
इति। अथानंतरमंधसमी पिशायानः पुरूरवाई संतव्यओपयो सोचितवान्। पत्रप।
स्मिनस्थानेअहं संगाअवेवं। ततस्थानेकपथंतुकेन रवस्तुपकारेण अवीरं वीररहितं
नत्वकंथवा। अत्रैवचजनरहितं स्यात्। तारस्वेवमीषि त्वासपुरूरवाः उर्वशी सहशयने
त्यक्त्वा नग्नः विवसन एव सन्ययात्। गंधर्वैः सह योद्धुं रविकाम नग्न एवेस्य चकार
रणमाह।।छ।।चिरंतनस्मेनेइति। वासः परिधास्यत। वाससः परिधानं क्रियत इति
यदाहि तच्चिरं मेने। कालात्मविलंबस्यादितिबुध्यते स्म। तस्मान्नग्नएवानम्त्सयातेस्य
र्थः।।छ।।ततो हगंधर्वा इत्यादि। ततोनंतरं गंधर्वा निमागछ्वं पुरूरवसंहया उर्वशी
समयभंगाय नग्नस्यैव तस्य दर्शनार्थं विधृतं जनयांचक्रुः। तत्प्रभा का यथा दिवा।
अहनि एवंतं पुरूरवसं नग्नं उर्वशी ददर्श। दृष्ट्वा च मम समयभंगो जात इति अनंतत
रामेवेयं उर्वशी तिरोबभूव। अदर्शनाबभूव। पुनरैष्यागमनमितिबुवाराणोयेनत्वर्गो

लोके मा गछेत्। पुनः पुरूरवसा कृते रुदितेयन्ति। ॥ तिरोभूता मिति तिरोभूता यं तं हि
तां उर्वशीं स पुरूरवा आध्याविरहजन्मिना मनःपीडा आधिः। तया जन्मन पर्य्यटन्
कुरुक्षेत्रे समयात् अभिमतयाति नः समये ति समयायाये द्वितीया। कुरुक्षेत्रस्य समी
पे व्याप्त। उर्वशी हस्तु कामः परिभ्रमन् अंतराके न्वान अन्यतः प्लक्षेत्याह। तत्र कुरुक्षेत्रे
अन्यतः प्लक्षा नाम बिसवती पद्मिनी सरसी। तस्या ह्रदस्य समीपे देशो अंते
न अंतिके न नत्प्रदेशेन वव्राजेगत वान। अथ उर्वशी रूपाः पुनः प्रादुर्भावमाह। ॥
ते ह ता अप्सरस इति। तत्र अत्र खलु अन्यतः प्लक्षे सरसि सिता उर्वशी प्रमुखा अ
प्सरसः आतयः जलचर पक्षि विशेषरूपा संन्ता। तद्रूपा भूत्वा परिप्लुप्लुविरे। पत्रिरू
पेनेज लचारी हंसकृत वसः। एतस्मिन्नेव तीरे देशे आगछन्तं पुरूरवसं तां त्वेव सुवेशी
सखीभिः सहे न कवती। अयं पुरुषः स मनुष्यो यस्मिन्नहमेतावन्तं कालं अवात्सं जा
यात्वेन स्थिता। वसनिवासे स्पष्ट ऋ ङि। सिचि वृद्धि स्यार्द्धधातुके रहितेन त्वे। ताः
सख्य एनद्धाकं भुत्वा उनव सः कि मिति तस्मैमनुष्याय वयं मो विरसामा। प्राउ
र्भवामेति। तथेति परस्परमंगीकृत्य तस्मै पुरूरवसे आविरासुः। पक्षीरूपं विहाय
स्वकीयेन रूपेण प्रादुर्बभूवुः। ततोः यं पुरूरवा अप्सरोगणमध्ये तामुर्वशीं ज्ञात्वा
अभिसम्प्रपन्नवतः सन्तु वा हा हये जाये रूकवाच। वभाषे। तदेतदुर्वशी पुरूरवसो

हृक्तिप्रसुप्तिंहृदयंपंचदशंचसनं। नच हेजायेइत्येनसूक्तस्य रवसोगासं। अथमेर्थः। चि
रहयाकुसितमनसकृतया अभिमुखीकरणार्थं हेशब्दं प्रयुंजानः। हमे विपर्यये स्यप्रयु
क्तवानहेजायेमनसाघोरे तुरहृदयेस्यर्थः। एवं मनुतेहउर्वशीति व्याख्यातरागः। तुअ
घवचांसि पूर्वोक्तप्रश्नवाक्यानि मिश्रानि। उक्तिप्रत्युक्तिरूपेण मिश्रीकृता
नि कृणवावहै। आवयोर्मर्मं चागुह्यमाविस्तारहस्योक्तिविशेषाः अनुदिता सन्तः अ
नुक्ताः सन्तः। मयः सुखं नाम ततन्। सुखं न करन्कुर्वन्ति। न घापरतरे त्वा परश्वि
न व्यहनि अनुक्ताः एते सुखं न कुर्वन्ति। अन्नोहेतोस्ति छमागाइत्यर्थः। अस्यायं चत्ता
संर्पेसुप्तिस्वयंमानवे। छ। उपतुरमेति। हेजायेतु अपघउ पर मणाममनानि वर्तेत्यानु
क्तिंसं आवां संवदावहै इति। संभाषणं करवावहै इति ह एवमेव खलुतत्तर्यथा। एवं
उर्वशी पुरूरवा उवाच। छ। तं हेतरेत्याहि। इतरा उर्वशी पुरूरवसं प्रत्युवाच। किमे
ता वाचेत्यचा। हेपुरूरवः एतानेतया त्वदीयया अर्थप्रश्नपायवाचा किं करणवा है
किंकुर्याः। समयभंगान्निमित्तात्। अहं त्वत्तः काशात्प्राक्रमिषं प्रस्थानमकार्षं।
न च दृष्टां ता। सूर्योदयेन निवर्त्तिना मुषसोमध्ये अग्न्या। अग्रमेवा पूर्वा उषा। यथा
प्रक्रामति न पुनरावर्त्तते। एवं प्राक्रमिषमित्यर्थः। अतस्त्वं निराशो भूत्वा अस्तं
गृहं नाम तत्त्व स्वकीयं गृहं पुनः परेहि। यरास्तुरवामिवर्त्तेस्व। अहं पुनर्दुरापना आ

६१

62

सुमशक्का अहं देवस्त्वो। त्वेमनुष्यः। अतो वा तत्त्व। यथा वातो अनुगं तु न शक्यते। एवं
मतप्राप्ति स्नव ड प्रकरे स्पर्शः। स्मामृत्वं प्रा तिर्भो करोति। ७। नवैत्वमिति। मोक्षमत्वा
नमं दर्शमिति। यत् इमवृव्वेन रवलु त्वं न रक्तोः अतत्त्वपा यतो हि एतस्मिन्कोलेऽन
ङ्गया। आमुमशक्या स्ति। अतस्त्वं गतान आत्मीयान्सुनरिहि गच्छ इति। हल्वमेव त्व
त्वेन गुहरयसंततहनीं भव पर्वी देवा च। उर्वपे वं मितात्कृतस्य गुहराव से रः त्वं द
र्शयति। ७। अथ लय मिति। अथ हे देवप्रसादं नानन्तरमेव अयं पर स्वात्पीर
घ्वः प्राप्स परिवेदनः सन शोकानुगत्यावा। तां देवपरिवेदन हृपा मत्वं दर्शयति। ७।
सुदेवा अघेति। सुदेवः सुकुटीयमानोः प्रासिः सम मम स्तवं प्रपन्नेत। अथार्यं जनः
अनावृत्त अनावृत्तेमानः सन् प्राप्त परिवेदनः पाप मृत्कुं पातवंते हूवामे तत् पर।
लोकत्स स्मांहुरदेशं गतं वैगं तु प्रभवति। अथानन्तरमशानिहनः सन मिर्के ते मे प्रा
नुपस्थितु रत्न गेशा यीन। अथानन्तरमेवं मतं रमसामः वेगयुक्ता वृका अरत्त य प्राणाः
अवृर्भे क्षयेयुः। यद्वा सुदेव कुकीडेयं जन अनावृतः सन रात्स भोगं विहाय परं
परावंतं अस्य हरदेशं गंतु प्रपन्ने नाम गच्छेत्। अन्यत्स्वर्वक। अस्यात्र वस्मा स्वर्णं दर्श
यति। ७। सुदेवा अघेति। सुदेवः सुकीडेयं जनः अघ हनीं हे उर्वशि। तां हृहत्सि
मिना कुक धीन। न वा अहं इत्या गार्थे पाशे न वा अहंध्यं न वा कृयान्। प्रपन्नेदा। प्रपन्नं नेमत्स

राम
६२

प्रस्थानं गन्तुं यतिष्ठत्। तत्र तैः पंसे नं पुरस्सरं संसासान्ध्यकाबाम्बा नोवा अघुर्भि स्ये पुरः
त्रिहन्यमेव खलु तत्तेन परिदेवनाद्धैर्यं मां मे तेरो मनकानाः। एवं परिदेवने कृते नं त्रिवारगा
र्ये रमराउवं वी पुरस्सरं संप्रस्कृतवती तत्काले पुरस्य धीमामप्यवादीत् कश्चिद्धे पुरस्सरं स्वः प्रा
तमिति पतेमापितुरः सिंपतेंतुरं दिगोच्चे त्वा त्वमे पदं हृत्स्वांगा दि तिसिंन स्नेहं पः। अ
त एवमापप्रपतः। प्रयत्नं मा कृथाः। पन्नगता विस्मयम्मा पितुरः। तदा ईत्वा त्वेरेस्थ हेतः।
पतः पुमित्रि पुमागमः। तथा अश्वी वा दुःखस्य बकासो बकाः। उशव्रश्चार्ये। अरराप
श्वानच्छलालो मा भ्रतः। मामप्पंयतु। अरमसागार स्वस्मात्तुं सतो ध्ये स इति वस
लादेशो मंत्रेषु सेत्यादिना स्त्रेहं कृ। ततो गमहनेत्यादि नापधालोपः। वर्ने मा वेन मा
श्वो गरः स्वभावः। नत्वा वयोः पूर्वं महत्सख्यमस्ति। तदि तनी कुत्र गत भिस्वाशंका
हाछ। नये स्नेहरागनी त्रिस्त्रियाः संबंधी त्रिसत्यानि सविल्वानि तपनुसंति। चिरकाल
हृतं न्यपि स्वरूपानि स्वीपुना व निः बंतरस्यार्थः। कुतइस्ते न राह। सासान्ध्यकारामिति
एताएव नदी या निशीसंबंधी त्रिमनांसि सा सान्ध्यकालानामहृदयानि तद्धतन्के रातीस्वर्थः
इमंध्येष्मूति संगत्यप्राव षष्ठ। छामैन तारयाइति। एतन्मस्मापुपापव्हिंतनं माहस्याः त
द्विषयमारं माकार्षीः। नरवल्लैस्त्रं हंनीवे संधिसत्यम स्तिस्यात्रु भवति। अतः पुन
रात्मीयान गृहान्गच्छेति। मनमनाः स्थसहसा पापुकामं पुरस्सरवसंमिरा कृतउवेशी।

६६

स्वमाप्नुयायां नरः ३ यदेष्टं तत्केन मुपकारं माविष्करोति ॥ छ ॥ यदि हृदये स्मनया । मानुषसं
पर्कान्तर्विगतस्तेरं वत्स्यासनी मर्त्येषु मध्ये यद्यहम् अवधं अवशिष्टे ततो गौरा श्रीः रसपित्री
स्वतन्त्रः शरदः । असत्तसंयोगे द्वितीया । संवत्सरा चतुष्टयपर्यन्तं तत्समीपे अवसीदन्न
निवासाखिनि । तस्मिन् निवाससमये अङ्गुः एकस्य दिवसस्य सकृदेकवारं घृतस्य प्रसविव
स्त्रावकं विन्दुं भाख्या । असुं जीव तव स्वत्स्य मतं घृतमं पिच मितार्थः । एषमिदानीं रक्तोपिस
न्निताद्धतो सोपचः ॥ छ ॥ एवमुक्ता सा देवधूर्तस्तां कान्तारं यातास्तु मासमती वराणि । निव
सामि । अत्र स्थाने विस्मृत मीत्स येः । एष मन्यासत्वस्य स्वर्वेशी पुरूरवसो दक्षिणस्य कोहृद्ध
श्व साह ॥ छ ॥ नैतदे तत्केन प्रसन्न विधिनि । तदेतत्संवत्सरं चैषस्य [illegible] हर्षं जायते इत्यादि कं उन्न
प्रसन्नो । पुरूरवसः उक्तिः उर्वश्याः प्रत्युक्तिः । एतत्प्राप्य ये तं वहन्तः कथ गाथा स्वाध्यायिनः प्रा
हुः एककर्षिणा धीयते । हयेजायेमनसा घृतं [illegible] ह्येति कानि ते साअसादेतो प्रवृत्तानुसंधेयाः ।
समनन्तरोत्तरोक्ता याञ्च वस्मा स्वयमाह ॥ छ ॥ तस्यैतत् हृदयमिति । इत्थं पुरूरवसा व्याख्याय प्रभा
वेनोक्ते सति तत्र स्याउर्वश्या हृदयं मनः आवर्षयांचकार । विगतकामिन्येव भव ॥ छ ॥ घृत
स्य स्तोकं सकृदह्न आश्नामिति तत्केन तस्यापकारस्य स्मरणात् ॥ छ ॥ साहोवाचेत्यादिरुक्त
मुक्तिप्रत्युक्ति मेता विलीन हृदया सा उर्वशी प्रत्युवाच । पुरूरवसं प्रसन्नकवती । संवत्सरतमीं
संवत्सरस्य परस्तीमां मां शं मां रात्रिमागच्छ जाता । त्वमागच्छ । ततस्त्वं मे मम अंके निकटे ता मे

एम्न:
६६

कौरात्रिंशपितासोऽशपन्नं करिष्यसि। शीघ्रोऽस्तु दिहृषा। न हि तत्यास तिं ते त्वदीयोः पोमभो
देरेग भे हृदेशा वर्त्तमानः पुत्रो जातो भविता भविष्यति। भं वेनेत्स्नेष्टु। एवमुक्ते श्वेतकेतुः स गुरु
पापुपयंनिति। उपयन्नमपसमग्नेस्तु समीपमुपगच्छन् उपनयनकाले या समिधमग्नौ आ
दधाति सैव समिपनीऽदस्यावाणी वेदिः। या न्यास्मिन्न लात्र वनं करिष्यन् यो समिधमार
धाति सैव समिधेदिः। अथवाः समिधोऽन्तरेणान्योन्यमेधे अग्न्यावाऽदधाति ताः स
त्रियाः सत्वयागसंबंधिन्यः समिधः एवं समिदाधानं सत्रयागात्मना स्तुता आत्मनि [illegible]
यताहेतुलेनाविस्तो ति ब्रह्मचर्यमुपयंनिति उपयन्न उपगच्छन्न च तत्र [illegible] नर
विधेन पदापादेन चतुर्थे। को नाचार्यं सावित्री प्रदानपुरःसरमध्यापयितारं। स्मर्यते हि
उपनीय गुरुः शिष्यं वेदमध्यापयेत्तिद्ध जं सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षत इति अथवा
मन्येवेति आत्मनि समिन्नेव अस्य ब्रह्मचारिणश्चतुर्थो पादः परिशिष्यते। अतस्तत्स्वरूपप्र
तिणं कानकार्येति भावः। तत्र समिदाधाने नाम्नो भविष्यस्य च तत्र्योणस्य परीक्षयं दर्शयति
।छ। स य दग्न्यवदति। परिदिक्षौणामिति समिधं मत्स्येनाग्न्येसमर्थे स्वकीयं चतुरीयमेपे
पुनराहस्ते हस्य यतः पारंत्समिदाधानेन वसंसकृत्स्य [illegible] कृत्वा पुनरात्मन आत्मनि स्व
हृदे धारयति समागोपन्यने सकाशान्मति ह स एनं ब्रह्मचारिणामाविशति मसौ प्रविष्ट
स्य पादस्य परीक्षयर्थत्वेन भिक्षाचर्यं विधत्ते। छ। अथ पदात्मानीमति। अथोपनयनानं

६९

64

नरं स्नात्वा स्नाने हरिद्रां कृत्वा पुनरात्मन आत्मनि स्वरूपे धारयति समागोप्य ग्रन्थेः सका
शात् प्रतिवसत्येव ब्रह्मचारि रात्मा विशति मसौ प्रभिक्ष्य पात्रस्य परिकर्षये त्वेन
भिक्षा चर्यं विधत्ते। ७। अथ यदा स्नातो मन्ति। अथोपनयनानंतरं आत्मानं हरिद्रां
कृत्वा हरिद्रमिव कृत्वाः ह्री सौम्या रहितो भूत्वा भिक्षेत। वस्त्यर्थं यत्नेन। ग्राव स्नातो स्मै
स्नादिकं वै वे घोत्तं आचार्य गतस्य पादस्य तस्य परिचर्य चापरि कयला दर्शयति। ७।
अथ यदाचार्ये वचनमिति आचार्य वाक्यं तत्र युक्ताः युक्तं विना न कार्ये स्य यथेः। तथा नैस्मै
आचार्याय पादसेवाहं नं अंगादिहृ पंचकर्म करोतीति चयदस्ति तेनेति संबंधः। गत
मन्त्र ब्रह्मचर्यायामक्रियमाणस्य परिचर्यार्थत्व मुक्तं इदानीं समभ्या दिहेतु नाय
व्याह। नहवाइति। न खलु स्नातास्नानेन गुरुकुलात्यति निवर्त्य नभिक्षेत कस्मै
तोः स्नानानंतरं हिभिक्षां भिक्षणमवजयति अतिकामति पुनस्तस्य यावन्नस्वे
हे न भवतीस्य यर्थे। नाकववसंत्स्वस्यैवैतत्स्य लेअपितु स्ववंशपानां सर्वे चामित्याह
।७। अथ ज्ञातीनामिति। ज्ञातीनो स्व गोत्रजा यानां संबंधिनी या अशना अशनस्ये
च्छा क्षुत्पिपासा मपजयति। तथा पितृणां संबंधिनीम प्यशनायामपजयति
अशन शब्दात् क्षुत्पिपासनायोः न्वधनात्प अनुभुक्ता पिपासेति निपात्यते। ७। स ए
वंविद्वा निस्नातोहिजन्मक्षरीस्याभिक्षा ईचाणस्य प्राशस्य प्रतिपादयति स विघादि

एम

६९

ह्वानस्य मत्स्यचारी यस्या एव भिक्षिताया स्त्रियः सकाशात् तस्य पिबं बहुतरमन्नस्य म
त इति स्याद्येन तां भिक्षेत स्याहुः । अभिताः कृत्यं स्तः । तच्च निमित्तमप्याह । छ । नस्तोकामि
त्रि । यद्धि मृ पिबं मन्नं भिक्षातो लब्धं तदेव हि । रवाः संवत्सरतमां रात्रिमाजगामेत । संव
त्सरकाले स्थित्वात स्य अंतिमां रात्रिमवगच्छ हिरण्यविमितानि हिरण्यनिर्मितानि सौ
धानि आजगामैव । नत्र तस्मात् हागमनानंतरं एनं पुरूरवसं तत्र स्वजनाः गृहाण कस्य पुः ।
एतत्सौधं प्रपद्यस्व । आ रोहेति । तद्धेति । स प्रपद्यत तत्र तस्य पुरूरवसः एतामुर्वशीं उप
प्रजिघ्युः प्रेषितवंतः । स्त्रियौ कस्य चेत्स्माक्षिदिह्वां । सा पुनः पुरूरवसं प्रत्येवमब्रवीत् ।
हे पुरूरवः ते प्रातर्गंधर्वा वरं दातारः इत्यंति । तं वरं त्वदभिलषितमर्थं वृणीष्व । प्रार्थ
यस्वेति । अथ पुरूरवा आह । छ । तं वा इति । हे उर्वशि । मे मदीयं वरमहं न जानामि ति हि
गंधर्वाः युष्माकं मध्ये एकमहमप्येको स्यामिति । भवानीति सोढ । एवं मया प्रार्थनीयो व
र इति गंधर्वान् प्रति ब्रूतात् । ब्रूहीति एवं प्रार्थनीयं वरमुपदिश्य सा स्विन्निजगाम । अथ तत
स्मै पुरूरवसे प्रातः का स्ते गंधर्वा आगत्य वरं ददुः । स च उर्वश्योपदिष्टमेव वरमपा
चते स्याहाछ । स हो वाच स्यादि । एवं गंधर्वे इत्येवल्व फले पुरूरवसा प्रार्थिते सति तस्य स्मा
स्म पाय फलं गंधर्वैः उपदेश्य मनुकामति । छ । ते हो चुरिति । ते गंधर्वाः अब्रुवन् खलु वर
ग्नेः संबंधिनी यज्ञियायतनि याय मो ता हंसाना दृष्टी मनमर्यनुष्यमवेव्यजानाद्धि । यथा तन्वा

इच्छायागं कृत्वा अस्माकं मध्ये अयं पुरूरवा एकः स्यादिति विचार्य तस्मै पुरूरवसे एतामहि-
मग्निस्थालीमेष्यमो चुपित्वा प्रददुः । इत्युक्तं तेन । अनेनाग्निना आम्नायानुसारेणास्माकमेकलोकं वि-
ध्यसीति । एवं गंधर्वैरुक्ते सति तेनाग्निरुर्वशीति गृहीता तं च कुमारमादाय स्वपुरीं जगाम ।
स्वस्थानमाजगाम । व्रजन्नाटव्यां निधाय तु । स पुरूरवा अरण्ये एव स्थालीं निहितमग्नि-
ग्निं निधाय कुमारेण सह स्वग्राममेवाय । आजगाम । ततः स पुरूरवाः पुनरैव मिथ्या
गच्छामीति अरण्ये निहितं निरीक्ष्य तमग्निं न ददर्श । अग्निस्थाली अप्येतां न गच्छत । तत्र यो-
ऽग्निर्निहितस्तस्मादश्वत्थं शमीगर्भं तत्र यथा तत्र धारमस्तापि शमीगर्भं पश्यत । अग्नि-
स्थस्य स्थाने नापरिज्ञातस्थानीमज्वलोकयासीत् शमीं च स दृष्ट्वा परिज्ञाता । इत्यस्मै निरीक्ष्य
तस्य पुरूरवाः पुनर्गंधर्वान् न याय । आजगाम । आगमनप्रयोजनं ज्ञातवान् । स गंधर्वी
ऊचुः । चातुर्भाष्यं चतुर्भिर्ऋत्विग्भिः प्राशनीयं ब्रह्मौदनं संवत्सरं पचस्वानन्तर-
मेतस्यैवाश्वत्थस्य त्रिसत्त्रिसः समिधो गृहीत्वा घृतेनाक्त्वा मन्त्रेणाधाय पंचे-
नमात्स्येनाग्नौ समिद्वतीभिः समिद्ध शमीकुशाभिर्घृतवतीभिर्घृतशमीगुरुकाभिः स-
मिधाग्निं इत्येवं स्येन स्यादिति भिर्ऋग्भिः अभ्याधत्स्व । अस्मिन्नेव कृते सति ततः समि-
दाधानाग्निमिनाद्यो मिथुनेनिर्माज निष्पत्ति सोऽयं सर्व एव भविष्यतीत्यस्माभिः पूर्व-
मुक्तमिति । तत्पुनर्गंधर्वा विचार्योचुः । यदेतदश्वत्थस्य समिदाधानेनाग्नेः पुनः संपादनं

राम

एतत्सरोरूपमिव व्यवहितमिव खलु भवति। तस्मादुपायः कथ्यते हे पुरूरवः त्वमौ
श्वत्थीं अश्वत्थस्य विकृतिकामेवोत्तरारणिं कुरुष्व। अधरारणिं शमीमयीं। तथा चेश्वा
त्मकस्याश्वत्थस्योपर्येव स्थानं। स्वात्मिकायाः शम्याः अधस्तात्स्थितिरुपप
मव्यपपद्यते। ततस्तस्मादरणीद्वयान्मंथनेन योग्निर्जनितेत्यादि पूर्ववत्। पक्षान्तर
माह। ७। तेहोचुरिति। ते गंधर्वाः पुनरप्यूचुः। यदेतदधरारणि उत्तरारणिरूपं द्वे एव
यमश्वत्थमनस्येव समिव मंतर्हितमिव भवति। तस्मादरणीद्वयमपि अश्वत्थस्यैव स्वं
कुर्वीत। स यस्तेनाग्निरित्यादि पूर्ववत्। ८। स आश्वत्थीमेवेत्यादि। इत्थं गंधर्वैरुक्तवदि
वे सति स पुरूरवा आश्वत्थी। उभे उत्तरारणिं अधरारणिं च कृत्वा तेन तत्साध्यं मंथ
नात्संजातो यो ग्निर्जज्ञे प्रागरण्यो निहितो गंधर्वैर्दत्तो ग्निः स एव स आसव भवा।
अग्निरूपात्केवलादश्वत्थादव्यवधानेन जायमानत्वात्। अथ स पुरूरवास्तेन मं
थितेनाग्निनेष्ट्वा गंधर्वाणामेक आस। एवमुर्वश्याख्यायिकासिद्धं। अर
ण्योरश्वत्थोपादानत्वमधुनापि यजमानस्यापि विधत्ते। ९। तस्मादिति। यस्मादेव
पुरूरवा अश्वत्थजाताग्निना स्वाभीष्टमर्थं प्रलभत। तस्मादिदानीं जनो यजमा
नोपि आश्वत्थीमेवाधरारणिमुत्तरारणिं च कुर्वीत। ततः सकाशाद्योग्निर्जायते स ए
व स यत्ताहोरैव प्रवस्थितोग्निर्भवतीत्यभिमन्यत॥ इति श्रीसायणाचार्यकृते एका

६६

66

दशाकांडे पंचमाध्याये प्रथमे ब्राह्मणे ॥ यथा दर्शपूर्णमासयाजिनः आत्मयाजित्वं दे
वयाजित्वं चेति द्वैविध्यं दर्शितं एवं चातुर्मास्ययाजिनो पितृयाजित्वं दर्शयितुं मंत्रे संवीग
शरीरावयवकल्पनामाख्यायिकया रचयति । छ । प्रजापतिर्हि चातुर्मास्यैरिति । यत्तस्य
तु वत्सरसमासेषु त्रिषु वर्तत इति चातुर्मास्यानि । वैश्वदेव । वरुणप्रघास । साकमेघाः । शु
नासीरीयाणि । तैः कृत्वा आत्मानं शरीरं विदधे । कल्पितवान् । तस्य प्रजापतेर्दक्षिण
हस्तत्वेन वैश्वदेवाख्यं प्रथमं पर्व कल्पयति । छ । सममेव दक्षिणं बाहुमिति । इममि
तो हस्तव्यवच्छेदायनाभिधाय निर्दिश्यते । आग्नेयादियागात्मकं वैश्वदेवपर्वात्मकं हवि
र्दक्षिणं बाहुमकुरुत । तत्र आग्नेयादीनि पंचहवींषि अंगुष्ठाद्यंगुलिपंचकत्वेन क
ल्पयति । छ । तस्यायमेवांगुष्ठ आग्नेयः हविरिति । इदं सौम्यमित्यादि विवक्षितं रंगुली
नां अभिनयेन निर्देशः । तत्री यस्य हविषो मध्यमांगुलेश्च साम्यमाह । छ । स वै
वर्षिष्ठ इति । द्वादशसु कपालेषु संस्कार्यतया संख्याधिकात्स्थौल्यगौरवाद्वा हविषो
बहुतरत्वात् तस्मात्कारणादियं मध्यमांगुलिरेकिआ सामंगुलीनां वर्षिष्ठा । सरस्व
त्यो द्वयो नामिकाकनिष्ठिके उत्तरे द्विभिर्हविर्भिः कल्पयतीत्याह । छ ।
अथ यदेष इति । अंगुलिपंचकात्मकेन दक्षिणहस्तस्य पाणिना तस्योपरि बाहुः सं
धितमाह । तेइ इदं कुर्याद्स्थाने वैश्वदेवस्य समंतर्हविः । तदुपरि दाईः द्यावापृथि

राम

६६

वीयं हविः । तयोः साम्यमाह । छ । तद्वा अनिरुक्तमिति । द्यावापृथिवीयं हविः अनिरु
क्तं उपांशु भवति । तस्मात् संधिस्तदपि अनिरुक्तं अविस्पष्टं भवति । अ
प्यवहतमप्यथा सावस्कंद्वितीयपर्वं द्रष्टियगवा लेनवैरवयति । छ । अथमेव दृष्टि
तान्दृहतीति । रुद्राय सुः कुतनस्य पादस्यो पत्रसकः समायीति । पर्वचतुष्टयसंवा
रीरिणाव्या न्याग्नेयादीनि पंचहवींषि तान्यंगुष्ठादिपंचांगुलित्वेन पूर्ववत्कल्पिता
नि । ऐन्द्राग्नं षष्ठं हविः गुल्फादेवमकुरुत । जंघापादस्तत्तयोः संधिर्गुल्फः द्वैवता
त्वेन तत्सदृशमुत्संपादयति । छ । तद्वै द्विदेवत्यमिति । इदं जंघा त्यमगं वा हरतां
अकुरुत पुर्वात्मकमितरमंगमाहृत्य मकुरुत । पादस्य पश्चाद्देहस्य चयः संधिस्त
द्विकं कार्यं कदेवताकं नवमं हविरकुरुत । पूर्ववत्तयोरनिरुक्तत्वसाम्यमाह । छ ।
तद्वा अनिरुक्तमिति । अथ मध्यशरीरं संपादयति स एतमेवास्येति । अथ यत्साक
मेधेषु अग्नयेऽनीकवते इति या अनीकवती इष्टिः ता अस्य शरीरस्य मुखमेवाक
कुरुता हि यस्मान्मुखं प्राणानां च स्यः श्रेयोचारीता अनीकं आस्यं तस्मादनीक
वत्तगुणविशिष्टमुखत्वेन कल्पयितुं योग्या । छ । मरुद्भ्यः सांतपनेभ्य इति । विहि
ता या सांतपनीयेष्टिः तत् उरः वक्षस्स्थलमकुरुत । तयोः सावर्ण्यमाह । छ । उरः
सांतपनीयेति । उरसो हृदयसंबंधाज्जाठराग्निसंनिधिविशेषाच्च संतापविषयत्वं

।छ। मरुद्भ्यो गृहमेधिभ्यः इति। विहिता ये येन गृहमेधीयेष्टिः सा ः इदरं सानुयन्ति छ।
मुक्तस्याहारस्याधारत्वात् तस्मात् गृहमेधीयस्योदररूपत्वमाह। प्रतिष्ठित्यै। प्रतिष्ठा रूप
कल्पायसंस्थापितस्य रूपं। मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः इति। विहितं यं क्रैडिनं हविः अग्नि। शि
श्नान्येवास्य प्रजायते तत्तद्धविः। उभयोस्ताद्रूप्यमाह। छ। शिश्नैरेहीति। अंडौ लिंगं
वेति त्रीणि शिश्नानि। ते हि पुरुषः क्रीडतीव विहरतीवास्मन् क्रीडनं संबंधात् क्रैड
नस्य रु विष्वनु रूपद्रूपता पुंकै रूपं ः। या पुरुषो योयथमवाङ्मुखः आत्मअयमेवारि
तोष्टिः। आदित्यं चरुं तेव दुमिति विहितं हविः या वृत्त्वेन चिक्नितमित्यरूपं। एवं सा
कमेधेषु वहिस्तत्त्रवती धियोगे र्मध्यशरीरं स्या। कृप्तिं विधाय ववाम पा रूपतं कथि
माह। छ। अयामयोजरे इन्द्रमहाहविरिति वैश्वदेववरुणप्रघासशब्दवत्। सा
कमेधास्वास्य प्रधानस्य पर्वणो नामधेयं। तत्स्यानस्यादित्ववत्। छ। इदमा
हेदमिदं वैश्वकर्मणाम्मिति। इदं शब्देनाभिनयानं जंघापाउरोच्चकृक्षि। वैश्वक
र्मणोककपालस्य रु क्षिप उदरं संधेस्य अभिरूपत्वं साम्यमाह। छ। तस्मादभि
रूपं भवतीति अस्यार्थमेतत्। अयं यदि दंभकरेद्रति। उदरं अंतर्मध्येयदिद्वं
तः अनुपुरीतता हि कमप्ति तत्स्वित यतः। उदरमध्यवर्त्यवयवत्वेन पितृयज्ञकालि
नः रूपं। पितृयज्ञस्योपांशुत्वरूपमुक्तं। तद्रूप उक्तावयववासाम्यं संपादयति। छ।

67

तथा अनिरुक्तं भवति। तस्मात्कारणात् द्वादशमध्यगर्स्वं वयवजातं। गतमन्यत। अथपव
मवाहे: कृकिमाह। छ। अथमेवोनेतोवाहुरिति। मधुना शीरीष्यारब्ध्य पञ्चमे षष्ठे पर्वे स्व:
धामवाह्न: कश्चितः इत्यर्थः। तस्यपानीसादि पूर्ववत्। छ। उपरिष्टाद् ध्रुतस्यसादि पारि
तस्य पर्व परिष्टान्तसंधिमेतितं वधस्य स्यान्ते। तशुनासीरीयं हवि: इदं कुर्यात् वा ष्या
गावुदेवताकं हवि:। सोयमेककपालं हवि: हेर्मुजमत्रं। छ। तथा अनिरुक्त मित्यादि
पूर्ववत्। तानिवाहत्तावीत्यादि। एतानि वैश्वदेवादीनि चातुर्मास्यानि वत्स पूर्वं चतुर्षु
मासेषु क्रियमाणानि चत्वारि पर्वाणि त्रिसंधिनि। त्रयः संधयो नतरालेकस्माश्चत्वा
श्चत्वारो मासा येषां तानि त्रिसंधीनि। हिसमस्तानि। शुनासीरीयं वैश्वदेवयो: अ
स्तान्तश्च लक्क चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां च यौ वा पर्ये रणाववहितानु द्यानानि। दश्यांवपर्व
प्रोतसमस्तानि संश्लिष्टानि। एतस्य प्रयोजनमाह। छ। तस्मादिमानीति। यस्मादन्त्रवि
धानि वा चातुर्मास्यानि तस्मादिमानि पुरुषवचारे संगगानि वाधादीमि त्रिसंधिनी। हिस
मस्तानि वपानि पाद्म तस्य दृष्टस्तेषां परिन संध्यायोरुभयो: प्रसासन्ने त्वा हिसम
स्तेवा। छ। तेषां वा इत्यादि। तेषां वैश्वदेवादीनां चातुर्णां मध्ये द्वयोर्वरुणप्रघासस्सा
कमेधयोर्हे इति स्त्री इति हवींषि अनिरुक्तानि उयोर्ज्ञुरुषवरुणी पानि भवन्ति। द्वयोर्वै
श्वदेवशुनासीरयो: आधानपर्वं स्तोहे हविधी अनिरुक्ते। तथाहि भवतामासा

१८

68

येनेनअन्वालाघेककपालाः सर्वत्रेति। सावित्रश्चातुर्मास्येष्विति वसस्त्रिंतत्वाश्चतुर्षु
पि पर्वसु एककपालस्य हविषः सवित्रस्य चोपांशुत्वं सिद्धं। त्रीणि त्रीणीति तास्मादेव
वचनान्मध्यमयोः पर्वणोः अन्वारभ्यकं हविरुपांशु प्रवरि नव्यमिति भावः। अथ
तेषां साधारणेषु नाग्निमन्थनं विधत्ते। छ। नेषां वा इति। तेषां चातुर्मास्यानां चतुर्षु
पर्वस्वग्निमन्थनं मध्यपर्वणोः। यस्मादेवं तस्मात्सुरुभिर्हतत्पादत्रयस्योरंगेणाप्नुते।
समानवरिमाणोः संयुज्यते। पुनिमिश्रतां मिश्राणां योरिति धानः। अथ तेषां मध्ये
वैश्वदेवशुनासीरयोर्द्वयोः पर्वणोः उत्तरवेदिमिथ्यनं परित्यज्य केवलमग्निप्र
णयनं विनिसमात्तन्मयमेव यास्ममात्पूत्तरवेदिं निगच्छति। एवमुत्तरेति प्रतिपादिता
षेष्वनिगमने आरम्भणीयकाशिष्टं सर्वं यजमानं वैयोजयति। छ। तथाप्याचातु
र्मास्यैरात्मानं यमागमयं शरीरं वै विदितिः। एवमुक्तं ब्राह्मणार्थं विद्वान् यजमानः
अनुष्ठीयमानैश्चातुर्मास्यैरात्मानं यागमयं शरीरमेव विधत्ते करोति। अथ गताभ्या
दिसं वनिमेषु पर्वसु दर्शयितुं पर्वपश्यति। छ। नहवाहरिति। तत्रैव चातुर्मास्यैष्व
आहुः। कथंयति ब्रह्मवादिनः। तत्रैवैश्वदेवारम्भमथमं पर्वणापकं। सर्वैर्योनिमानत
वाक्यादिभिर्मेत्रैर्गोपच्छंदस्कैरवकार्यो। एवं सर्वत्रैकुम्भमिस्याहवपियोज्य। व
रुणप्रघासादिषु नवतस्त्वेत्रैकुम्भमितिसंबंधः। छ। चतुष्टोमस्याः इति। इदंगा

राम
१८

यथाहीनामनुष्टुब्वंचानां चतुरंगं छंदःसंक्रमणाद्वर्धवदयंयं प्रयोगः। त्रिवृता हि स्तो
मवत्तुष्टयोयेनस्य सोमयागस्य प्रायेणो संपत्तये दृष्ट्यर्थः। तदेव निर्दिष्टमपत्सोनः मा स्ता
घ्यां। तद्दर्शयति न कुर्यादिति। यस्मात्तत्त्वेनाविवेश्यन्देवा हीनिक्रमेणाणायज्ञादिसर्वे
न संपद्यते। तस्मात्तेषां सर्वेषां यज्ञादिकं न कार्यं। तेनैव संपदितस्येतेषां यज्ञादि
नाम सर्वोत्तः कामरूपाणां भवति। अथ चातुर्मास्यक्रतुसंख्याविशेषं दर्शयति द्वात्री सं
वत्सि दर्शयति संवत्सरात्मकं। चेत्यग्नेर्महाव्रतसाम्यमष्टप्रमितरूपं फलं दर्शयति।
।७। तदेभिरिति। यादि। तत्तस्मात् कसंख्याक द्वत्री संपन्ने हि नोः हविर्भिः चतुस्त्रेरत्रि
शत्पंचषष्ठी। एकात्मकं संवत्सररूपं विन्यासमिदं महाव्रतसाम्यमवप्राप्नोति तस्य
हि महाव्रतस्य त्रिवृत्तशिरः पंचदशसप्तदशौ पक्षौ पंचविंश आत्मा। एकविंशं
पुच्छं। एतेषां संख्यावाराणां भावान्महाव्रतफलप्राप्तिरपि चातुर्मास्ययाजिनस्त्व
र्के। अवशिष्टयोर्द्वयोः प्रयोजनमाह। ७। अथो हि प्रतिष्ठ इति। द्वाभ्यां पादाभ्यां प्रति
तिष्ठतीति हि प्रतिष्ठः तथा चयद्वेते द्वे तयो अवशिष्टयोर्द्विसंख्यायाजमानाः प्रवक
स्मात् स्वर्गे लोके आयातयति। आपयति प्राप्नोति प्रतिष्ठापयति प्रतिष्ठितमवा
सितं करोति॥ इति श्रीसायणाचार्यकृते एकादशकांडे पंचमाध्याये द्वितीयब्राह्म
णं॥ अथ प्रपंचयति वचनाभ्यामग्निहोत्रं होमस्य सर्वे देवता स्विकरत्वं प्रतिपाद

६६

विज्ञानं प्रवक्तुमित्यत आह शौचेय इति ॥ छ ॥ शौचेयो हेति । शुचिनाम्नः पुत्रः प्राचीनयोग्यो ना
म महर्षिः आरुणिमुद्दालकं आजगाम । अग्निहोत्रविषयं ब्रह्मोद्यं वि
[illegible] विविदिषामीति [illegible] वेदवेत्ता ॥ छ ॥ [illegible] त्वयेन
भिप्रायेणागत इत्यर्थः । आगत्य चोद्दालकं प्रतीदमाह अग्निहोत्रं [illegible]
ीनयोग्य पृच्छेत्याह ॥ छ ॥ स होवाच वेदाहं इति । स ह स्म प्राचीनयोग्यः पप्रच्छ [illegible] वान् ।
हगोतमगोत्रोद्दालकं तेन अग्निहोत्रकर्मणि । अग्निहोत्रहोमसाधन
स्य पयसो दोग्ध्री धेनुः का । किं रूपा तावत्या । को वत्सः इत्यादि एवं योज्यं ॥ छ ॥ कि
रूपस्येति [illegible] संगता धेनुः सा किं रूपेत्यर्थः । संप्र [illegible]
नेनेति संयोजनं वत्सस्य धनार्थे [illegible] ॥ छ ॥ किं [illegible] मानमिति [illegible] मानत्वाद्योह
मसाधनस्य पयसो वेद्या विशेषाः । तत्र पूर्वं पूर्वस्योत्तरोत्तरस्य विधिः । आह प
[illegible] समीपे [illegible] पयसः आनयनमाह [illegible]
समीपाद्ध्वानमुपनेन [illegible] आह [illegible] कां समिधमिति । हे
[illegible] समिधं होमार्थं [illegible] किमर्थमित्यर्थः । काः पूर्वाहुतिः
पूर्वाहुतिरग्निहोत्रस्य [illegible] हूयते । [illegible] राम
[illegible] पूर्वाहुत्यनन्तरं [illegible] प्रसादि ६६

69

तवानसि। छ। ग्रैवेयसि च्छ॰। गार्हपत्यस्य स्तरां कृतवानसि। द्वितीयामाहुतिं हुत्वा किं
कारणं स्रुचं प्रकंपयसि वा स्पृशसि। स्रुवं भूमौ मज्यस्तकं पुरस्तात् वस्त्र परिमार्जनेन स्त्रोकु
शमयेकृत्वै न्यमार्ज्जि। निरस्य वानसि। दक्षिणतो वेद्यां हिरण्यमाग्नेहस्तम् पासीव दस्युपसा
हितवानसि। उत्तरस्य वेदिसमी पादन्नयैनां कृत्वा अपः पानं कृतवानसि। छ। सिरोसीः नि
स्त्र॰ च्छो च्छो न्यस्तं सेवनं कृतवानसि। समन्ति विपः। संस्थापितवानसि। स्थापयते हुंडि
तिष्ठेत् द्वितीया। छ। पद्रिवाप्न्न हिस्यादि। एतस्य घर्मार्थ ज्ञानं विद्वान् ज्ञानेन चपघ्नि
होत्रमहोषीः कृतवानसि अथने दृति। तदग्निहोत्रं सम्यक् कृतं भवति। अज्ञानानस्य
जुहुतमपि तत् अहुतमेव भवतीत्यर्थः। एवं प्राचीनयोग्येन यष्टाचर्यानुदालक प्रभेण
प्रतिवक्ति। छ। स होवाचेस्या हित्वा। स उद्दालक उवाच। मानवी मनोर्दुहिता इडाः स्यां देवतै
वामेमम या अग्निहोत्री। वत्सो व्ययव्यो वायुदेवताकः। स जवी ऐतासे स्व या द्यौ रेवा प
स्यधेनुः। इ यं दशाशतां विराट् एतदेव संयोजनेन राम। इत्यमानं च पयः आग्निनं। अ
ग्निनोः प्रीतिकरं। एवं वैशम्पदेवं इप्य मित्यात्तवपि याज्ञं। छ। वा यथा माह्रियमाणामि
ति। वायुर्दैवता अस्य तद्दायव्यं। आग्नेयमधिश्रितं इस्या हवपि याज्ञं। छ। वायव्यमा
ह्रियमाणामिति। वायुर्देवता अस्यतद्वायव्यं। आग्नेयमधिश्रिते छ सास्य देवनेस्वर्ये दके
आदयस्त ह्रिताः। छ। महादेवायाघनमिति। महादेवो रुद्रस्तस्य धीमत् घतंगार्हपत्यादस्थान

उद्धनावस्थ्यं। कां समिध मित्यादि मन्त्रमाह॥छ॥ अथ यां हृ समिधमिति। यत्तिथ्या आधारः समि
द्भ्यावेष्याहुतिं कुर्व्वे शमौ पतेन। सत्सो त्व स्थानेऽपरिहृयमाना आहुतिः प्रतिष्ठितामभ
वति॥छ॥ या पूर्वाहुति रित्यादि। अग्निरूपेण तां स्थितानदेवान्तया पूर्वाहुत्या अभ्रेषां तर्
पणं कार्यं। श्रीजनमा वित्तस्य स्तु... पद्यासीधरं। उपस्थापितवानस्मि स तेन ह्यहेम्यासे
...तिश्रीनिकरं। परस्यै ... स्वरे सर्वांकृतवानस्मि। तेनेमं मर्त्यलोकं अमुंच
लोकं च सम धां समयाजयं। या द्वितीयाहुतिस्तया स्वर्गो लोके माम धा स्थापितवान
स्मि। तेन पश्चात् भ्रेषं तत्पानं कार्यं। ... मानीय यान्त्वैरे ... सपर्णां कृ
तवानस्मि। तेन ऊर्ध्व वनस्पतीन् पैथंत ... तवानस्मि। प्राशनेया ... मयोजनमा
हा॥छ॥ यस्मै सर्वमिति। अथ पड्डनस्य पर्णानं तरं सर्वे शेषे अपां पीतवानस्मि। तेन सर्वं दे
व जन्नाम सर्वस्यां शीलां नो प्राणिनां मध्ये ये देव जना उल्का स्तांन भ्रेषं द्वितीयस्तीय
यो ... मयोजनमाह॥छ॥ यद्वितीयमिति। एतां दिशमिसेन शब्देन उत्तरां दिग
भिधीयते। एतामुदीचीं दिशं स्वैरेषि... ऊर्ध्वमुत्सर्गं कृतवानस्मि। इतिपक्ते न स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारं म वेशनमार्गो मवारितं। विवृतम् ... कृतवानस्मि। आहवनीयं जघ
नेन पश्चाद्भागे अयान्यपे नेष मितिय तेन अस्मै मर्त्यलोकाय वह्निम् रीरनवानस्मि। यन्तं
नं संस्थापनं तेन पृथिव्याः सं वेधिय ... तेन सर्वं मनपुरं। परितवानस्मि॥छ॥ ए

तन्नो भगवन्निति। हे भगवन् उद्दालक भवतो नमे तत्संदेहनाशा वयोः सह सहिते समान मे
धर्मं पंक्तिशो वेयाह उक्तवान्। अनेन प्रश्नं दर्शयितुम् अस्तोति। छ। योऽचेयोत ग्रह इति। उक्ता
ग्निहोत्रप्रश्नविषये तत्सोवोधितः शौचेयः पुनरप्याह। हे उद्दालक भगवंतं त्वां पुनः प्रश्ना
म्येव। अनुष्ठानार्थमेतद्वाक्यं। सोऽहं प्रश्नान्तरमनुज्ञनाति इत्याह। छ। पृष्ठेव प्राचीनयोग्ये
ति। समाज्ञानं शोकयामासैवीत्यर्थः। सहोवाचेत्यादि स प्राचीनयोग्यम् उवाच। पृच्छ। यस्मि
न्काले आहवनीयाधा अग्न्युपस्तेन व संवेधिनः गार्हपत्याद्दहनाः पात्राणि कृष्णवारी
णि उपाहृतानि स्वस्वस्थाने आसादितानि त्वमपि होष्यन् स्याः आप्याः अस्मिन्समये तेन व आह
वनीयोऽनुगच्छेत्। शाम्येत। अत्रास्मिन्समये गृहकृतो होमं कुर्वतो यजमानस्य यम् अयं भवति
तत्किं वेत्थ। जानासि। इत्युद्दालकं संबोध्य अकृतं प्रश्नः। तस्योत्तरम् उद्दालको ब्रूते। छ। वेद नि
हावा वेनि। वेद। वेद्मि उत्तमेनानिरूपितं दृष्टभयं स्वरूपमाह। छ। पुरा चिराद् इति। पुरा आगा
मि निकाले अचिरात् अविसंवेनैव अस्य होतुः ज्येष्ठः पुत्रोऽपिद्येत। यस्य यजमानस्य एतद्
स्यमारोपायश्चित्तं अविदित्वम् अज्ञात्वा तं स्मात्। तस्माद् यं होत्रः अहं तु विद्याभिः प्रायश्चित्तगो
चरत्वान्नैरेव एतन्मे यमतारिषं अभ्यतिक्रान्तवानस्मि इति प्राचीनयोग्यम् आह। तत्र किं विदितं त्वा
न् एतन्मे यमिवारणाय यन्नं कर्मणि नकर्म रागात्कृत्वा प्राक् तस्य हो यस्य कायायश्चित्तं

—७१

71

मनश्शांतिरिति । तो प्रायश्चित्तिमाह । उद्धृत्य प्रागुदयादन्यमथ्यमानादिति अनेन मंत्रेण गार्हपत्ये
एव माऽसं जुहुयात् । एतस्मिन्निमित्ते आनुहवानस्मिन्नेव तस्य तत्प्रायश्चित्तिर्भवे
त् । ततः स्मात् हागे यदधं प्रागुक्तस्वस्थानं कुर्यान्नक्त्वा गोणीति । एवं प्रसक्ते सति तत्र हव
ये समाजमिति सामेन प्रस्तव तिष्ठते । ४ । एवं द्वैधमगवन्निति । एतदुक्तं भवति । होत्रहोम
काले आहवनीयानुगतिविषयं प्रायश्चित्तं । हे भगवन्नुहासक । नौ आवयोः सांकाशितं
समानमिति । बोधिनः शौचेयः कुम्न्नर्यं प्रपच्छ स्वपतः प्रस्तामित्येवेति । यावयमयात्मस्था
अनुगतो नारद्वैवेतितः स्मानुगतं । सहोवाच वेसाहिना प्रश्नः । एवमुत्तरे वृषपि विपर्यये पूर्वोक्तं ।
काय माहवनीयानुगतौ प्रागुक्तः कालः । एतस्मिन्नेव काले होतृहासकेनैतत्र यदि गार्हप
त्योनुगच्छेत् शान्ते तवेदेतस्य यमि साहि पर्वेवताः । ५ । पुरा चिराहस्येसाहि । पुरा पर्वेस्मि
नागामिनि काले भविरात तस्मिन् प्रथमेव भस्मज्जकतोः ध्रुवौ गेहपतिर्यजमानः भ्रियेत ।
मत्तो भवेत् । यस्यैतदृश्या हि गतं । अस्मिन् गार्हपत्यानुगमने सति उद्धरणं भोषाणामव
गात्साहेति आहवनीये आहुतिं जुहुयात् । एतद्वा तस्मिन्नेव तस्य आहवनीयानुगमनस्य
प्रायश्चित्तिः ततावदागे यदधं न कुर्वीत न कुर्यामिति । अनेनाभिप्राये नाउक्तप्रायश्चित्त
करणं । एतत्र हविर्मयात्ता तमे वत्स्व पोऽन्वेनानत्र पवन्नाधिकामिति प्रस्तव तिष्ठते । ६ । ए

राम

७

तन्नो भग वैन्सहेति। पुनरूर्जं मधुं प्रस्को ति॥ प्रस्थामि त्वेवेति। पञ्चतद्दस्यादि यत्र य
स्मिन् एतन्नेव पाणके होमकाले अन्वाहार्यपचनो दक्षिणाग्निरनुगच्छेत्। वैस्वेत्यादि
पूर्ववत्। भयस्य रूपमाह॥ पुनर्विराडिति। सर्वो स्वाग्नः पशवः आत्मानवरमस्य
माया प्रिय्रतस्य रूपमाह॥ आनन्दनमप्यगादिति। अनेन मंत्रेण गार्हपत्ये आज्याहु
तिं जुहुयात् हुत्वा निःसेवप्रायश्चित्तं इत्यादि पूर्ववत्। एवमेकैकानुगतो प्रश्नप्रति
वचनाभ्यो प्रायश्चित्तं निरूप्य द्वयोरनुगतिविषयं प्रायश्चित्तं विवक्षन्नस्तौति॥
यथामिसेत्यादि नीयत्रैतस्मिन्न्यागके। होमकाले तेनैव आहवनीया स्वः सर्वेः
न्यायोनुगच्छेयुः शाम्ये पुनः॥ वेळतमयामित्यादि पूर्ववत् भयस्व रूपमाह॥ पुन
विराड्स्येति। पुरा पूर्वस्मिन् यागामिनि काले अस्य वस्वमानां सर्वानुगति विषयं
प्रायश्चित्तं भविष्यो यज्ञमानस्य कुर्वं भूतयादं। दायाद्तानूयः स्नष्टुं संस्मात्
गोत्रविच्छेह भवेदित्यर्थः। यस्मैतदिस्यादि पूर्ववत्। प्रायश्चित्तं रूपमाह। पुनर्वि
राडिति। पूर्वमविराजन्त्रिंशतमस्य समारोपनात् पूर्वकमग्न्यं मथित्वा यातो यो दिवं
वायान्न गच्छेत्। वाजन्ति गंधनयोरिति धातुः। तां दिवं अग्निं समाहवनीयम
भिमुद्धृत्य वायव्यावायुदेवताकं वाय वे स्वाहेति मंत्रेणाहुतिं जुहुयात् हुत्वा मि
समस्तं स्वर्णामिताहुतिं विशेषयंत अग्निं यन्ति मतामित्यपकाले वाउ मेवायियंति

ति प्रादुर्भवति। स च कालेन तस्माद्द्वयोः पुनर्विसर्जनं नैमित्तिकं प्रसाध्यं नो। अतः सर्वदेवता दस्यो
वायुः। तदेवं तत्र यागस्याद्याह। सैव सर्वानुगमविषये प्रायश्चित्तिः। तत्र हा गंकुवीये स्यादि एवैव
तत्पूर्वकं विषये यदि वा तत्र न स्यात् तदा किं कर्तव्यमित्याह एवमिति। ॥ यत्र तदेतस्मिन्नि
ति निर्वाणे वा तरहितिरेषो व्याख्यातमप्यत्र। मत्य सद्रूपमाह। अप्रियमेवास्मिन्निति प्रि
यमुत्तं अप्रियं तद्धि दुःखमेव। अस्मिन्नप्यलोके पश्येत अमुष्मिन्परलोके प्यप्रिय
मेव पश्येत। ॥ यस्मैतद्विदितमिस्यात् सर्वदेवत। प्रायश्चित्तस्वरूपमाह। पुरा विरासिति
सर्वदाग्निमथित्वा वा तद्भावे प्राकृतिकं संबंधितमाहवनीयमग्निमुद्धृत्य जयनेनाहव
नीयं आहवनीयस्य पश्चात्प्रणयेत् हि वत्र भहमेवैतेन। अग्निहोत्रार्थं यमः पिवेया सो
हं विद्यां जानीयां। मेमदीयमग्निहोत्रं सर्वदेवत्वं सर्वदेवताप्रीतिकरं स समर्द्धं संप
लमिति। सर्वदेवत्यमुपयादयति। ॥ ब्राह्मणं स्वैवेति। ब्राह्मणमेव हि सर्वाणि भू
तानि अपियंति। स यत्काले प्रादुर्भवति स्थिरकाले तस्मात्पुनर्विसर्जनं। ब्राह्मणानुषि
तं सत्कर्मपरिपाकवशेन स्थापित्वे ज्ञागा सत्विप्रलयमिस्यपि प्रायः एवं तमोवाधिनः
श्रोत्रिय आहस्म। अपराह्ने अहमेतद्दुरमोक्षं प्रायश्चित्तं नावेदिषं। नात्तापि षमिति। अ
तस्मां विद्यामवसकाशादधिगंतुं समानिसमित्पाणिर्गृहीत्वा भगवंतं तावदिति ऋप
वंतं तां भहं उपायानि युपागच्छानीति। भनंतरं सरहासकउवाच। ॥ यदेवं नावस्मः य

७२

72

राम-

७२

घेवं मत्वानेनाविः करोषि। नेमर्दाक्षयति ध्यत। वियते ताम हं यन नस्वात्मान प्रकरेनेना
चमवतः पी हत्वामिति भावः। क्रियातिपत्तौ लृङ्। हे प्राणोच्यव गहि। आगच्छ। एवेहि। समिद्धता
मत्समीपं प्राप्नुहि। इत्थं तथैव संगीकृत्य सत्यौ वेदं यदाह सक्रमयतिस्म। उपनीतं कृतवान्। उपनी
य च तस्मै शौचेयाय एतां शोकतरां शोकः यावंतनत्तर एतासमर्था व्याहृतिमुवाच यत्सत्ये
पासत्यवदनं पाप्माहतिस्त्रामिस्वर्घः। अतः सत्यवदनं परमो धर्म इति निगमयति।
तस्मादसत्यमेवेति॥ इति सायणाचार्यकृते एकादशकांडे पंचमाध्याये तृतीयेऽनु
स्तंतं। तेहोपनिन्य इस्नुपनयनस्य प्रस्तुतत्वात् तद्धर्मा अस्मिन्ब्रह्मचारी निरूप्यंते। तत्र
गुरुं प्रसत्त्वनयपन माचर्य नयरं उपनेन तत्वस्य मंत्रं विधायस्तौति। ७। ब्रह्मचर्यमागामि
त्याहेति। ब्रह्मचारिणो भावो ब्रह्मचर्यं तेन तदंगं प्राप्नुयां। आशंसायां लुङ्। तव श्रुतिम्हनः
वतस्पयः। एवमनेन मंत्रेण आहृगुरुं प्रार्थयेत। ब्रह्मशब्दश्रवणादूर्ध्वसतो वेदगु
हृषायेवणनत एतेन मंत्रेण शिष्यः स्वात्मानं निवेदयति। द्वितीयभागमनूद्य व्या
चष्टे। ७। ब्रह्मचार्यसानीति। हे गुरो भवसमीपे अहं ब्रह्मचारी। ब्रह्मवेदस्तदध्यय
नशीलो भवति। एतेन मंत्रभागेन स्वात्मानं परिरक्षणायेदमस्मा एव वेदे सतो द
हातिसमर्पयति अस्य गुरोर्मम पंविधते। ७। अथैनमाहेति। अथ शिष्याभिगा
मनानंतरं एनं रूपेन तं को नामासीति मं वेगात्मिरी। हेतु अत्र किं शब्दस्या निरुक्त

पीत्यान प्रजापतिर्याचकत्वमपि। प्रसंख्यास्य। छ। प्रजापतिर्वै कः इतिहेशिष्यत्वं
कः प्रजापतिरेव त्वमसि नाम एव कः प्रसिद्धोऽत एव एतेन मंत्रेण एनं माणवकं प्रजा
पतिसंबंधिनमेव कृत्वा उपनयनेन गुह्यं स्वसमीपं प्रापयति आचार्यकरणेन यतेरात्मने
पदं। अथ सर्वमंत्रकहस्तग्रहणं विधत्ते। छ। अथास्य हस्तं गृह्णातीति अथास्य ब्रह्मचा
रिणः दक्षिणं हस्तं इंद्रस्येति मंत्रेण आचार्यो गृह्णीयात्। अस्माविति मंत्रगतः इत्या
कस्माने संबुध्यंते ब्रह्मचारिणो नाम यास्य। हे यज्ञशर्मन् त्वमिंद्रस्य देवता संबंधी ब्रह्म
चारी भवति। तवाग्निरेवाचार्यः। अतस्त्वं वसतीति विधित्वादहमप्याचार्य इति मंत्रार्थः
इंद्राग्नी संबंधं प्रशंसति। छ। एते वै श्रेष्ठ इति। एते इन्द्राग्नी श्रेष्ठप्रशस्यतमे वसि
ष्ठवत्तमे देवते परिरक्षणाय हस्तं परिददाति। ष्ठ मन्यतां तस्य परिदानस्य
फलमाह। छ। तथाहास्येति। तथा हातपैव इन्द्राग्निभ्यां दत्तेऽसति अस्याचार्यस्य
संबंधी ब्रह्मचारी कोऽपि कामप्यार्तिं वा … न प्राप्नोति विद्या … फल
माह। छ। समन इति। एवमुक्तमर्थं यो वेद जानाति। सोऽपि आर्तिं न प्राप्नोतीत्यर्थः। एवं
लिंगवशादिन्द्राग्निभ्यां परिदानं प्रतिपाद्य। अथ समस्तानसंमंत्रकपरिदानं विधत्ते। छ।
अथैनं भूतेभ्य इति। अथ हस्तग्रहणानंतरं भूतेभ्यो विधमाने प्रजापतिप्रमुखेभ्य
एनं ब्रह्मचारिणं परिदद्यात् प्रजापतये त्वेति मंत्रेण। एते वै श्रेष्ठ इत्यादि। एते प्रजाप

पत्निसवितः स्वपेक्षे छेमत्रास्यात्तमेव विशेषं छिद्यतमेरे यमेतरस्या स्वकत्वेन प्रेरकत्वेन चेषा
गुणत्वात्तव ताभ्यां मे येत्स्या दिप्रविद्धं । अयामो बधीनां च सर्वकारणत्वात्ताभ्यः परिदानार्थे
द्वितीयो मंत्रभागः इत्याचष्टे । छ । अप्यस्त्वोनुबधीभ्यः इति । तृतीयभागमनुव्याचष्टे ।
द्यावापृथिवीभ्यामिति । सर्वाधारकत्वात द्यावापृथिवीभ्यां परिदानं । अतएव द्यावापृ
थिव्यौ विशिनष्टि । छ । ययोरिदं सर्वमधीति । ययोर्द्यावापृथिव्योः स्वपरिहरं सर्वं जगत्त्रि
न्नवर्तते । तथा मत्ताभ्यां द्यावापृथिवीभ्यामिति सर्वत्र । छ । विश्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः स्वाहास्य
रिष्टै । त्व हिंसायै । अत्र तद्धि छानियानि सर्वाणि भूतानि संवर्तितेभ्यः परिरक्षणार्थं
अनेन मंत्रभागेन रक्षतीत्यर्थः । अवाशिभ्यः परिहानस्य फलमाह । छ । तथा हास्येति ।
तथा हि अप्यस्त्वोषधीभ्यः स्वाहेति मंत्रभागैः परिदाने सती त्यर्थः । गतमन्यत् । अथास्य
मंत्रेणानुशासनं विधत्ते । छ । ब्रह्मचार्यसीत्याहेति । हे वत्स शर्मन् । त्वं ब्रह्मचार्यसि ब्र
ह्मचर्यविधि यत्नं प्राप्नोति । अनेनात्मः समस्तो भव । ब्रह्मणा एव न मिति । तेने न ब्रह्मचारी इति
वरेण वर्ततियमानाय ब्रह्मचारी गते स्व पुरस्तात् येन तत्तं ब्रह्मचारिणं परिरक्षतीति नास्य वेग
मोऽर्थः । छ । अथेोशाने निर्दिष्टी यमतथा सत्तं । यथा च तु दानः सम अप्रणवाशान अस
तान्याकं स्वयेसर्थः । तेरेव तास्यर्थेनोव्याचष्टे । छ । अमन्त्रेवा आपद्दनि आप्यायनक
रत्वास्यास्तिस्य तिनिमित्तत्वाद्यायाम मत्त्वे । अशानेति । अभ्यञ्जनेन स्यास्याज्ञ्रोः ।

७४

74

हस्तग्रहः शानन्त्या विनिर्गतान्मूरेशाः। कर्म्म कुर्वित्यस्तीयमनुशासनं। गुरुशुश्रूषात्म
कं ब्रह्मचर्यमित्यमधिगिरिनं यत्न मार्गित्यनुविस्वर्थः। ७। दीर्घे वैक मेति। दीर्घहेतुत्वा
त्कर्मणस्तद्रूपत्वं। समिधमाधेहीत्युपरितनानुशासनं। हेतुत्वाद्गरिसमिधमना
बाधेति अग्निपरिचर्यां कुर्वित्यर्थः। तत्समिदाधानमात्मनः समिधं नदेहत्वेन मत्ते
ति। ७। समित्त्वात्मानमिति। तेजः शरीरकान्तिः। ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिं च प्राप्ते
तेजः। उभाभ्यामात्मानं समिन्द्धं संदीपं कुर्विति। एवं रूपमेवार्थं तेन गायत्रेन लवं ब्र
ह्मचारिणां आह। आचार्यः प्रतिपादयति। पुनरप्ययमाध्यानमनुशास्ति। चरमेत्य
भागेनेत्याह। ७। अपोऽशानेति। व्याख्यानमेतत्। नन्वनन्तस्यैवार्थस्य पुनरनुशासनं
किमर्थमित्याशंक्याह। ७। तदेतद्ब्रुमयतोमन्त्रोऽचति। तत्तेन पुनरनुशासनेन उभयतः
उभयत्र। आद्यं तच्चयवस्त्वं तस्मात्तो नामन्तेन। एनं ब्रह्मचारिणं परिगृह्णातिवेदयति।
७। तथाहास्येति। तस्यैवानुशासनेन सतिनियमितत्वेन हेतुमन्नस्य पापस्याचरणा
त्। अस्य ब्रह्मचारिण्यादिसिद्धं अयमस्ताग्निमनुवचनं विधत्ते। ७। अथास्मा इति। ब्रह्म
चार्यसीतिमंत्रेणानुशासनानन्तरं यमय शब्दार्थः। अस्मैनियमितायशिष्याय सावि
त्रीं सवितदेवताकां तत्सवितुर्वरेण्यमित्यादिनां गायत्रीमन्वाह। आचार्यः। उक्तयात्रा अ
नुवचनप्रकारस्त्वये वक्ष्यति। अथमस्त्वनमस्त्वयनयनो ह अर्ध्वं संवत्सरे कर्नेत्यनामाह।

राम·
·७४

।छ। तां हास्मै तामिति। एतदूक्तंस्मिन उपनयनादूर्ध्वं भाविनि संवत्सरकाले नीते सति ता
मेतां सावित्रीमन्वाहुः। के चिदाचार्या एवमिच्छन्ति। तेषामभिप्रायमाह।।छ। संवत्सरसंमिता
वा इति। संवत्सरात्मना कालेन सम्यक्परिच्छिन्नाः खलु गर्भाः व्यक्तावयवाः सन्तः प्रजायं
ते। एवं तेऽन्त उपनयनस्यानन्तरं आचार्यसमीपे गर्भवदवस्थिताः। तदुक्तेन नियमेनावश्य
संवत्सरकाल एव पुनर्जायन्ते। यतो जातस्य वा अस्मिन्ब्रह्मचारिणि तेनेन सावित्र्यनुवच
नेन वा वेदस्य धारणासमर्था इति। अनेनाभिप्रायेण संवत्सरकाले तु वचनमिति। संवत्सरम
शक्यानां हि पक्षिकालेषु संवत्सरसंपत्तिं प्रति पादयन् तस्य वचनस्य कर्तव्यतामाह।
।छ। अथ वा षट्सु मासेष्वित्यादिना। अपेक्षितेपक्षान्तरपर्यायेन। षट्सु मासेषु उपनयनादूर्ध्वं ग
तेषु सत्सु सावित्रीमन्वाहुरित्यनुषंगः।छ। बहुशः हृन्तव इति। षड्भिरृतुभिः संवत्सरस्येति
मासेषु गतेषु षट्संख्यया संवत्सरसंपत्तिरित्यर्थः। अन्यथा व्याख्याते। पक्षान्तरमाह।छ। अथ
चतुर्विंशत्यहमिति। चतुर्विंशतिसंख्याकानामह्नां समाहारः चतुर्विंशत्यहः। तस्मिंश्च
तुर्विंशतिदिवसस्य परिमितेन कालेन गते सति इत्यर्थः।छ। चतुर्विंशतिर्वा इति दिवसा
नां मासार्धसंख्यया संवत्सरसंपत्तिः। गतमन्यत्। अन्यपक्षमाह।छ। अथ वा द्वादशाह इ
ति। अत्र दिवसगतद्वादशसंख्यया मासद्वादशात्मकसंवत्सरसंपत्तिः। पक्षान्तरमाह।
अथ षडह इति। दिवसगतषट्संख्यया तु ऋतुषट्कसंवत्सरसंपत्तिः। चरमं पक्षमाह।छ।

अथ अहरहरिति। ग्रीष्मो वर्षा हेमंतरत्वृतूनां चिह्नं। अस्मिन्नहरहपसेत्स्योकमंत्रे संवादयति। छ। तेन
विधिनोक्तं गायत्रीं त्रि। तत्र अहरहपसेत्स्यो करूपं मंत्रमधिगायन्ति पठंति। छ। आचार्यो गर्भी भव
तीति। आचार्योऽभ्यागतकं उपनीय समीपवर्त्तिनानेन चुर्गर्भी भवति गर्भवान् भवति। किंस
त्वा आत्मीयहृदिस्थितं हस्तं किमवमस्तके आधाय त्रिसिद्धमसगर्भे रूपो माणवकस्तत्रीय
स्यां रात्रौ व्यतीतायां यतो। आचार्याद् इत्यघते। जातस्तु आचार्ये रोपरि [illegible] यासा विद्या सहि
तः सन् ब्राह्मणो भवति सा वित्रीरूपं ग्रस्याः धीन इति ब्राह्मणा इति [illegible] सन्ते [illegible] राज्ञा नित्य
मस्य संपन्नमित्यर्थः। इत्यत्रैव टीकानां साधारणापसमुक्ता ब्राह्मणस्य विशेषमाह। छ।
सद्योऽहत्येवेति। [illegible] प्राग्उक्तकालविलंबं व्यावर्त्तयति। सद्यः उपनयनानंतरमेव ब्राह्म
णाय सावित्रीमनुब्रूयात्। एतत्पदप्रयति। छ। आग्नेयो वा इति। प्रजापतिमुखात्संभवतेः
अग्निदेवत्यो ब्राह्मणस्ततः किमित्याह। छ। स यो वा अग्निरिति मंथनानंतरं स य एवाग्निर्जा
यते। अतस्तत्सामान्यात्तद्देवत्याय ब्राह्मणाय सावित्रीं सद्य एवानुब्रूयात्। का पुनः सौ सा
वित्री सा यां कात्यैकच्छ। गत्तमन्यते। ताहैतामित्यनु [illegible] छ। संक्रांतत्सवितुर्वरेण्यमि
त्येवमादिकं। छ। वाग्वा अनुष्टुबिति। [illegible] पादं [illegible]। तस्मात् [illegible] आत्मा
वेवं वाचं [illegible] धारयाम [illegible]। अनेनापि पायेण [illegible] छ।
नत्यानुपूर्वीति। तत्र [illegible] आचार्यं [illegible] ७५

अयं माणवकः अस्याचार्यस्य वाचं आचष्टे। अदिति। आत्मैव शब्दोः ग्रसर्ये। अवरवत्वाः दिनसीहृत
वान। वाक्य कथा अनुपूर्वः लोकागत। तथा चायमुपदेशो मन्त्रो भविष्यतीति तिन वै वद विनुमयमीय
रः समर्थः स्यात्। एवं संसिद्धा न यन्ति। ८। तस्मादेनामिति। तस्य विनु वीरगव मिस्यादिकां गायत्रीं छं
दका मे व सावित्री मन्त्र मनुब्रूयात्। तत्र चाचवाचो ब्राह्मणानोक्तो षड्र सर्वेः अतेयानुवचन समये शाखां
नतामिगतं दक्षिणतो वस्याने शिष्यस्य निवेशयन्ति। ९। अथ हैक इति एकेणादिन आचार्यस्य
दक्षिणभागे निषण्णे वसीना या प्राग्भूः इति स्थाना सनयो विकल्पः। १०। याहेतमिति तन्त्र इत्यो निः।
पुरस्तात् अयमिममिति। अयमाचार्यः इमं शिष्यं पुरस्तात् तिष्ठन्तं प्राङ्मुखमसमीजनत् तथाचार्यं
स्वः पराङ्मुखो भविष्यतीति। यतमन्यत्। अथ स्वपक्षसिद्धान्तयति। ११। तस्मात् पुरस्तादेवेति।
आचार्यपूर्वभागे प्रतीचीमसः मुखो योपविष्टाय आचार्यसम्मुखीस्य माणवाय सावित्रीमनुब्रूया
त्। तत्र नोक्त षड्रस्य र्षे। यद्येषं चेगोः न चानिमित्तिकमेण तस्मिन्ननुवचने प्रकान्ति धत्ते। १२।
तां वै पच्छ इति। पच्छः पादशः पादं पादं वसायाऽथ्यो वै माणवा इत्यादिस्वरं। अर्द्धर्चशः अर्द्धर्च
संधिः अर्द्धर्चः तस्मिन् अर्द्धर्चैः वसाये सर्वं। १३। द्वौ वाङमाइति। द्विधा भेदे नव जिह्वे विधातमाणवो
द्धितं। १४। अथ कृत्स्नामिति। अर्द्धर्चैवसानं परिसमाप्य कृत्स्नामखण्डां गायत्रीं मन्त्रतो नुब्रूयात्। १५
का वा अयमिति। अविवक्षित वचनिको यं माणवः विरामदोषवशादेवादेकासन कृत्स्नः अविभ
क्तावयव एव भवन्ति। न चान कृत्स्नानुवचने न कृत्स्नं माणमेव तः स्मिन् स्थापयन्ति। अथ प्राग्युक्त सं

७६

76

व्रतस्तादिव्रतेषु उपनयनानंतरं सावित्रीव्रतानादेशं आचार्यस्य नियमं दर्शयति ॥छ॥ तदहरिति। त
स्मिन् विषये आहरमित्याव्यकपयंति। किमिति। ब्रह्मचारिणं ब्रह्मचर्ये नियमं उपनीय प्राप्य ग्रा चा
र्यो मिथुनं न चरेत् स्त्रिया सह वासं न कुर्यात्। तत्र कारणमाह ॥छ॥ गर्भो वा एष इति। एष उपनी
तो गर्भो भवति। इमं गर्भमंतर्वालं विविक्तं विविधं सिक्तादेतः सो चेतरं नै वजनयाति इत्याद
पानीति। एवं केषांचिन्मतमुक्त्वा अन्येषां मतमाह ॥छ॥ तद्वा आहुरिति। तदुक्तं पक्षैव अपरेत्य
मध्या आहुः। कामं य एष उपनीय मिथुनं चरेत्। अकृत् बाभावं अवगस्यया प्रतिपादयति। द्वयोः
वा इमा इति। द्विविधाः संतीमाः प्रजाः दैवमानुषभेदेन। तत्र मानुष्यः प्रजाः सा मिथुनभावेन अजन
नाउत्पद्यन्ते। या यस्मा इति तु छंदांसि दैव्यः प्रजाः। तान्यं पुरुषतो मुखानास्यो ब्रह्मणो दिव्याः पाथि
शेषाः उत्पादयति। ततो मुखतस्तस्य उपमानस्ताः प्रयत्नो छंदसः सकाशात् एनं ब्रह्मचारिणं
जनयति। अथ एवो पर्णलंने सहितं विद्यस्तं जनयति। तत्र जन्म शरीरमेवयं मातापितरौ जनय
त इति। अतो ऽस्य ब्रह्मचारिणः प्रजननात् उत्तरसन्तते आचार्ये ऽपि मिथुनमपि न विरुध्यते। तदुपसंह
रति ॥छ॥ तस्मादकाममेवेति। उत्पत्तिरेतन्मिथुनं न चरेत्। न सर्वथा वर्जनं नियतमित्यर्थः। इ
त्यम आचार्यस्य नियममुक्त्वा ब्रह्मचारिणो ऽप्याह ॥छ॥ तस्य हा नैव ब्रह्मचारी सन्निति। तत्र केचिदाहुः ब्र
ह्मचर्यधर्मं प्राप्तः सन् मधु नाश्नीयात् न मद्यं पिबेत्। कुत इत्यतो आह ॥छ॥ ओषधं मां वा इति ॥ १४
सोमो ऽषधीनां संबंधी परमात्मा एवरसो वदेत्तन्मधु नित्यर्द्धं अमृतो सर्वौषधिरसः उपभ

राम
७६

नः स्यात् । तथा च ब्रह्मचर्याश्रमएव सर्वे मन्त्रमुपयुक्ते स्यात् अन्याय स्वांते भवसानं नैव गच्छतो
ति । अन्येनाभिप्रायेणाश्रमध्वंसनं न कार्यं प्रसंगात् स्मात् । छ । अप ह स्माहेति । अपि च खल्वाहुः स्मर्यन्ते केचन
ह लोके पुत्रः ब्रह्मचर्याश्रमस्य लक्षणमध्वंसनं कुर्वन् किमिति तद्व्यसे । छ । त्र्यैवेदा एतदिति वेद
त्रयं तपः । तपः विद्यायाः खलु एतत् । छ । एवं विशिष्टरूपं यत् नमध्यं यत्सर्वे रकु शिबन्नेतेषि छ । एवं ब्रह्मणे
सन्तुवेद त्रयात्मको मधुनो रसः इति । यत एवं श्वेतकेतुर्नाम पुरुषः त्रयीरूपत्वमुक्ते । यतः कार
णाद्यथा खलु कप्तः सामं मध्ये अन्यतरद्दधि आहारान् । उक्तप्रकारेणापि पुनस्त्रयी
रूपत्वं विद्यायां ब्रह्मचारिणो मध्वंसनं नाद्गेव भवति । अतो मध्वंसने निषेधो विद्वद्विषय
रसोपसंहरन्ति तस्मादकाममिति ॥ इति श्रीसायणाचार्यकृते एकादशकांडे पंचमाध्याये
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ अथ शतातिरात्राख्यं सत्रं विधास्यन् आख्यायिकामाह । छ । देवा वा
इति । स्वर्गं लोकं यतो गच्छतो देवा नितिसंबंधः । तमसा मा पाप्मना घकारेणान्तरद्धुः । प
याप्यस्वर्गीसेनेदयपते । तथाऽन्तर्द्धानं व्यवधानं कृतवन्तः । तस्मात्तमसो पहनन साधने स
त्रयाणां संख्याति इति विधित्सितं वक्तुं स्माह । छ । ते होचुरिति । अस्मात्तमसः अपघातो पह
ननं । तमो पहननसाधनं द्रष्टनं जानीमहे वै घातको हन्त शक्नुमः सत्वमासामहाद्विति त्र्ययोदश
रात्रमनिसहस्रं संवत्सरान् नाम आरभ्यं ता सामयाग्ना तेषामध्ये कं विसंकरूपाणां नमो हन्तवे द
नुत्वेन कर्तुं आरब्धास्यामेति हासि पुरिसर्पथ । छ । तेषां शताग्निष्टोममितस्याहिा देवाः शत संख्या

६८

77

काः अग्निष्टोमसंज्ञः सोमयागः यस्मिन जष्टुता अग्निष्टोमसत्रे रथे पुः । उपातंव तः । आसीनः
पुरुषो यावत् प्रदेशं परापश्यत् तावत् प्रदेशे एतेन शान्ताग्निष्टोमसत्रेण अर्थसंस्कृतं माया म
यंतमः अपाघ्नता येन रात्स्यानां ततः कभास्यस्य तमस्य निहिर [illegible] अग्निष्टोमाद्विधि
कं संरक्षणाद्देवेरा शान्तो छं सत्रं सर्वे प्रनते न तिष्ठन्पुरुषा यावत्स्थानं परापरापश्ये
त् तावत्तः स्थानात्तमोपहतं तं गच्छन्ति होतुरित्यादि । तेदेयाउचुः । शान्ताग्निष्टोम शा
न्तो छम्भ्यामः सत्राभ्यां तमोपहन्महे । विनाशयामः । न त्वेव सर्वं तमोपहंतं सामर्थ्यमस्मा
कमस्ति । हंत पितरं प्रजापतिं प्रति अयाम गच्छाम । सो अस्माकं केवलस्य तमसोः पहन्त
नो पायं वेदितास्य अभिप्रायः । पितरं प्रतीस्पतं प्रतिगम्यस्यार्थः । ।छ। अब्रुवन्नित्यादि । हे
भगवन्नास्मान् स्वर्ग्यं लोकं प्रयतो गच्छतः गतमन्वत् । एवं तमसां तद्वीनानंतरं तद्धननेहेतु
त्वेन अर्धं न परिहारमपि देवाः पितरं कथयंति । ते शान्ताग्निष्टोमे सत्रे येम उपगच्छाम । हन्म
हि विनाशयामः स्यः न्यस्य सर्वं पूर्ववत् । इत्यं सर्वकीयं कृतस्य तमसो पहननविषयसामर्थ्य
यिताप्यता दृशायापहर [illegible] ॥छ। अवेनो भगवन्निति हे भगवन् नोः अस्मा
न् प्रशाधि अनुगृहाण आशाम अनुशिष्या विस्पष्टस्याः द्योदिश होविरिति शादेशः । तस्याः सि
द्वत्वात् [illegible] इति हे द्विरिति हे द्विरोदेशः । यथा वयं अपसरान् [illegible] तमः अपहन्याम तेन
मतं सर्वं पाप्मानं वा पहत्य विनाशय स्वर्गं लोकं यथा प्रजामाम । तथा अनुशाधि इत्यर्थः ।

रम-

६८

इत्थं प्रार्थितः सन्नतेषां एतदुपायत्वेन यथा नातिरात्राख्यं सत्रं प्रोक्तवानित्याह । ७ । स होवा
चेति । अग्निष्टोमाख्यसंस्थो सोमयागो ऽस सर्वैकत्र अधिकयोः षोडश्यतिरात्रयोर्विध ।
मानत्वात् । तथा च । असर्वैकत्र नु यत्खलु यत्र यं अहे देवाः प्रजां अयंते अनः सर्वैकला ममर्वं
शतातिरात्राख्यसत्रे उपेत । अधिगच्छत । कुरुते सर्वैः । तेन शतातिरात्रेणाश्व सुरैः सुकृतं
तमश्वा पहत्य तेन कारणाम्न तं सर्वे पाप्मानं चापहत्य स्वर्गं लोकं मकर्षे राज्ञा सेषणम्
मशोषेण प्राप्नुथ । स सोऽनिहेरतो पायं मन्त्रा पत्न परिषं देवाः पुनर्यथा परिषं तथाह
त्वात्तस्मत्से मा प्रभुपुरित्याह । तेषां नातिरात्रमिति प्रजेमुः । प्रकर्षेणात्तातनवं तद्भयर्थेः मत्र
तुक्रमं दर्शयितुं रोषमुन्भावयति । ७ । तेषामवीणास्ति तेषां देवानां शतरात्रस्य
पावमानानि पंचाशतं रूपाकानि अहानि तिथवैकेना नुष्टीयमानेषु सत्सु ततः पांग
वत्त्रिसामानि रात्रौ प्रयोज्यानि वहिष्पवमानादीनि तानि भजन्ते पि परि पुः । अतिरात्र
संस्थाहि सोमयागपरदिवसे सर्वोदयादनन्तरमेवाग्निनशालु परिसमाप्तिः । ततस्ति
रोहूत्य सोमयागः । ततो वयमपृष्ठमिति । त्रिवर्चमन्हनि कर्त्तव्यं प्रयोगजातं भवति तत्
यावकेकस्मिन्नहन्यभावात् का सो कर्षे सति प्रहः के तं वा रात्रि प्राप्नोति रात्रि कर्तव्य
महतिति विपर्ययो जातः सर्वेः । एवं कालविपर्यये सति देवैर्यत्कृतं तं मह नैरितिमत्र
वाकेन हे मजेन दर्शयति । ७ । ते होचुरिति । अमुहामवेमोहनाकनाभमभमामुस्यते

78

ऽद्धि तिपुष्या रिच्छार्द्वे रे। पत्नी मोऽहमस्मीत्यान्यमेव वयेनवज्ञानीमः। हे तपूषन् रेवपितरं प्रजापतिम
स्याम। प्रतिगच्छामि तिविनावैतन्य तिगलो बुः। अहं न्ध इतिमंत्रवाकेन। हे प्रजापतेनोऽस्मा
कं रात्रिसामानि अहन्नसुह्निम वेन्ति। याहुः संवेधीनि सामानि ता निरान्धाम वेत्ति। हतत्स्य तेव
स्यपरिहार विदधानधीरः कुत्राः विपश्चितामति हतहातत्स्वय तान्यतेहेतो मुंगवान
महनने नोऽस्मान् नयअनुशाधि। मोहमिव सपावसुपादिशेत्स्वर्थः। एवं ताणिजेसनि ताने रे
वानेतद्दस्य मारामकारे णउपजगो। उपगमनप्पूर्वमो तत्कार रणमुक्तवान् प्रजापतिः। कै
गेभादरस्य स्मात्रिदि। महाहि मिवेमादि। मृन्दगा धनत्या नतत्स्मानवलवता। आम्बिने
नक्षानरत्त कस्य स स्यानाऽस्मान्मावितत्वान्का सोत्कर्षाघूष्माकं संत्रनतायनेन विस्तारे।
ने। भनः सत्र वर्गिनोमहा यस्मरं सांतस्य विस्तारहान्काले त्केर्षे। शामवनाम हे रात्रेकन्ने
म विपर्वयो ज्ञानं इति भावः। अस्य श्लोकमंत्रस्याभिप्राय मुनिराविष्करोति। आम्बि
नवेवेः शास्त्रमानमितित। पृच्छमांत मेतत। रास्यमानमाम्बि नं शास्तु विहितास्यानां
त्तानरत्नुवाकं भनुक्तं। निरगमयदिस्फराहतमंत्र स्यतास्वर्थमित्यर्थः। तस्य देवानां स
त्रमासीनानां मोहकाररामपिधायनत्वरितहो। येस्मु विदिशति। यमास्यानारनु
क्षमितित। धीराः धीमन्तः संतोपप्पं अधीरयत। ओधीरवधं प्रातरनुवाकं आस्याना
रनुक्षम। स्वस्मानाव भाविनवंतः। तेप्रातरनुवाके होता आम्बिनशस्तुरासमाने

एम
७८

वमग्नास्यामेयावद्दसौ न होतकार्यमेतेन वचनेनवगच्छति। शनैर्नीचस्वरेणाप्रतिशस्य
मानं महासर्पमिव स्थितं प्रातरनुवाकं बलीयानबलं वक्ता स्यादिति न शास्त्रस्य पादनुः। अ
नवसा। अनुमा प्यवस्तु कीयान स्मानारन्तुनः प्रथमतम करोत। आश्विनस्य प्रतिशंसनं।
प्रतिध्वनि परत हन्तिर्येयान भवति तथा प्रातरनुवाकं नीचैः स्वरेणोपगच्छेत्। स्वर्थः। त
देतत्प्रतिशंसनविषयं देवानां प्रश्नं प्रयोगक्रमस्य कार्त्स्न्येनाभिधानहेतुत्वेनाभ्य
र्थयति। छ। ते होचुरिति। हे भगवन्बहुरोस्मद्धेसंपन्नाः। प्रजापते कथं नु शास्त्रं। शास्त्रमा
नमाश्विनं शास्त्रं केन स्वरेण प्रकारेणास्माकं शस्तं भवति कथं यानस्मान्प्रातरनुवाके
न अप्रतिशस्तं भवतीत्येतत्सर्वं प्रयोगजातमुपदिशेत्यर्थः। प्रजापतिनोक्तमुत्त
रस्यारमत्रार्थं संधानप्रकारमनुवदति। छ। स होवाचेत्यादिना। स खलु प्रजापतिरेवमु
क्तवान्यत्राश्विनं शस्त्रं संपन्नं तत्र दीयस्वाग्नेयमुक्थं अग्निर्देवता कस्य क्रतोर्गायत्रस्य
छंदसः पारमवसानं गच्छति गच्छत आश्विनशब्दे त्वाग्नेयस्य प्रथमस्याश्विनं। तत्र योऽत्र
तवः अग्नेयक्रतुशब्द क्रतुसंघातवचनः। तत्रैकैकस्मिन्क्रतौ गायत्र्यादीनि सप्त छंदांसि
सिद्धत्तरोत्तरं चतुरक्षराधिकान्युच्यंते। तत्र प्रथमस्य क्रतोर्वस्य प्रथमं छंदः गाय
त्रं संधिं नस्मकारं यदा होता प्राप्नोति। तत्तदानीमेव परस्याः सोमाभिषवार्थाव

तीवर्योस्तथा अयं परिहृत्य। अक्रामेनेत्याह त्रिः शालाद्वार्यमपरेणास्येव सतत्र वेदिमप
रेणायजमानउपविश्य सोमं कृत्वा शालाद्वार्यमपरेणावसतीवरीः परिहरतीति सूत्रोक्तक्रमे
ण परिहरणं कृत्वेत्यर्थः। अध्वर्युराग्नीध्रं शालामुपगिरेत्याह तत्राग्निप्रस्थानं प्रेह्
तं। वसतीवरीपरिहरणानन्तरं एव हविर्धानयोर्मध्ये उपविश्य मैत्रावरुणस्य
प्रातरनुवाकमुपाकुरुतेति। प्रतिप्रस्थाता कुर्यादिति सूत्रे। तु स्थातानादिति तातउ। त
चहोतर्गे ग्रावस्तुत् हविर्धानयोर्मध्ये होता उपविश्य आग्निं संशंसन्निरस्तरो मैत्रावरुणः जंजप्य
मान इवमस्यर्थं जपन्निव शनैः स्वरेणान्वाह प्रातरनुवाकं। तन्त्रे यासन्ति मैत्रा
वरुणः स्वकीयया वाचा निधनि नाहोतवाचं श्रुनिनप्रसेति। न प्रतिगच्छति। तथा छ
न्दसाश्च प्रयोगेन गायत्र्यादिना होता प्रयुज्यमाने छन्दोऽनप्रसेति। होतुर्गायत्रस्य छन्द
सः परिसमाप्तावुष्णिक् छन्दः प्रारंभमस्य मैत्रावरुणस्य प्रातरनुवाकादिमत्स्य गाय
त्रछन्दसः प्रारंभविधानादित्यभिप्रायः। एवं प्रातरनुवाकस्य स्वकाले प्रवस्तु पायमभि
धायतत उपरितनं प्रयोगजातमपि प्रातरनुवाकसमनन्तरं कर्तव्यमित्याह पीति
ते प्रातरनुवाक इति। परिहितेत समाप्ते तत उपरितनं प्रयोगजातमपि प्रवृत्तिवर्तत इत्यमेव ह
तारयांम्बन र्यामाध्योग्रहो यथा प्रनन्तरमेवमनुवृतौ यस्मिन्काले हूयेन तथैव हुत्वा दशापवित्रं मणी

अ द्रोणकलशे निदधाति। अथैन्द्रवायवादिग्रहणात् सर्वे तिरोऽह्न्या तिरोऽहः संबाधाभिः सोमैः अ
समगतौ ॥ आश्विन शस्त्रानंतरभावित्ति चरित्वोपरम्य ध्वः प्रस्तुत्वाः संतः प्रतिपरेऽनुप्रातिनिहम
तिरोऽह्न्यान कृतशिष्टानरात्रिपर्युषिताश्च सोमान भक्षयाण्वोहे द्वाः भक्षमन्त्रे नञ्चान्यानंतरेऽन्वनु
पूर्वं प्रहृत्य निवर्देवपन्नपुर्घपर्वस्याच्छा शेषं समाप्य अन्तर्यामात् पेऊ ह्वीग्रहाः एं द्वादयस्तान् ग्र
हीत्वा विप्रुड्ढोमं प्रहृत्य निवर्देवहुत्वा। अग्निः प्रातःसवन इति। सवनसंततपारब्ध्यं होमं कुर्यात्। अथ
बहिष्पवमानरव्येन सप्तदेशस्तवान्तरमहरेव प्रातिपद्याद्ध्ये प्रतिपद्यध्वं एवं पर्वेणान्तरयोरन्त्यः आ
घंतकर्त्तिनामेव पवानां व्यतिषङ्गः सन्नानुष्ठानेसत्ति अहरभिरात्रिमानि परीमुरिति। प्रागुक्तहोषा
नम्रसज्यत इत्यर्थः। कात्यायनोऽपि शतातिरात्रं प्रस्तुत्य पूर्ववमेव प्रयोगं जानन् समस्त्रयत आश्विनस्यान्त
यांते प्रतिप्रस्थाता कृत्स्नामताहृत्य हुत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकृत्यान्तर्यामं हुत्वा प्रापी उपवि
शे द्रोणकलशे निदधाति सशेषं होत्तवमसंततिरा क्वा गृह्वीकरातिपर्वस्यान्त्रो ग्रह ग्रहणाद्या विप्रु
होमात् हुत्वा सवनसंततिं जुहोत्यग्निः प्रातःसवन इति। अग्न्युक्तं यथाश्लोकमन्त्रान् संवादयति। च
ते द्वेतभिः श्लोकाइति। उक्तार्थमभिलप्याएतेव ह्यमाराश्लोकाजीयन्त इत्यर्थः। चतुर्भिः सैधवे रिति
। होत्र ध्वर्यु प्रप्र शास्तृ प्रतिप्रस्थातृ सदस्यो पुनर्भ्वनुभिसैंधवैरश्वैर्धीरास्तेद्वाः तमोव्रजहुः।
विशेषेरात्मवनः। उक्तप्रयोगक्रमं विद्वांसो जानन्तो ये द्वाः शतक्रतुः शतं जव सोमपा जायस्मि
सत्रे। तथाविधसत्रं समतन्वत। संततैः परस्परसंबद्धैर्होमैः अनुवर्तनेत्यर्थः। उक्ता येपरतां श्लो

२

८०

80

कस्याप्याचष्टे। छ। ग्रावग्रावोग्नावग्निः होता होता। वितिहोत्र कार्यापन्न ग्राम शास्त्रापि होता। एवं प्रातस्
स्थाता प्र भ्रु सु रित्य भिप्रेत्यपद्व चनं। पवे नु शङ्केवे तिद्वितीयश्लोकः। पवेवं ग्रस्पशङ्के न प्रहरस्ता
शक्तीप्रातर्वर्त्तिनीधात्मिवहन्न। ति। हनु वहह : पार्श्ववर्त्तीमिप्रातरनुवाकाश्विनाहीनिकस्यपेन
। विभक्तिव्यत्ययः। कस्यपंतः। कर्द मेहेन सह प्रसुंजामानाः पूर्वौ परवर्त्तिनोरङ्गारंतौ। धीमंत्तौ
हेवाव्यतिषजंता। व्यतिषक्तौ उहीरितरीत्या परस्परं संसक्तावकुर्वन्। षंज संगइति धातुः। नरा
नवाइति हिवानां वाक्यं। यद्विपं यज्ञसंबधं विततं विस्तृतं। एषाम द्धानंतं तु परस्परसंतानप्रका
रं प्रपत्यप रशात्र वयमिहानी विशेषवैराज्ञानीमः। यतो नोऽस्मान् हानवाह नोः पुत्राश्च सद्याः
इतः परं नमोहयंति। छ। पर्वस्याङ्गा इति तृतीयश्लोकः पर्वस्याङ्गाः सवनत्रयात्मकः स्यातिरात्रंस
स्थस्य आश्विनशस्त्रादिके केर्म्मपरापरिशिषंति। परिशिष्टंत्द्यवशिष्टं कुर्वंति न हात कर्म्म उत्तरे
तापरहिवसे ऽनुष्ठापन सवनत्रयात्मकेन सोमयागेन आभिविततंत्यति। आभितो विस्तारयं
ति। कार्यं प्रशस्य हेवतानां संबंधितरह्वौ व्यतिषजनं। दुर्विज्ञानं। विज्ञातुमशक्यं। किंपुनर्दुर्वि
ज्ञानमिति तत्राह। छ। सोमाः सोमैरिति पूर्वस्याङ्गाः संबधिनः सोमाः। उत्तरस्याङ्गाः संबधिभिः
सोमैः अतः सोमराष्टुः कर्म्म माघोपत्त स्वयं। व्यतिषक्ता व्यतिहारेण परस्परं संसक्ताः सततः प्र
वर्त्तते। प्रवर्त्तंत इति आह जतत दुर्विज्ञानमित्यर्थः समानां सहामित्याहिास मानानेकविधानका

ल मतः अघंतः काष्ठाताः बिभ्रतीति काष्ठमतः। छ। इसं पर्वपहस्पदूस्वतं। आजिधावनं

एम.

८०

तवतोऽहयानश्वानपथासहमुहंति। सहासिंचंति उ॰ त्रतनमेजपसाहने। जनमेजयो नामराजा
। तस्यसाहनेगहे। किंपुनस्तत्सेत्रत्वमिति तत्राह। छ। पस्मीन्परिस्रुतइति। परिश्रवराशीसस्यम
धुनः पस्मीनत्रुभान। अयमभिप्रायः। यद्यप्यत्कार्या अश्वाः स्वामिभिर्मधुकुंभैराप्सिव्यमानाः स्वा
मीष्वंसमते। एवंदेवा अपिशनातिरात्रेसत्रं प्रजापत्यपदिष्टमार्गेरासम्यगनुष्ठाय मस्वर्गोसो
कातरापं आसुरंतमोनिरस्य अमृतसंवरूपंस्वर्गापसंप्रापुरिति। ब्राह्मणार्थमुपसंहरति। छ
। इत्यसुररक्षसानीति। इत्यनेनसत्रयागेन असुरावरक्षांसिच अपेसुः। अपजघ्नुः। । इतिश्री
। वेदार्थप्रकाशे एकादशकांडे पंचमाध्याये पंचमं ब्राह्मणं। । अथसत्रप्रसंगात्पाकजीवम
नुष्याणांपंचमहायज्ञान महासत्रत्वेन निरूपयितुंप्रस्तौति। छ। पंचैव महायज्ञा इति। भूतयज्ञा
देयाव द्भूयमानाः पंचैव महायज्ञाः। तान्येन सर्वदासर्वैर नुष्ठेयत्वात्। न केवलं तेषां यज्ञत्वमा
त्रं। अपितु महासत्रत्वमेवेति विधानमस्तीत्याह। छ। तान्येवेति। महांतिनिश्चलसत्राणि म
हासत्राणि। पाकजीवमनुष्यमत्वात्त त्विगनपेक्षत्वाच्च। तान्येवेति विधेयापेक्षया नपुंसक
निर्देशः। अथ तान्यज्ञान नुद्दिशति। छ। भूतयज्ञइति। भूतानां बलिप्रक्रियोपज्ञेत यज्ञः। एवंम
नुष्ययज्ञइत्यादावपिद्रष्टव्यं। यो विद्यस्याध्ययनं ब्रह्मयज्ञः। तस्य च दैव पिपित्रगणान्प्रक
रत्वाद्यज्ञत्वं भूतयज्ञस्यस्वरूपमाह। छ। अहरहर्भूतेभ्य इति। दद्दिं भूतेभ्यः पदंतिसंकल्प्यप्रत्यहं
यमरूते भ्यो बलिंहरेत्। तथा तेनैव बलिहरणेन एतमुक्तं भूतयज्ञं तत्पयकपुरुष आप्नोति। भ

२१

८१

ननु हिंस्यं बलिहरणमेव भूतयज्ञ इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यं। अथ मनुष्ययज्ञस्वरूपमाह
।छ। अहरहर्दद्यादिति। मनुष्यानुद्दिश्य उदपात्रात उदकपरित्यं पात्रमुदपात्रं उदकपानावधि
क्षोनादिकं दद्यात् स मनुष्ययज्ञ इत्यर्थः। पितृयज्ञस्वरूपमाह।छ। अहरहः स्वधा कुर्यादिति। पितृ
नुद्दिश्य प्रत्यहं स्वधां कुर्यादिति [struck out]। पितॄनुद्दिश्य प्रत्यहं स्वधाकारेण अन्नादिकं उदपात्र
पर्यन्तं दद्यादिति तत्पितृयज्ञ इत्यर्थः।छ। देवयज्ञं स्तेहमति। अहरहः स्वाहा कुर्यादिति। प्रत्य
हं स्वाहाकारेण देवानुद्दिश्य पय आमूलफलपर्यन्तं विदध्यात् तत्तेनैतं देवयज्ञ[illegible]माप्नोति।छ। प्रत्यहम
नुष्ठेयानचतुरो महायज्ञान् संग्रहे [illegible] ब्रह्मयज्ञं प्रसौति।छ। अथ
यब्रह्मयज्ञ इति। इतः परं ब्रह्मयज्ञोऽधिक्रियत इत्यर्थः। तस्य स्वरूपमाह।छ। स्वाध्यायो वै ब्रह्म
यज्ञ इति। स्वशास्त्राध्ययनं ब्रह्मयज्ञ अर्थः। यज्ञसम्पत्संपादयति।छ। तस्य वा एतस्येति। तस्य
स्वशाखाध्ययनात्मकस्यैतस्यैतस्य ब्रह्मयज्ञस्य वागेंद्रियमेव जुहूः। तस्या वाचोऽधिष्ठानरूपं
यन्मनः सा उपभृत्। मनसा संस्मृतमर्थं हि वाचा व्याहरति। तद्दर्शनसाधनं चक्षुरिन्द्रियं तद्देवहूस्थ
यत्प्रवर्तकहविर्धारणात् ध्रुवा। चक्षुषा दृष्टमर्थं हि मनसा स्मरति। अत उपजीव्यत्वात्तस्य ध्रुवा
त्वरूपा मेधा स्मृता धारणार्थसामर्थ्य सैव स्रुवः। पसत्यवहनं स एव तस्य यज्ञस्यावभृथः। स्वाध्या
येन प्राप्यस्य फलाभि... स्वर्गलोकस्तदुदयनं तस्य यज्ञस्य समापनं। ननु प्रधानफलं इह यज्ञा
म्नानिरूपितत्वात्तस्य प्रधानं फलमाह।छ। यावन्तमिति। वित्तेन घनेन पूर्णामिमां पृथिवीं

राम

२१

ष्टरोभ्यः प्रयच्छन्‌। यावन्तमिमां लोकं जयति। ब्रह्मसमन्तया जीत्वा त्रिष्वपि त्रिस्तावत्यस्मिं तां लोकं न पति
ततोऽपि भूयांसम् अधिकतरं अक्षय्यं। हेतुमशाक्यं ह्येयरहितं लोकं प्राप्नोति। एवंविद्वान्वा गाहेर्जुह्वा
हिंसंपत्तिपुरःसरं वेदाध्ययनस्य यज्ञरूपतां जानन्नित्यर्थः। इ। ६। प्रिये ह्यावत्यहतिप्रयोजनकं फलं
प्रतिपाद्य तद्धेतुभूतं अध्ययनं विधत्ते। ६। तस्मात्स्वाध्याय इति। यस्मादेवं ब्रह्मस्वाध्यायस्यैतावत्फ
लं। तस्मात्स्वाध्यायाध्ययनं गुरुमुखादवगंतव्यं। अध्ययनसंस्कारसंस्कृतो हि तावत्फलं समा
धयितुं शक्नोति। न तु प्रकारांतरादागत इति विधेरभिप्रायः। अनंतरमिन ब्रह्मयज्ञरूपमध्य
यनं पयआहुतिरूपेण प्रशंसति। ६। पयआहुतयो ह वा इति। ऋचो रह विद्धा। या आहुतयः ता
एव एता देवानों रूपं चरन्ति। यद्दृचामध्येति ताः। अप्युक्तीतद्ध्ययनस्य फलमाह। ६। स पर
वेद्विद्वानिति निगादसिद्धोऽर्थः। ६। त एनं तृप्ता इति। एनमध्येतारं योगक्षेमाद्भिः संतर्प
यंतीत्यर्थः। अप्राप्तस्य फलस्य प्राप्तिर्योगः। लब्धस्य परिपालनं क्षेमः। प्राणाः प्राणानं जी
वनं। रेतः वस्तुताद्दिनिमित्तं वीर्यं सर्वं भ्वासावात्मा च सर्वात्मा च बुरात्मादिरूपस्त्रितः हेतस्त्वोर
ह इत्यर्थः। पुण्याभिः प्रशस्याभिर्द्रनसंपतभिरित्यर्थः। ७। अस्य घृतकुल्या वामध्येत्पुरूष स्वपितॄ
न मिसहृद्घृतपयोमधुपूर्णाः कुल्याः सरितः स्वधारूपेणावहंति। अमौ वा तन्मनाम वहंती
त्यर्थः। यजुर्वेदपठितानि याजुषाणि यज्ञस्तान्। एता देवानामाज्याहुत य इत्यस्याध्ययनस्य समाह।
६। स य एवं विद्वानिति। अहरहः स्वाध्यायमिति विशेषणेन गृहणाध्ययनाद्ब्रह्मयज्ञः स्वा

ध्यायस्यस्वच्छेदः। योगः हैमे सोऽत्यर्थुता थैं। अथ सामानि सोमाहुतित्वेन स्तौति। छ। सोमाहु
त यो वा इति। अर्पित सोमाहुतिरूपता मुपजीव्यते यात्र स्मयज्ञकासेऽध्ययनं प्रशंसति। य
एवं तिद्यान्ताति। निगममेतत्। अथ चतुर्थं वेदं मेद आहुतित्वेन रूपयति। छ। मेद आहुत
यो ह वा इति। मेदो ह विप्रमांसं तत्साध्या आहुतयो मेद आहुतयः। अथर्वणा ऋषिणा अंगि
रसा च दृष्टा शाखा अथर्वांगिरसः। छ। स एतानि विद्यानि तिपर्ववत्। छ। त्वतु समाविद्यानां ब्रह्म
यज्ञकासेऽध्ययनं प्रशस्यते इंगमत्तानां अन्यासां विद्यानां अध्ययनं वक्तुं। तां मध्वाहुतित्वे
न रूपयति। छ। मध्वाहुतयो ह वा इति। मधुमाक्षिकं तत्साध्या आहुतयो मध्वाहुतयः। अनुशा
सनानीति। अनुशिष्यते कृत्याधं तैरभिरनुशासनानि व्याकरणानि रक्ताद्दानि षडंगानि। न्या
यमीमांसादयो विद्याः। उक्तिप्रत्युक्तिरूपप्रकरणं वाकोवाक्यं। इतिहास पुराणमत्र प्रतिपादक
। अहं भारता दिपुराणानां वेदब्राह्मं वाहिदा इतिहासस्य पुराणं चा तद्दद्वेकं वा ब्रुवः। नराणां मनुष्याणां
तत्प्रशंसापरा श्लोकाः नाराशंस्यो गाथाः। इ। छ। चतुर्दशविद्यास्थानानि ब्रह्मयज्ञकासेऽध्ये
तव्यत्वेनोपक्षिप्तानि। अत्रो वै वेव्याउ वेंति। मंत्रब्राह्मणात्मको वेद भागो द्विविधः तत्र तु मंगा द्विरा
ह्मैमं त्रभागस्याध्ययनं प्रतिपादितं। अधुना ब्राह्मण भागस्याध्ययनं प्रतिपाद्यन्नात तत्र स
र्वे संभाराः संभरतीन्याहृनि विधिवाक्यानि अनुशासनानि। उपासनाविधिवाक्यानि विद्या
सर्वे गौतमस्य पुत्र इतो जनं धावामहे इति उक्तिप्रत्युक्तिरूपं ब्राह्मणं वाकोवाक्यं। आपो ह वा

इदमग्रे सलिलमेवासेत्यादिकं सृष्टिप्रतिपादकं ब्राह्मणोद्दिष्टमितिहासः । उर्वशी हाप्सराः पुरूरवस
मैडं चकमे इत्यादिकं पुरातनपुरुषवृत्तान्तप्रतिपादनं पुराणं । महाहि मिववेदूहोदित्यादयो मन्त्रा
गाथाः समानानस्मद्गृहीतीत्यादिकामनुष्यप्रशंसापराः नाराशंस्यः । एवं यत्प्रश्नी तद्यत्पाध्याय
नतिं गमनुगृहीतं भवति । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयं । वातादीनि यान्यनध्यायनिमित्तानि तेषु स्वपि
तु ब्रह्मयज्ञस्याध्यायस्यानिवृत्तिमभिप्रेत्यतेषां तद्गतत्वमाह । छ । तस्य वा एतस्येति । यज्ञत्वादस्य वषट्
कारापेक्षयाद्द मुच्यते । छ । चत्वारो वषट्कारा इति । तानेव चतुरोनुक्रामति । यद्वातो वातीति । वातेति
। वातो वायुः प्रबलतरं वाति गच्छतीति यत्तत्प्रथमो वषट्कारः । विद्योतनं विद्युत् । स्तननं स्तनयि
त्नुर्मेघगर्जनं । अवस्फूर्जनं सानिः एते चत्वारो वषट्कारा अस्मादेवं तस्मादेषां वातादीनां एवं वषट्
कारत्वप्रतीतान्नीतादिष्वपि ब्रह्मयज्ञस्याध्यायमधीयीतैव । किमर्थमेषां वषट्कारतां छ । वषट्कारो
वैयर्थ्यं तत्परिहारायानतुप्रहत्याध्ययनवदस्यनैमित्तिकानध्यायो विद्यत इति भावः । एवं वषट्का
रेषु सत्सु पदध्ययनेतस्य फलमाह । छ । अतिह वा इति । एवमधीयानः पुनर्मृत्युं दूरतिमुच्यते । ब्रह्मणः
सात्मतां समानतां पतां सायुज्यं गच्छति । अशक्तौ पक्षान्तरमाह । छ । स चेदिति । स वाधीयानः पुरुषोपध
पि प्रबलमिव अधिकमाध्येतुं शक्नुयात् । तथापि देवत्ताव्येकं वैदिकपदं अधीयीत एव । न तु भीमा
सीतात थासति भूतेभ्यः निहुतेभ्योऽस्तम्यो वषट्कारेभ्यो न हीयात् । न हीनः प्रच्युतो न भवति । छ । । इति
श्रीवेदभाष्ये एकादशकाण्डे पंचमाध्यायपंचमब्राह्मणं । अथास्मिन्ब्राह्मणे ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायपु

रव्याणामाह।रातिशयंजननिमित्तं प्रशंसां कर्तुं प्रतिजानीते॥ अथातः स्वाध्यायेति। अतः परं ब्रह्म
मासैः पक्षैः स्वाध्यायस्य प्रशंसनं भवति इति। तद्धेतुभूतानि फलान्यनुक्रामति॥ प्रिये इत्या
दिना। स्वाध्यायो नाम स्वाध्ययनं प्रवचनमन्यस्याध्यापनं इति। अपि ब्रह्मयज्ञे स्वाध्यायमधीयान
अस्य प्रिये अनुकूलवेदनीये भवतः। युक्तमविहितोऽपि एकाग्रमनाः यस्य संयुक्तमनाः अपराधी
नो न भवतीत्यपराधीनः। अनन्यप्रेर्यः सन् अहरहः प्रत्यहं योऽर्थान् साधयते। संपाद
यति। तथा सुखं यथा भवति तथा। अव्याकुलितचित्तः स्वपिति। निद्राति। दुःखवशस्य शांति
मित्तं चिंता अस्य न भवतीत्यर्थः। आत्मनः स्वस्य परमचिकित्सको भवति। अन्ये हि भिषजः
अबध्याहिना शरीरस्य वृत्ता कासिकीमेव उदर शिरोरोगादि पीडां निवर्तयंति तिष्ठास्तु रे
हव्यति। इति तैः स्यात्मनः उक्ते न स्वाध्यायेन पुनर्जन्मप्राप्तिरूपां पीडां सर्वे हे वनिवर्तयतीति
परमचिकित्सकत्वं तस्येत्यर्थः। तथा इन्द्रियसंयमश्चास्य भवति। इन्द्रियाणां चक्षुःश्रोत्रा
दीनां संयमः। अर्थहेतुभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तिः। एक एव सन् आसमंतात् रमतीत्येकारामः
तस्य भावः। तथाभूतमविघ्नवर्द्धमानका स्तुत्यावछि सर्वपदार्थविषया बुद्धिः अ
ज्ञातस्याभिवृद्धिरस्य भवति। यशः कीर्तिः तत्कृतौ योसौ कालस्तस्य पक्तिः परिपाको भवति
। अस्य च प्रज्ञा वर्द्धमाना सती अयनमध्यापनं प्रयोजनमिति। चतुरो धर्मान् ब्राह्म
णं जातिमभिनिष्पादयति। जनयति। तथा ब्राह्मण्यं ब्राह्मणभावं प्रतिरूपचा।

यं तदनुरूपमाचरतां च संयाद्दमति। आगुक्तं पशोलोकपक्तिमनघत्तद्देतुकमत्यत्फलमाह। छ
।पशोलोकपक्तिमिति। स चयधमा नोयशलाभुक्तोलोकश्चतुर्भिर्वेदैमारोद्दमैश्चोस्त
तां भुनक्ति। पालयति। अनवनेइतिपर्युदस्त्वा दुजेराः मनेयद्दाभावः। केप नस्तेचत्वारो
धर्म्मद्भ्रतिताना ह। छ। अर्वत्ति। अचेप जायामिति धात्ताहूपं अचा। अर्वनंपजनं। इद
स्यधनाद्दिः सम र्पतां द्दानं। द्या निहीति। तद्विषयत्वम तेष यता। न्यावमोद्दाना वित्तस्माद्द
चायद्दितिकर्म्मिरा। पत्त। वधं दननमर्हतीतिवध्यः। तादृशो न भवतीत्यवध्यः। तस्य भावस्त
ता। एतैश्चतुर्भिर्द्दमैः सर्वोलोको वेदाध्यापिनमाराधयतीत्यर्थः। अथोक्तस्य ता का रूप
त्वमध्ययनस्याह। छ। यदहवाइति। इमे द्यावापृथिवी अंतरेण अनयोर्द्योर्वापृथिव्योर्मध्ये
मेके वनन अमाः। अमसाध्यास्तपोविशेषास्तेषां तापाविशेषाणां स्वाध्यायः परमता काष्ठा
परमता परमत्वमुत्कर्ष। तस्यावधिभूमिः एतावंतिफलानिवृद्ध एवाध्येतुरित्याह। छ। यएर
वंविद्वानिति तत्स्मादि इतिप्रकृताध्ययनाविधेर्निगमनं। अयवेदाध्ययनशीलस्य कायिकव्या
पारनित्ययागहोमादिफलमपि अपनततः सिद्ध्यतीत्याह। छ। यघद्दवादृत्ति। यघत्तपस्य
स्यवत्तक्त्तोः प्रतियाद्दकमृच्छूदसोविद्दस्यसंबंधिनं स्वाध्याये स्वशाखासंबंधिस्वाध्यायानुवाका
दिकमधीते। अस्याध्येतुः तत्प्रतिपाद्येन मेदेन त्तेनैव यत्तक्रतुनाप्तत्र कर्म्मराशिद्रूपं भवति।
यागः कृतो भवति। एवं विद्वानित्यादि पूर्ववत्। अथैनदध्ययनं दृष्टचांद्रायणादित्तपा रूप

त्वेन स्तौति। छ। यस्ति हवाइति। अभ्यक्तः तैलादिनाह्रतां मध्यंगाः। अ संस्कृतः। एवमभ्यंगादीन् त
पसः प्रतिकूलाचरन्नपि यः स्वाध्यायमधीते। स आ नखाग्रेभ्यः नखाग्रपर्यं यावत्तशरीर पी
डेनेन तपस्तप्तो भवति। छ। य एवं विद्वानित्यादि गतं। अथैते बामजादीनां मध्वादिरूपत्वयाव
त्प्रिहेतुतां वक्तुं सारूप्यमाह। छ। मधुह वा ऋच इति। या ऋचः स तन्मधु। यानि सामानि तत् घृतं। मध्यं
। यानि यजूंषि तदमृतं। यं नावस्वयमध्येता प्राग्गत्वा कोवाक्यादिकमधीते क्षीरौदनमांसौ
दनौ वक्तौ। इदं मध्वादिरूपता मुक्ता ततः उपजीवनेन तेषां अध्ययनेन कामतः स्तौति। मधु
नाह वा इति। ऋचां मध्ययनं स्तौति। छ। घृतेन ह वा इति यांप्रामध्ययनं स्तौति। अमृतेन ह वा इति
अथ वाकोवाक्यादीनां मध्ययनं स्तौति। छ। क्षीरौदनमांसौदनौ ह वा इति। क्षीर मिश्र ओदनं
क्षीरौदनं। मांसेन मिश्रं शीत्या दनं मांसौदनं। एतन्मन्यत्त वाकोवाक्यमितिहासपुराणमिति वेश
ष्टः प्रकारवाचीकार्यादीनां संग्रहार्थः। स सर्वो हि गतिवत्। अविसर्जगात्वव हारान्निवर्तेत्व त्वेनब्र
ह्मयज्ञ स्वाध्यायं स्तौति। छ। यं ति वा इति। नद्यादिरूपेण स्थितत्वा अपः खलु यन्ति गच्छन्ति। एवमा
दित्यः गच्छति। चंद्रमा अप्येति गच्छति। नक्षत्राणि अपि यन्ति गच्छन्ति। तत्र अपायन्ति गमनं स्नानपाना
दिरूपस्त्न लोकव्यवहारार्थं सर्पे गमनमहति प्रकारापहानार्थं। तथा चंद्रनक्षत्राणां गमनेन तत्र प
था स्वत्वेन। अ बा धादेवता न प्रयुः नगच्छेयुः। तदानीं नक्त्युरेव सर्वव्यवहारं। तत्तेषां निः प्रयोजक
त्वा। एवमेव तस्मिन्नहनि ब्राह्मणो निरर्थको भवति। यस्मिन्नहनि स्वाध्यायं नाधीते। छ। तस्मा

हि॰ त्यादि पूर्ववत्। यत एवमतोऽनध्यायादिनिमित्ते अध्यायादि प्रवृत्तं सामर्थ्ये विरहे वसत्यपि स
र्वथा ब्रह्मयज्ञस्य वर्ज्जनमयुक्तमित्युपसंहारव्याजेन प्रकारान्तरमाह। छ। तस्माद्दृचमिति।
यस्मादेवं नित्यो ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायस्तस्मादनध्यायदिवसे अशक्तौ वा आहार्यारभ्यै कामं वाभिव्या
हरेत् अधीयीत। एकं वा यजुः एकं वा गाथारूपं सन्धं वं व्याशयेन एकार्थे समप्रतिपादकं विध्यर्थवा
दात्मकं ब्राह्मणवाक्यमुच्यते। तद्धि अधीयीत। सर्वथा लोपो न कार्य इत्यर्थः। किमर्थं। ब्रह्मयज्ञस्वा
ध्याय तन्तु णः स्य यस्य विच्छेदाभावाय॥ ॥इति वेदभाष्ये एकादशकाण्डे पंचमोध्याये सप्तमं ब्राह्म
णं॥ ॥ इ॰ छ॰ सप्तयीप्रसंगानन्तरमभिध्याहृतिभिः सर्वप्रायश्चित्तहोमं विधास्यन् तासामु
त्पत्तिमाख्यायिकया प्रतिपादयति। छ। प्रजापतिर्वा इदमित्यादि। इदं दृश्यमानं सर्वं जग
तोऽग्रे सृष्टेः प्रजापतिरेवासीत्। कारणात्मनावस्थितमित्यर्थः। अतः स प्रजापतिरेक एव त
दानीमासीत्। न त्वनुमूर्त्तभौतिकात्मकं जगदित्यवधारणाभिप्रायः सृष्टिमाह। छ। सोऽकामयते
त्यादिना सोऽजगाह्ये यत बहु भवेयं तदर्थं प्रजायेय प्रकर्षेण स्वरूपविरोधेन देवपितृमनुष्यादि
प्रजारूपेणोत्पद्येयेत्यर्थः। तत्साधनमाह। छ। सोऽश्राम्यदिति। स्वेच्छया पर्यालोचनं तपः तद्धेतु
हेतुकः शरीरक्लेशः श्रमः। तेपानादिति तप्तवतः सकाशादित्यर्थः। तेपानिति लिटः कानच्। एत्वाभ्यासलो
पौ। प्रथमं पृथिव्यादीनां त्रयाणां सृष्टिमाह। छ। त्रयो लोका इति। अथैतेषां सारं जिघृक्षुः स प्र
जापतिरिमांस्त्रींल्लोकानभितताप। रजतसुवर्णादि सोऽहपिण्डवत्तापुटपाकेन तत्सवानिव

र्थः। अग्न्यादयो देवास्तत उत्पन्ना इत्याह॥ छ॥ तेभ्यस्तप्तेभ्य इति त्रीणि ज्योतींषि सृजत्समवायार्थे विद्द
तोति। अजितरिति। योयमंतरिक्षे पवते संचरति स वायुर्हितोपज्योतिरित्यर्थः। आदित्त बामपिस्रा
रं जि घु जुस्तप्रवानित्याह। सइमानिति। त सकाशात्रयाणां सुत्पत्तिमाह। तेभ्यस्तप्तेभ्य इति। तअक
स्माहृग्वाकस्य वेदस्योत्पत्तिरिति विविनक्ति॥ छ॥ अग्नेरृग्वेद इति अथव्याहृतीनामुत्पत्तिमाह।
सइमांस्त्रीन्वेदानिति। त्रीणि शुक्राणीति। व्याहृतिरूपाणि तेजांसीत्यर्थः॥ छ॥ भूरित्यृग्वेदात्
। साप्रजापतिनातप्यमाना सकाशात भूरिति व्याहृतिरुत्पन्ना। एवमुत्तरत्रापि योजनीयम्। एतद्व्या
हृतीनं त्रयीसारत्वं प्रतिपाद्य यज्ञस्यापि त्रयीमयत्वमाह॥ छ॥ ते ऋग्वेदेनैवेति। ते अग्न्यादयो दे
वाः साग्वेदेनैव होत्रं होत्रं होतृकर्म सामिधेन्यनुवचनयाज्यानुवाक्यापाठशस्त्रशंसनना
दिकं यज्ञस्य तुरीयं अकुर्वत। आहूतवत इत्यत्र तथा यजुर्वेदेन आध्वर्यवमध्वर्युः कर्म हविःप्रचा
रादिकमकुर्वत। तथा सामवेदेन उद्गीथमुद्गातृसहोत्रकाचित्पादि। त्यकर्म अकुर्वत। ब्रह्मत्वस
ह्रो तात्तुरीयांशः केनवेदेनेत्याशंक्याह॥ छ॥ यद्वै त्रय्यै विद्याया इति त्रय्या अवयवापस्माः सा
त्रयी। ब्रह्मत्वे चतुर्थो वेदत्रयस्य यद्वत्प्रशुक्रं निर्मलं सरूपं सारभूतो शस्तेन ब्रह्मत्वं ब्रह्मणोः क
र्मे अकुर्वत। अथानन्तरं हे स्वयज्ञात्मकः सुत प्रजापतिरुद्वक्रमे उक्रान्तवान्। एवं त्रयीनिष्पा
द्यत्वं यज्ञस्य प्रतिपाद्य त्रयीसारभूताभिर्व्याहृतिभिस्तत्तद्वेदोक्तकर्मण्येषानिमित्तं प्रायश्चि
त्तहोमे विधित्सुः प्रश्नमुत्थापयति॥ छ॥ ते देवाः प्रजापतिमब्रुवन्निति। नोस्माकं यज्ञे उत्क्रान्त स

ऋग्वेदतत्कर्मरोगः सकाशांतयद्विदसेतं विनश्येत्। यजुर्वेदाद्वा एवंविकल्पे यज्ञांके न प्रा
यश्चित्तेन भिषज्येम। चिकित्सेमेति। भिषजं चिकित्सायामिति धातोर्हि बाहुरूपं। एवं देवैः
पृष्टः सः प्रजापतिरुवाच। उक्तवान्। यदृग्वेदात् सकाशात् मेशोढ्ह् लेतानदा चतुर्गृहीतमा
ज्यं गृहीत्वा ऋग्वेदाहुत्यन्वया भूरिति व्याहृत्या हुत्वा गार्हपत्ये जुहुयात्। यत्तेदेवा जुहुत
। सेयं उगामः। यजुर्मेषप्रायश्चित्तमाह। छा। यदि यजुष्ट इति। सोमयागाच यजुर्मेष स्तदा
आग्नीध्रीये होमः। दर्शपूर्णमासादौ हविर्हविर्यज्ञस्तदा अन्वाहार्यपचने दक्षिणाग्नौ भु
वः स्वाहेति होमः। साममेषप्रायश्चित्तमाह। छा। यदि सामत इति। एवं होत्राऽध्वर्यवादि ज्ञाते
न व्यवस्थितप्रायश्चित्तमुक्त्वा अविज्ञातप्रायश्चित्तमाह। छा। यद्यविज्ञातमसदिति। य
दि च वेत्त्रयस्य संबंधि किंचिदंगानुष्ठानं अविज्ञाते विभागेनाऽज्ञातमसत्स्यात् तदा सर्वाणि
तान्यनुद्रुत्य भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्येवमाहवनीये जुहुयुः। जुहुयात् पूर्ववत् स घाऽज्ञा
मः। न तेद्ध होत्रकर्मप्रायश्चित्तं वेनोक्तं तत्तद्व्याहृतिहोमं कर्मणा प्रशंसति। छा। तत्तद्रूग्वेदेनैव
तामरिति व्याहृतिरूपेण ऋग्वेदाहुत्यन्न्। अनन्तरं मंत्रहि माह ऋग्वेदेनैव ऋग्वेदं चिकित्सितवान्
भवति। एवं यजुर्वेदेन यजुर्वेदं। छा। स यथा पर्वतौ त्या हि। यथा लवणस्तोकेन भग्नं हस्तपादा
दिपर्वय संनिहितेनान्येन पर्वता पुरुषा पसंदध्यात् संश्लेषयेत्। एवमनेन ज्ञानेनन्तव्याहृ
तिज्ञानेनन्तद्वेदोक्तं यज्ञं पुनः संहितं भवतीत्यर्थः। एतद्देवव्यतिरेकेणाह। छा। यत्र ति। छा।

६

८६

86

मयधीरोनेति। यथा शीरोन भक्तेन अन्यच्छीर्षं भग्नं वस्तु संधिसे तत्संधातुमितः॥ यथा वा शीर्षं जरा हृतमन्ये अवयवे गरं विषमभिनिदध्यात्प्रक्षिपेत्। एवमेवतत्॥ ब्रह्मत्यन्यहोमरूपं प्रायश्चित्तमित्यर्थः। उक्तप्रायश्चित्तपरिज्ञानवानेवं ब्रह्मा कार्य इति विधत्ते॥ तस्मादेवंविदमेवेति। एवंविदं उक्तब्राह्मणोक्तार्थपरिज्ञानवन्तं तास्य स्थमन्यत्। अथ ब्रह्मत्वस्य वेदत्रयाप्रतिपाद्यत्वं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाह॥ तद्धाहुरिति। यस्मात्तद्वा ऋग्वेदेनैव होत्रं होतृकर्म क्रियते। साम वेदेन उद्गीथ उद्गातृकर्म क्रियते। तस्माद्ब्रह्मत्वमपि केनचिद्वेदेन क्रियत इति वक्तव्यं स वेदः क इति प्रश्नः॥ अनया त्रय्या विद्ययेति वेदत्रयेणेत्यर्थः। अत एव यजुर्वेदस्य च वत्सर्वसूत्रेषु [illegible]। परस्परैरवेक्षणं तत्तद्वेदोक्तं ब्रह्मत्वं समवेतं॥ इति वेदार्थप्रकाशे एकादशकाण्डे पंचमाध्याये अष्टमं ब्राह्मणं॥ अथ ऐन्द्र ऽ होम्याख्यो सोमान्तर्होविधिः स्तुतः। तयोरामभागाहिरूपतया समुचितानुष्ठानं प्रशंसयाह यति॥ प्रजापतिर्हवा इत्यादि। अध्वाराख्यो ऽन्त हेइति यद्दित्येनप्रजापतिर्हवै प्रजापतिरेव सर्ववस्तु प्राजापत्यात्मकोंऽशुः। अस्य यज्ञस्यैष आत्मैवात्मशरीरमेवतत्समर्थयते॥ आत्मैवात्माह्युपमिहि यस्मादेवं प्रजापतिरात्मा। तस्मात्तदात्मैकोंऽशुरयमास्मैवेत्यर्थः। एवमंशुरसस्यात्मरूपतामुक्त्वा अदाभ्यस्य वाकरूपतामाह॥ वा ज वाह्याभ्यदति। यो यम दाभ्यारव्योऽन्त होकस्य माराः। एव वाजिं द्रियात्मकः।

रम

८६

अनयोर्ग्रहणं विधत्ते। ६। स यदंशुं गृहीत्वेति। अंशुमारभ्य ग्रहं प्रथमं गृहीत्वा पश्चाद् दाभ्यं
ग्रहं गृह्णातीति। इति यदस्य तद् तेन प्रथमम् आत्मानं शरीरमेव संस्कृत्य तस्मिञ्छरीरे पतनं वाचे
वाऽजिंद्रियं प्रतिष्ठापयति। एतौ ग्रहौ सह प्रयोक्तव्याविति अनेनाऽप्रत्ययः। मनो वा गाहि रूपत्ते
यपस्यतीति। ६। अंशुर्यम मनो ह वा इति मनः प्राणः चक्षुरात्मा कोऽंशुग्रहः। वाग्दाभ्यो नाम ग्रहो
दाभ्यः। तद्यद्धेतौ ग्रहौ सामपाग्गृह्णातीति यद्धस्ति तद्यज्ञस्य सर्वं वा मम नो वा गाहि सर्वौव पवसं
प सर्वात्मायेव हस्त्र तापे समस्तापे च संगृह्यते। अंशु यहस्त्र पत्तवाह स्य असुरेभ्यः सका
शाद् वृत्तमानाय्यैवं। अदाभ्य ग्रहस्यारव्यायिका या प्रतिपाद्यति। ७। अथ देवाश्चेति। अस्पर्द्धन्त
। स्पर्द्ध संघर्षे धातुः। कस्मिन्निति। एतस्मिन् यज्ञरूपे प्रजापतौ यत्तः उभये अस्पर्द्धन्त। अ
स्माकं एवायं यज्ञोऽयं स्याद् अस्माकमेवायं यज्ञो भोज्य स्यादिति। नित्यवीपापीर तिद्वि वैच
ना। एवं विवदमाना देवाः किं कृतवन्त इति तदाह। तते तस्मात् न रं देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तः
स्त्र यज्ञप्राप्त्यर्थं मनसा अभिसंहितवन्तः। तत एव श्राम्यन्तश्चेरुः। तेन तथाविधा देवा एवं वदमाना
म दाभ्यं ग्रहं ददृशुः। दृष्ट्वा च तमागृह्णान्। गृहीतवन्तः। तेन ग्रहेण प्रातःसवनादीनि त्रीणि
सवनानि यज्ञस्य बंधि निग्राह दृत प्रागृह्णान्। असुरेभ्यः सकाशात् स्वीकृतवन्तः। ६। हद उद्यम
ने धातुः। ततस्ते सर्वं हस्त्र यज्ञं असुरेभ्यः समवृंजत। समवृक्जितवन्तः। तयाचा यज्ञात् सका
शादसुराननन्तरायेन अन्तरितान् अव्यवहितान् परित्यक्तभागान् अकुर्वन्। अदाभ्य नाम निर्व

चनं करोति। ॥ तेहोचुरिति। तद्देवाः स्वसुरुचुः उक्तवंतः एतानसुरान्। वयं अद्भामा। अ
हिंसिष्मेति। तस्माद्दभ्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाभ्यनामकरणात् संसंपन्नः प्रकारांत
रेणाविहंतुं नवै नइति। नोस्मान वधतुं पुरा अद्य मनः अहिंसिषुः इति यस्माद्दवदंत
स्माच्चदभ्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या अदाभ्यो ग्रहः। तत्प्रत्ययोत्पत्तिश्छांदसत्वात्। अडाग
मसहिता याः प्रवृत्तेः रवपनदभ्यतइत्यदाभ्य इति कर्मसाधनं अमइत्याह। ॥ वा
ग्वा अदाभ्य इति। योयमदाभ्यो ग्रहस्तस्य वागात्मकत्वे प्राग् उक्ते। वावागाहस्ता अअद
सिता हिंसिता। अतस्तदात्मको ग्रहोप्यहिंसत इति कृत्वा अदाभ्य इत्यभ्यत इत्यर्थः।
एतद्देवनिर्वचनं साक्षिति निगापयति। ॥ तस्माद्देवेति। उशब्दस्तु शब्दार्थे। पुरा हन्तसि
द्धमर्थं प्रवृत्ते याजपति। एवं हवा इति। यथा देवा असुरेभ्यः सकाशात्तत्सर्वं यज्ञं अहंजे
तायज्ञभागाव भागं अंतरायत एवमेवायं यजमानो वा इति। यथा देवा असुरेभ्यः सकाशा
तत्सर्वं यज्ञे अहंजत। यज्ञभागाद्य भागं अंतरायत एवमेवायं यजमानापि द्विषतो
सपत्नात्तस्य संबंधि सर्वं यज्ञे हृत्वा। वर्जयति। एवमेव तत्था विधभ्रातृव्यं सर्वस्मा
यज्ञान्निर्भजति। भागरहितं करोति। अमुहूएव तस्माद्यज्ञाद्बहिर्दीबात्य करोति। यो यजमा
ना एतद्धुक्तमर्थजातं एवं उक्तप्रकारेणावेद। जानाति। अथ तत्स्य ग्रहस्य पात्रविशेष
मनहतोविधत्ते। ॥ सयनेवेति। येनैवोद्धपात्रेण। अंशुमारब्धं ग्रहं गृह्णाति तस्मिन्नेव

श्म ८७

पात्रेनिग्राभ्याभ्यः॥ निग्राभ्या इति वसतीवरीणां यीअं अग्नानां सोमसेक यीनां अपां संज्ञा।
ताभ्यो गृहीत्वा अप आनीय आसिच्यत स्मिन् वसतीवरीभिः परिप्लुते पात्रे अंशून
सोमलतांसंज्ञान् गृह्णाति प्रजापतिनात्र प्रथमस्योपांशोर्मंत्रमाह। छ। उपयामगृही
तइति हे सोम त्वं उपयाम मनेन गृहीतः। उपयम्यते धार्यते अनेनेत्युपयामः पात्रं तेन गृ
हीतोसि गायत्रं हविष्यन्धात्वा प्रातःसवनमिति गायत्रं हविः प्रातःसवने त्वद्दत्वा। अन
येप्रातःसवनाहवतीये गृह्णामीत्यर्थः। गायत्रछंदसमित्यस्या ~ द्र्थमाह। छ। गायत्रेप्रातः
सवनमिति गायत्री छंदस्कं हि प्रातःसवनं तत्तेन गायत्रछंदसमिति विशेषणेन प्रातःस
वनात्मकं यज्ञस्य भागं प्रदर्शयति। असुरेभ्यः सकाशात उद्धृत्य स्वीकरोति। इह ड़ू नुद्धमन
इति धातुः। द्वितीयस्यांशोर्ग्रहणमंत्रमाह। छ। इन्द्रायत्वेति। उपयामगृहीतोसीत्येत
दनुषज्यते। अनेन मंत्रेण द्वितीयमंशुं गृह्णीयाहितीत्यर्थः। सूत्रे हि अग्राभ्यां गृह्णात्यासि
च्यनिग्राभ्याः पात्रेतस्मिंस्तु अंशौ त्रीन् अंशून् वधापाग्नये त्वा गायत्रछंदसमितिप्रति
मंत्रमुपयामः सर्वत्राविशेषादिति त्रैष्टुभं माध्यंदिनमित्यादि पर्वेवयाज्यंतृतीयस्यांशो
र्ग्रहणमंत्रेव्याचष्टे। छ। विश्वेभ्यस्त्वेति जगच्छंदसमिति जगच्छंदस्कं तृतीयसवनात्मकं
त्वामित्यर्थः। छ। अनुष्टुभेभिगरइतिमंत्रपाठस्यप्रयोजनमाह। यद्वा ऊर्द्ध्वमिति। त्रिभ्यः स
वनेभ्य ऊर्द्ध्व उद्धो षोडशि संस्थाहिरूपं हस्ति सर्वमानुष्टुभं अनुष्टुप्छंदस्कं तद्दिदैतेन

मंत्रेणप्रवृहति। असुरेभ्यः अपाहृते।मंत्रार्थस्तु।हेसोमते तव अनुष्टुभारवंछंदः अभि
गरः। अभिशंसनेस्तावकमित्यर्थः।ग्रहांतरवत्प्राप्तमभिषवंनिषेधतितंत्वाभिषुणोती
तितत्रकारणमाह।छ।वज्रोवाइति।ग्रावाणःकठिनत्वात्ग्रहरणसाधनत्वाद्वज्रवत्तेत्वांअ
हाभ्यस्यवा सरूपत्वमुक्तं।हिनसानीतिहिंसाकरवाणि।गतमन्यत्‌।अभिषवस्थानेअ
धवनंविधत्ते।छ।अभ्रनेवाधनोनीति।ग्रहस्योपरि निहितांस्त्रीनंभ्रनेवाधनोति।कं
पयति।वृत्राणांत्वेत्याहपरस्तमंत्राःयुज्यंते।छ।अनुष्टुप्रतदस्पत्या धनोत्यं सरूप्ये शुभि
वृत्रीणांत्वेति।वेरणाद्यःशत्रुःहेवतोहक सृष्टोनामपांसंस्नानिद्द्र्श्यते सिच्यते शपतिव्रश्चः
।रातासांवृत्रीणांयत्यत्मन्पत्तनेमार्गेहेसोमत्वांआधनोमि।कंपयामि।सुपांसुलुगितिस
प्तम्यालुक्।एवमुत्तरत्रापियोज्यं।कुत्सितंकूनंतिशब्दायंतइतिकुक्कुननाःमंहतमङ्गमा
वंतीतिमहृनाःअन्त्यथमह्यंतितर्पयतीतिगात्रपित्रतमामहृनामाः।अतिशयेनमाधुर्यो
पेताः।मधुंतमाः।छ।एताविहृवीरित्याह।एतान्वेश्यारृपंयंतीतिगात्रपित्रतमामहृंतमाः
।अतिशयेनमाधुर्योपेताः।मधुतमाः।छ।एताविहृवीरित्याह।एतान्वेश्यारृवीहृवसं
वंधिन्यआपस्तत्तत्प्राप्नोतिहृवीभिरद्भिःपात्रगृहीताभिर्मानुषीभिरद्भिश्चोभयीभिः
एतस्मिन्ग्रहेरसंस्थापयति।अतिमममाधवनमंत्रमनघ्याचष्टे।छ।शुक्रत्वेतिहे
सोमशुक्रंरसवंतंत्वांशुक्रेवसतावपोरमेरसवत्यद्भके आधनोमि।कंपयामि।शुक्रश

नृभिर्धेयमाप्य इति हि शब्देन व्याचष्टे शुक्रं त्वेति तव हितिावर मभागा मनसा व्याचष्टे ।। छ
।। अद्भ्यो रूप इति ।। अद्भ्यो हि वसत्यसंबंधि निरूपे वसति वपीठ्ये सर्प संबंधि पुरोशि गुप्तेना
माघनो मीत्यर्थः ।। सूर्पीस्त मयात्पूर्वमेवोपवसथ्ये हनि वसतीवरीसाग्रह णादि वसथ्यते
।। स्पष्टमन्यत् ।। नाग्र हूणामि । किं तत्स्वं भाप्रकु नोयमंत्रमाह । ककुभं रूपमित्ति व्याचष्टे ।
छ ।। एतद्वै ककुभमिति ।। य एष सूर्यस्तपति । एत त्ख सुब्रह्म हद्यधिकं ककुभं प्रशास्यरूपं तद्धृष
भ स्य वर्षेन शीत स्य सूर्यस्य रोचते ।। अतो ऽयं शुक्रो दीप्यमानवत्सोमः शुक्रस्य दीप्यमानस्य
सूर्यस्य पुरोगाः पुरतो गंता तथानंतरं सोमः अमृतमयो भूत्वा सोमस्य हि हविर्द्धातमनावर्त्त
मानस्य पुरोगामी भवति ।। उक्तार्थपरतां मंत्रस्याह तत् छ ऋ मर्वे न दिति ।। यत्ते सोमा दाभ्यमि
त्यादि मंत्रभागस्यापमर्थः हो सामतेत व यद दाभ्यं अहिंसितं नाम जागृविजागरणशीलं ।
तस्मै नाम्ने इत्यात्त आह ।। छ ।। एतद्ध वा अस्यादाभ्यं नामेति ।। अस्यासामग्रह स्य वागित्येतद
दाभ्यं नामेत्यर्थः । तस्याः सर्वव्यवहारहेतु चेन वाधानर्हत्वात् अदाभ्यत्वं तथा च वागात्म
कामवादाभ्यग्रहरूपं सोमं वा देवताये ग्रहीतवान भवतीत्यर्थः ।। अथास्य ग्रहणस्य स ।
मंत्रकं होमं विधत्ते ।। छ ।। अथोपनिष्क्रम्येति ।। उपनिष्क्रम्य हविर्द्धानान्निर्गत्याहवनीयपदे
शीघ्रत्वात सैतत इति मंत्रे साह वनीये जुहुयात् ।। हे सोमतस्मै वाग त्यायतेतु भ्यं सोमाय इ
दं रसात्मकं हविः स्वाहुतमस्त्विति मंत्रस्यार्थः ।। एतद्धर्थपरतां व्याचष्टे ।। छ ।। तत्सोममेवैत

हिति। एतद्देते नमंत्रेण सोमरसमेव सोमायकुत्ताबान भवति। तथा च सति वागात्मक
स्य सोमस्य देवतात्वेनावस्थितत्वात्। अनेनोप्रहिण्यमाणसोमरसेन वागात्मक इति
वाचमनेनान प्रहरन्ति। न द्रहतीत्यर्थः। अथास्य जनहस्य होमकाले द्विपमाणस्य प्राणा
वायोर्यद्धि बलं विश्रुमताः स्या तत्ताद्धिरण्यस्यापरि प्रश्वासः कार्य इत्याह। १८। अथ
हिरण्यमिति। अभिव्यनितिउपर्युपरुच्छानं करोतीत्यर्थः। अस्य स्तावकं वाक्यशेष
मत्ति हिशति। छ। असावेव बंधुरि। पश्चतुर्थकांडे श्रुह ग्रप्रस्तावे हिरण्यपर्युक्षस्तन
स्य स्तावको वाक्यशेषः सोऽत्रापि द्रष्टव्यः। परिमाणविशेषणविशिष्टं हिरण्यं विध
त्ते। छ। तस्य तावतीवेति। यावती यत्परिमाणविशिष्टावसव एवं शोधनं हस्य देयत्वेनोक्ता
स्तस्माद्देवेभ्यो नहस्यापि तत्परिमाणविष्टएवं वसन्तपो हिरण्यत्वे नदेयाः। सन्त्रेहि। द्वा
दशवसन्तपोगर्भिं तपो हिरण्याः। अथैतेषां त्रयाणां अन्येनां पुनाम्यभिर्मंत्रैः संसर्जनं
विधत्ते। छ। या ० अनिति। आपेव होमानंतरं एतानेमन् उशिकमन्त्रमितितिप्रतिमिन्ना
द्विभिः प्रतिमंत्रेण नासे हीजते सोमेपुनरप्यजेत्ति संसर्जेत। सन्त्रेहि अमन्सोमेनिहधातुशि
त्व मिमं नाणामपमर्थः। हे देवदानाहि गुणापुत सोम उशिकं कामयमानास्त्वं अस्नेः प्रियं पाथः
अचनामैतता प्रातः सवनरूपं ह विः अपीहि। आपिगच्छा वशीत्वमितिद्वितीयोमंत्रः। वशः कामः अ
अस्यास्तीति वशी इन्द्रस्य प्रियं पाथो माध्यंदिनसवनार्थः सोमः। असम सखा अस्माकं सखा भ

राम

तः। विश्वेषां हे वानोप्रियं पाथः तृतीयसवनार्थः सोमः। अन्यत्पूर्ववद्योज्यं। मंत्रास्तान स
वनार्थकथनेन व्याचष्टे। छ। सवनानि वा इति। अहः। अहोभ्य ग्रहस्य ग्रहणकाले अंशुमन्व
रूपेणात्रीरोपव सवनानि खलु प्रहहह इति आहते। तान्येवैतत्पुनः प्रहेपेरायद्दानी आप्याय
यति वर्द्धयति अगतसाराणि च करोति। तत्तैः सवनैर यातयामैर गतसारैः रसवद्भिर्यज्ञं
तन्वते विस्तारयंति॥ इति वेदार्थप्रकाशे एकादशकांडे पंचमोध्यायः। अथ समिदाधाना
दीनां वनस्पत्यादिरूपफलप्राप्तिसाधनतां विवक्षुः आख्यायिकां यास्व यति। छ। अरुगुर्ह
वैवाकृणिरिति। आतिमिने इति अंतमानेमन्यते ऽस्मत्पर्थः। छ। तद्ह वरूणाइत्यादि। तत्त
द्इति क्रमं च वरुणो विद्दां चकार ज्ञातवान। विद्यया खलु मां अयं पुत्रो ऽतिमन्यते। अतिरा
यितमात्मानं मन्यत इति। अथ तस्य पुत्रस्याहंकारं वेडयितुं प्रागादिदिक्षु गत्वा तत्र
त्यद्द येममावद्यैति पुत्रेनिपुत्ते। छ। स होवाचेति। पुत्रकेति अनुकंपायां कन्। हे पुत्रक प्रा
ञ्च खः सन् प्राचीं दिशं व्रज तात त। व्रजे रस्तात डा हे शः। तत्र प्राच्यां दिशि यत्परस्पः यद्दस्तुद्
दृसितद्दृष्ट्वा दहिलाव्रजतात हहिणां दिशं गच्छेत्यर्थः। पूर्ववद्योज्यं एतयोः पूर्वयोरित्या
हि। अनंतरमेव एतयोः पूर्वयोः प्रागुह्दिशाः उत्तरं अनुप्राप्तमवांतर दिशं व्रजतात्तत्रा
वांतरदिशे यत्पश्येस्तत्प्रागादिदिक्षु दृष्टं सर्वं आचक्षीथाः। अपवर्गिदिशं छ। पिताव रुणो नाम
पुत्रः सभृगुस्ततोनंतरामेव प्रागादिदिक्षु पर्यटनं कृतवानित्याह। स हतत एवेत्यादि। प्रवक्ष्या

जाह्रष्टश्रेवधारतो । उशद्भ्यार्थोत्तत्पर्वस्याहि शिवत्ति त्वेह मह्रा ह्रीहित्याह । पुरुषेः पु
रुषानिति । एषांपुरुषाणां संबंधीनि पर्वाणि तानि पूंषि अवपव संधीन पर्वशः संवस्य प
र्वाणि संवृश्च्य संछिद्य पर्वशः एकैकं पर्व त्तवेहमित्यन्ये । पुरुषैर्विभजमानपुरुषान्प्र
मोहि शिष्टह्य सखलु भृगुरुवाचा तत्वानवत्तति विदेहा भोः कं भयंकरं खलु एतन्मे पुरुषा
पुरुषान्वा एतत् भयकारणं दृष्टं विधत्ते । पुरुषाय संभ्रमन्यानु पुरुषान्पर्वशः पर्वणि
दृष्टंतवे दृह्ममेतिव्यभजत । विभक्तवेतसृष्टि कृत्वा एषांपुरुषाणां पर्वाणि अवयव
संधीन्पर्वशः पर्वाणि पर्वाणि संवृश्च्य संवृश्च्यइति भृगुणोक्ते सर्वेति विभक्तारः पुरुषा ऊचुः
इमे विभज्यमानाः पुरुषाः दृष्ट्मेवास्मान अमुष्मिन् परस्मिंल्लोके सचत । संप्राप्नुवन्तः
। वचसवापद्रत्ति धातुः । अनस्तान् वैरनिर्यातनार्थं इदमिदानीं वयं इहास्मिन्लोकेप्र
तिसचाम है। अहत्तं संवृश्च्य तस्य प्रत्यर्पणेन संप्राप्नुमइत्यर्थः । इत्येवमुक्ते सति सतिस
खलु भृगुरुवाच उत्क्तवान इहास्मिन्विषये कास्ति प्रायश्चित्तिरिति प्रश्नः पेचुतः । सासी
तित्तस्यप्रतिवचनं पुनः प्रतिवचनं पुनाय छत्ति कातीति । अस्मद्दृद्वमिति कंस्पृवहेमा
नासा पापश्चित्तिः कां किं रूपेत्यर्थः । पितेइतिप्रतिवचनेहेतनोतिनेवपिता वेद । तां प्राय
श्चित्तिं जानाति । एष मत्त्रेखपि पर्यायेषु सोज्यं । पर्वशः संकर्तमिति । कृतोछि इहन इति धा
तुः । अस्मासमुान । पर्वाणि पर्वाणि संम्यक कर्तनं कृत्तेत्यर्थः । अन्य समानं पर्वेता । एवं दृ

त्रिंतास्यां दिशि गमनमुक्त्वाह स्थात् अनंतरं प्रतीच्यां दिशमाह। छ। सेहतत एवेति। ततः दक्षिणा
दिग्गमनानंतरमेव स खलु भगुः प्रत्यङ्मुखः सन् प्रतीचीं दिशं प्रवव्राजेत्यादि पूर्ववत्। छ।
तस्मिन्मासीनानिति। तस्मीं वाव व्यहार्षीरित्यागेन उपविशतः पुरुषान् तथाविधपुरुषैरद्य
मानानित्यर्थः। गाततमन्यत। अथोदीच्यां दिशि प्रवव्राजेति वदने। छ। सहतत एवेति। उदङ्मुखः
आक्रंदयत इत्यादि। आक्रंदनेमाक्रोशनेन कुर्वंतः पुरुषान् तादृशैः पुरुषैरद्यमानानम
ह्यमानानित्यर्थः। गाततमन्यत्। अथ पूर्वस्यां तरदेशस्य प्रव्रजनं दर्शयति। छ। सहतत
एवेति। स खलु भगुः दिग्गमनानंतरमेव एतयोः पर्वतयोर्दिशोः उत्तरभागं अर्वांतरदे
शं अनुसहत्मवव्राजेव प्रजगामेवतत्र खलु प्रव्रजित्वा कस्यांचिच्छोभनातरस्या अहस्त्रि
यावद्दृष्टीत। तत्र अंतरांतरे सायुतत उत्तिद्वितीयाविश्विपुरुषः कृष्णवस्त्रीः पिंगाक्षः पिंगव
स्त्रे अहिंसीयस्त्र बहुव्रीहीस। छ। कृत्रिरिति बचसमासांतः। दंडपाणिः उद्यतदंड हस्तास्त
स्थौ। स्थिछतवान्। छ। तं दृष्टेनं दृष्ट्वा भीर्विवेद। तं पुरुषं दृष्ट्वा भीर्विवेद भीतिर्लब्धवा
न् विवेद लाभ इत्यस्माद्विटि। भीरिति स्थपांसुलुगिति द्वितीयैकवचनस्य सु आदेशः। ए
वं च तस्य सुहितं। कस्मिंश्चिदाह स्था अंतवावोत्तरदेशे शोभनाशोभनयोस्त्रियोः मध्ये स्थि
तं मयं कं रं पुरुषविशेषं च दृष्ट्वा भान्तः स किं कृतवानिति तत्राह। छ। स हेत्यादि। स खलु स्व
स्य आगत्य पितुः गृहं प्राप्य संविवेश। संवेशनं कृतवान्। एवं वरुणः पुत्रस्य भजो रहं

कारमपनीयतस्मादुपहि हे शत्याह।छ।ततएहेतिनेरखलुभर्गुपितावरुणउवाचौक्त
वान।किमितिहे पुत्रस्वाध्यायंस्वशाखांअधीष्वावन्सकस्मात्स्वाध्यायंनाधीषेनपठसि
।२३।अध्ययने।एवंपित्राउक्तेपुत्रस्यप्रतिवचनेहदर्शयति।सहोवाचेति।सखलुपुत्रउवा
चउक्तवान।किमध्यष्यकस्यवेदस्याध्ययनंकरिष्यामि।किंचनकिमपिअनधीतंअ
ध्येतव्यंममनास्तीतितद्वरुणइत्याह।ततःअभर्गावेवमुक्तेतसतिवरुणस्तस्याभिप्रा
यविदंचकारज्ञातवान।अहप्रत्याहितःखलुत्वमसीतिअथतेनभर्गुणप्रागादिहिहु
यत्स्वर्वंहदष्टंतत्सर्वंतस्मैशशंस।छ।सहोवाचेतिसखलुवरुणउवाच।या।नुरुषास्तत्र
प्राच्यांहिदिशिहेपुत्रत्वमद्राक्षीःदृष्टवानसि।पुरुषैःपुरुषानित्याहिपर्वचत।छ।वनस्प
तयोवैततइतितिपर्वशः।वृश्च्यमानाःपलाशस्वदिर।दिवनस्पतयोअवन।तथासत्तिस
यजमानःवनस्पतीनांसंवेधिनीसमिधंसंहत्यआग्नावाऽदृधातीतिपदस्तितनवन
स्पतीनवरुंधे।स्वाधीनत्वेनलभते।तेनावरोधेनवनस्पतीनांसंवेधीयालोकस्तंजय
तिप्राप्नोति।अथदक्षिणस्यांदिशिदृष्टस्यस्वरूपंकथयति।छ।अथयानेतदितिपर्वव
योज्यं।पशवोवैतदत्याहितिपर्वशःसंकर्तमानाःछिद्यमानाःपुरुषाःपशवोवैगवादि
पशुआसंन्नित्यर्थः।ऽस्तित्तथासतिसयजमानःपयसाअग्निहोत्रंजुहोतीतिपदस्तितेना
तान्पशूनवरुंधे।तेनपशुवतेधनेनपशूनांसंबंधिनंलोकंजयति।समते।अथप्रती

यां दिशि दृष्टस्य स्वरूपमुपदिशति। छ। अयपानेत हिति। रूक्मीमासीनैरघमानौति
त्यंतं पूर्ववत्। ऐं अघ यो वै ताइ ति। नास्तु क्मीमासीनैर घमानऐं अघ पः। खु स्वभवन्।ता
सामवरोधोपायमाह। छ। सयदिति। सयजमानः अग्निहोत्रकर्मणित्त साधनं द्रव्यंत
तान दर्भाग्रकेन अवघोतयति। अवा मुखं हवि षउपरि घोतनं करोति इति य दसितेन
तज्जीनीयाः सर्वा ऐ अघोर वरूं धे। गात्तमन्यत। अयोत्तर दिशि दृष्टस्य स्वरूपमुद्दिशति।
छ। अयपानेत्तहिति। यान्पुरुषानुदीच्यां दिशि भ नः कथं भ तान् आक्रंदयतः आक्रंदनमा
क्रोशनं कुर्वाणान् आक्रंदयभिः अन्यैः पुरुषैः अघमा नाम दृष्टमा तान्। आपो वैत्ताइत्या
दि त यावि धाः पुरुषाः आपस्तो अभवन्। सर्वप्राणिभिरुपमुज्यमाना आपएव त्व या आ
क्रंदयत्पुरुषरूपेणाह ष्टाइत्यर्थः। अयतत्सामपामवरोधोपायमाह। छ। सयद पइति
। सयजमानः अग्निहोत्रहोमसाधनेत्तम्रप यसिअपः उदकं प्रत्यानयति। उपरि आसिंच
ति। तेन ता आपो वरुंधे। अयये अवान्तरदिशास्त्रियो दृष्टा तयोः स्वरूपमाह। छ। अयये
एतदित्यर्थः। अथ या आतिकस्या रोणो अशोभना स्त्री दृष्टा सा अश्रद्धा। अश्रद्धा अभावरूपा
देवता। तस्या अवरोधोपायमाह। छ। सयद्गुत्तराभिर्मि। अग्निहोत्रकर्मणि याते राहुति
रूपं तत्पानिं दितकर्मविषयाम श्रद्धां पुरुषः प्राप्नोत्यर्थः। अयैनयोर्मध्ये स्थितस्य
स्वरूपमाह। अयय तानद ति। अ…स्यात् स्थितवानित्यर्थः। स कृष्णः पुरुषः क्रोधो

मृत्युः क्रोधरूपस्तेनेत्यर्थः । तस्य जयो पाप्मा । छ । स य इति । स य एवमात्मा लो ऽग्निहो
त्रकर्मण्यत्तपाहवनीयाहामानंतरं सूर्य ऽग्निहोत्रहवत्पोम पश्चात्सित्यग्निर्न पततीति
यह्यसिन्नाक्रोधमवरुध्य । लो धीनं करोति कृत्वा वतं क्रोधं जयति । जितो करोति
। एवमाख्यायिकयापिता पुत्रसंवादेनाऽग्निहोत्रसंबंधिनां समिदाधानादी
नांवनस्पत्यादि लोकजयप्राप्तिरुक्ता सा एतद्ध्रुव एवेत्याह । छ । स य एवं विद्वानि
ति तेनाग्निहोत्रेणाविद्यासहितेन । सिद्धमन्यत् । छ । इति श्रीवेदभाष्ये एकादशकां
डे षष्ठाध्याये पंचमं ब्राह्मणं ॥ अथाग्निहोत्रहेमिपूर्वोक्तयाराहुत्येरूर्ध्वगत्यादिवि
षये विद्यां वक्तुमाख्यायिकं प्रस्तूयते । छ । जनको ह वैदेह इत्यादि । धावयध्वे
शांतता हागति ब्राह्मणैः समाजगामा संगतो बभूव । तान्ब्राह्मणानाह । छ । श्वेत
केतुनेति । श्वेतकेतुर्नाम आरुणेः पुत्रः कश्चिद्ब्राह्मणः । ऽसोमशुष्मो नाम सत्ययज्ञस्य
पुत्रः । छ । तान्होवाचेति । तान्श्वेतकेतुप्रमुखान्ब्राह्मणानुवाचाहे ब्राह्मणा । यूयं
केन प्रकारेणाग्निहोत्रार्व्यहोमं कुरुथ तत्सर्वं ब्रूतेत्यर्थः । तत्र प्रथमश्वेताकेतुप्रति
वचनं दर्शयति । छ । स होवाचेति । घर्मौ विवेत्यादि श्वेतकेतुर्वाक्यं हे सम्राट् जनक । अज
स्रं संततं दीप्यमानौ यशसा प्रकाशेन विष्पंदमानौ स्तं जगद्धारुवंतौ घर्मौ अन्यादि
त्यावेव अन्योन्यं यस्मिन्नहं जुहोमीति । कथं तद्धमिति । जनकेन पृष्टः प्रवक्ति । छ । अ

६२

92

राम

६२

हित्यो वै घर्म्म इति । दीप्यमानत्वात् घर्म्म आदित्यः । घर्म्महार तासीद्योरित्यस्मात् हेतोरादि
कोमप्रत्ययः । एतद्धर्म्मशरीरमभिधेयमादित्यं सायंकाले गतानां तु प्रविष्टमहं जुहोमि हवि
षा तर्पयामि । अग्निरपि घर्म्मः स प्रातरादित्यमनुप्रविशति तमग्निं प्रातःकाले आदि
त्यस्थितं हविषा प्रीणयामि । एवं विद्वान् जुहुतः प्रश्नपूर्वं फलमाह । ७ ॥ किं स भवतीय
जमानः अन्योन्यस्मिन्नवस्थितौ घर्म्मशरीराभिधेयावग्न्यादित्यौ कालद्वये जुहोति स
यजमानः किमात्मको भवतीत्यर्थः । एतच्छ्रिया वद्यशसा कीर्त्या च अजस्रः संतत एव
भवति । एतद्धि फलं द्विहावसाने तु एतयोरग्न्यादित्ययोर्देवतयोः सायुज्यं सपुत्रभावं
सलोकतां समानलोकत्वं जयति प्राप्नोति एवं श्वेतकेतुनाप्यभिमतमग्निहोत्रं तामस
रूपमभिहितं । अथ यमामुष्मः स्वमतमुक्तवानिति निदर्शयति । ८ । अथ यहोवाचेति । अथ
शब्द आनंतर्ये हि संभारहितं नो रूपमेवमहीयमग्निहोत्रं । अतोऽहं अग्न्यादित्ययो
रूपं यत्राम्नुतितेजसि तेजोरूपं जुहोमीति । कथं तदित्याह । पूर्ववद्योज्यं । प्रात्तवस्वास्व
मतमुक्तवानित्याह । ९ । अथ यहोवाचेति यद्दहमित्यादि जनकः । यदहं आहवनीयम
ग्निं गार्हपत्यादहमुद्धरामि ततस्तानीह स्वं अंगोपांगान्तहितं अग्निहोत्रमेवमुद्ध
रामि । उद्धरामि । एतद्देवोधमनं प्रतिपादयति । १० । आदित्यं वा अस्तं यंतमिमा
हि । अस्तं गच्छंतं तं सर्वे महीयमेवमग्निमनुहुतं दृष्ट्वा न नमसा वग्निहोत्रे हाव्यतीत्य

९३ 93

भिप्रायेण पुनरावर्त्तते। तेषु उपाहृतेषु अहं स्वान्सा हीकुर्वेन पश्यतस्त्वान्ह वि
चार्त्तयामीति। एवं याज्ञवल्क्येन स्वाभिमतेनाग्निहोत्रस्वरूपे भिहिते जनकेन प
ह्रूतं न दृश्यति हे याज्ञवल्क्य त्वं नेहिष्ठ। अतिकलमं। अतिशयेन सम्यक् अग्निहोत्रस्य स्व
रूपं अमीमांसिष्ठाः विचारितवानसि। मानं प्रजायामिति अस्मान मानवच्छदानं शानश
न्म्यदतिसन्। अस्यास्य हीर्घे त्वां मा नेर्जिज्ञासायामिपरिगणनास्य विचारार्थं ना। हे याज्ञव
ल्क्य विदुषेतु भ्यं धेनूनां शतं परितोषकं ददामीति। खलुतरा नी जनक उवाच। एवं विप्र ब्रा
ह्मणोपुरवाभिमतमग्निहोत्रं उक्तं च सुजनकः स्वावगतं उत्क्रांतिगत्या हि किं याज्ञवल्क्यो
पि न जानातीत्युक्तवान्। न त्वं नयोरिति। शुशक्रः पदं व्यावर्त्तयति। नैवैनयोरग्निहोत्राहुत्यो
र्याज्ञवल्क्य त्वं उत्क्रांतिमुत्क्रमणरूपं जानासि न गतिं। गमनं। प्रतिष्ठां अनयोराश्रयं न जाना
सि तृप्तिं तर्पणं। पुनरावृत्तिः पुनरावर्तनं प्रतिमुत्क्रमणरूपं जानासि न गतिं। गमनं। प्रति
ष्ठां अनयोराश्रयं न जानासि तृप्तिस्तर्पणं। पुनरावृत्तिः पुनरावर्त्तनं। प्रतिपद्यमानशी
लः प्रत्युत्थायि दृशं लोकं न जानासीति सर्वत्र संबंधः। एवमुक्त्वा रथमास्थाय रूढ्य कुनकः
प्रधाव योचकार स्वां पुरीं प्रजगामेत्यर्थः। एवमुक्ते यानमारूढ्य निर्गतेरास्य निहूष त्वारोपः
। अयं राजन्यबंधुः नोस्माकमवमत्यवादीत्त अस्मत्तो त्रिशपेनोक्तवानूहं तद् इति खेदः। एनं
राजन्यबंधु ब्रह्मोधे ब्रह्मविषयवादे कर्तुं आह्वयामहे तत्र चायं पराजितो भविष्यतीत्यभिप्रा

एम
९३

पः।छ।साहावाचेत्यादि।तेषां मध्ये सरव सुयाज्ञवल्क्य उक्तवान् वयं ब्राह्मणाः खलु भवामः
।असौ जनकः क्षत्रियः यद्यमुं जनकं ब्रह्मोद्येन वयं जापमक पुरूषमजैष्मेति ब्रूयाम व
स्मै तो नि ह्रू ष त्वात् स्वामिजैंतु अनर्हौऽसा वित्यर्थः।यदि वासौ जनक एव अस्मान् जयेत्त
दा राजन्यबंधुः क्षत्रियः ब्राह्मणान् जैषीदिति नो स्माकमयशः सर्वजना ब्रूयुरित्यर्थः।अ
थेदं ब्रह्मोद्याद्वानेमोहद्वं।नाद्रियध्वमित्यर्थः।कथं तर्हि राजन्यबंधुनोत्क्रमर्थे जातं वयेगा
नीमहि ति विवार्यैतत्कारणोहस्वंतद इत्याह।छ।तद्धास्येति अस्यात्क्रमार्थेजातस्य अवगमन
कारणं ज्ञातवेत्तइत्यर्थः।ततेहेव प्रहर्षयत्ता।अथ ह याज्ञवल्क्य इति।अथ एवं विचारानंतरं या
ज्ञवल्क्यो महर्षिः स्वकीयरथमारुह्य अनुप्रधावयांचकार।शीघ्रमनुजगाम।ते जनकं अन्वाज
गाम।स च गत्वा आगतं याज्ञवल्क्यं दृष्ट्वा चोक्तवान्।हि याज्ञवल्क्य किं अग्निहोत्रे वेदितुं ग्रा
तुमागतोसीति प्रश्नार्थे वाक्यस्य दृश्यतो भवति।सम्राट् अग्निहोत्रे वेदितुं आगतोस्मीति याज्ञ
वल्क्यस्य प्रतिवचनं।अथ जनकः प्राकू अज्ञातत्वेनात्मनोपन्यस्तानुक्तोत्याहीनत्तस्मै याज्ञ
वल्क्याय कथयति।छ।ते वा एत इत्यादि।ते त्वयोक्ते एते सायं प्रातः कालीने अग्निहोत्राहुते अ
स्नौ प्रक्षिप्ते सत्यौ उत्क्रामतः ऊर्द्धं गच्छतस्ते तस्मिन्सोर्कमाविशतः प्रविशतः अनंतरं ते आहु
अंतरिक्षलोकमेवाहवनीयं अग्निं कुर्वीते।अंतरिक्षलोकस्याहवनीयात्वत तत्त्वायां वा
युः तं वायुं समिद्रूपेण कुरुतस्तथा मरीच्यस्तोएव शुक्रांनिर्मलामाहुतिं कुरुतः।एवं हूत्वा ते आ

हुती अन्तरिक्षलोकं तर्पयतस्तस्मादन्तरिक्षात्ते आहुती उत्क्रामतः । उ, ईं गछतः उत्क्रम्य चेते आ
हुती दिवं द्युलोकं स्वर्गाख्यमाविशतः । छ । ते दिवमेवेत्यादि पूर्ववत्समानार्थं । अन्तो क्रा
मत इत्युत्क्रान्तिरुक्ता अन्तरिक्षं आविशत इति गतिरुक्ता । अन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते इ
त्यादिना तिर्थ्युक्ता । अन्तरिक्षं तर्पयत इति तृप्तिः । अथ पुनरावृत्तिं कथयति । कस्लोकस्य
प्रीणानानन्तरं ततस्तस्माद्युलोकात्ते आहुती आवर्तेते । आवर्तमाने च ते इमां पृथिवीमेवा
विशतः । ते इमामेवाहवनीयं कुर्वाते इत्यादि व्याख्यानप्रायं । अग्निरेवाहवनीयोऽग्निस्तद
धिष्ठानाग्निरेव समित्तत्रत्या अबघ एव शुक्राहुतिः ई ह शीते आहुती इमां पृथिवीं
तर्पयतः । तत्स्याः पृथिव्यास काते आहुती उत्क्रामतः । उत्क्रम्य चानपुरुषं प्रविशतः । तस्य मुख
मेवाहवनीयोऽग्निः । जिह्वैव समित् । तेन मज्यमानमन्नमेव शुक्रं शुद्धा आहुतिः । एतद्वै हुत्वा
ऽर्वाग्नरं फलमाह । छ । सयएवं विद्वानिति । एवमनेकप्रकारेणामुखादेराहवनीया
दिरूपतां जानन् अश्नाति । अस्य पुरुषस्यान्नं सर्वमग्निहोत्रात्मकमेव हुतं भ
वति । छ । ततस्तत उत्क्रामत इत्यादि । ततः पुरुषात्ते आहुती उत्क्रामतः । ते स्त्रियमा
विशतः । तत्राप्याहवनीयादिसंपादयति । तस्या उपस्थमेवाहवनीयमिति । स्त्री
संबंधि यत्प्रजननं तस्य आहवनीयोऽग्निः । धारकां समिधमिति । तस्य प्रजननस्य
या धारका श्रोणिस्तां समिधं कुर्वाते । धारका ह वा इति । एषेत्यभिनयोक्तिः । एतया

स लुश्रोरापापुराप्रजापतिः प्रजाधारपोचकार। धारितवान्। अतास्याधारयत्यन

येति व्युत्पत्याधारकेति नामसंपन्नं। तस्मिन्नुपस्थरूप्य आहवनीये मैनारेन एव शुक्रा

निर्मिता आहुतिः। एवं ते अग्निहोत्राहुती स्त्रियमाविश्यतां स्त्रियं तर्पयतः प्रीणायतः ए

तद्धि हिनस्यफलमाह। सय एवं विद्वानिति। उपस्थाहेराहवनीयाधिरूपतां जानन्यस्तस्मि

न्मिथुनमुपैति स्त्रियमुपगच्छति अस्यतदग्निहोत्रमेव हुतं भवति। ततस्तस्याः स्त्रि

यः सकाशाद्यः पुत्रो जायते सप्रज्ञानशीलो लोकः एतेन तल्लोकं प्रत्युच्छायिनमिति प्राग्

नमतिहृद्यं भवति। एवं जनकः स्वाभिमतमग्निहोत्राहुत्योरर्थं न्याद्दिकं प्रतिपाद्योपसं

हरति। छ। एतद्ध स्मिन्होत्रमिति अस्मदुक्तप्रकारेणानुसंधीयमानमेतद्धैवाग्निहोत्रे वस्मी

हे याज्ञवल्क्य अतोऽपद्दस्मानेतरमधिकं नास्तीति। होवाच। एवं जनकेनाग्निहोत्रस्वरू

पविशेषे कथिते सति तस्मै जनकाय याज्ञवल्क्यो महर्षिः तुष्टः सन् वरं ददौ। जनकः

स्वाभिमतं वरं प्रार्थयते। छ। सहोवाचेति हे याज्ञवल्क्य। त्वमपि मम कामप्रश्नं स

वयथाकामं प्रश्न एवास्तु वति। प्रष्टव्याप्रष्टव्यविभागो मा भूदित्यर्थः। ततो याज्ञवल्क्य

वरप्रदानानन्तरं स जनको ब्रह्मिष्ठ आस बभूव॥ इति एकादशकाण्डे षष्ठोध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणं॥ अथ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादि यागदेवतानां तत्त्वतः प्राणा

शाभिधेयपरमात्मरूपतां विजिगीषुकथामुखेन विवक्षुः आख्यायिकां प्रस्तौति। ध

।जनको ह वैदेह इति।विदेहदेशानां राजा वैदेहः।बहुदक्षिणेनेति।सहस्रसर्ववेदसद।
क्षिणेनेत्यर्थः।यज्ञेनेजे।इष्टवान।यजेर्लिटि यजादित्वा संप्रसारणं।छ।सहगवामि
त्यादि।सखलु जनकः।गवां सहस्रं पस्र सभामवरुंधन स्थापयं चकार।हे ब्राह्मणाः
वो युष्माकं मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः ब्रह्मनिष्ठो विद्यानिशयवान्।स एताः सहस्रसंख्याका गावः
उदजतो।उत्क्षिपतु।स्वगृहं गमयत्वित्यर्थः।अज गतिक्षेपणयोरिति धातुः।एवंस
राज्ञो वाक्यमाकर्ण्य याज्ञवल्क्यः महीपवाक्यं प्रति एता गावः प्रस्थापनीया इत्युक्तवानि
त्याह।छ।सो हावाचेति।अर्वाचीः अस्मदभिमुखाः एना गाः उदजतामित्यनुषंगः।एत
द्याज्ञवल्क्यवाक्यं श्रुत्वा क्रुद्धा नामन्ये ब्राह्मणानां वचने दर्शयति।छ।ते होचुः स्विदि
ति।हे याज्ञवल्क्य नोस्माकं मध्ये त्वं स्वित्।स्विदिति वितर्के।त्वं किं ब्रह्मिष्ठोसि।ब्रह्मवित्त
मोसीति क्षिपाशाः प्रश्ने श्रुति उक्ता हामिति निंदायो क्षुतिः।एवमधिक्षिप्ते सति याज्ञव
ल्क्यो न यदुक्तं तद्दर्शयति।छ।स होवाचेति।युष्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठाय नमोऽस्तु वयं गोका
मा एव केवलं यस्मः भवाम इति।एवमुपहसिते सति अन्ये वा ब्राह्मणा यदूक्तं तद्दर्शयति
।ते हाचुरिति।ते खलु ब्राह्मणा ऊचुः उक्तवंतः।नोस्माकं मध्ये कदर्मयाज्ञवल्क्यं प्रक्ष्यति।ए
वं विचाराय स्थापि मव विदग्धः शाकल्यो प्रष्टुं समर्थो भवतीति उवाच।अहं प्रक्ष्यामीति
।तं शाकल्यं प्रति ख्यापयत्यवे दयाज्ञवल्क्य उवाच।हे शाकल्याद्य मे ब्राह्मणाः स्विदिति वि

तर्के।उचेत्वां उस्युकाबह्मपतां अर्हद्दग्धं काके उल्मुके तस्य वर्हिम निरसने अवह्मपतां वि
नाशः तादृगाबह्मपरांपस्पततथाविधं त्वां अहं तं अहं पतमंत्रेघसेत्यादिना ह्ले सुके ।अ
त्रापि पर्वेवन्निरहायां श्रुतिः एतद्धाकामनाद्द स्पशाकस्यः प्रकुउपचक्राम इत्याह । छ ।सहो
वांचेति । हेयाज्ञवल्क्य कतिसंख्याका देवा अग्निहोत्रादिषु कर्मसु इह विभो अन्नु नविघंत इ
तिप्रश्नः ।त्रयस्त्रिंशदित्यस्योत्तरं याज्ञवल्क्योमनो ओंमित्तिनिपातः एवं शाकल्यार्थः
हेयाज्ञवल्क्यत्वयाप इत्तंत्रयस्त्रिंशसंख्याकदेवाइति । एवमेवैतदिति शा
कल्पोंगीचकारेत्यर्थः ।पुनरपि विशेषजिज्ञासया पृच्छति । छ । कत्येव देवा इति
प्रश्नस्य वहवमारास्यसर्वस्य एकविषयत्वघातनायसर्वत्रैवकारः ।अन्यं नि ग
दसिद्धं । द्वितीयस्य प्रश्नस्य त्रय इत्युत्तरं । तृतीयस्य द्वाइति । अध्यर्द्ध इति चतुर्थ
स्य एक इति पंचमप्रश्नोत्तरं । एवं शाकल्ययाज्ञवल्क्ययोः प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां पर्य
वसितं देवतायाएकत्वं प्रदर्श्य पुनः शाकल्यस्य उक्ता देवपरं प्रश्नमुद्भावयति । छ
। कतमे ते इति त्रिशताहवनि विधेयं वमाम्नायते । त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सह
स्रेति त्रयमर्थः । अधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणि च एतत्संख्यासंख्येया
विश्वेदेवाः ते कतमे किंरूपास्त्रयस्त्रिंशदादिषु त्वयोक्तेषु पञ्चेषु नेतभोवाहित्यर्थः
सहोवाच याज्ञवल्क्य उवाच एषां त्रयस्त्रिंशसंख्याकानां महिमान एव त्रयश्च त्री च

शक्तत्वादीनि । केवलं महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्विति यदुक्तं स एव परमार्थ इ
त्याह । ब्रूतात्रयस्त्रिंशात्त्वेवेति । के पुनस्ते त्रयस्त्रिंशदिति पृच्छति । कतमे त इति । अ
ष्टौ वसव इत्यादि इत्युत्तरं । छ । अत्र यस्त्रिंशाविति । त्रयस्त्रिंशत्संख्यापूरकावित्य
र्थः । निगदसिद्धमन्यत् । अथ पूर्वकं वसूनां स्वरूपमाह कतमे ते वसव इत्यग्न्या
दीनां वसुशब्दाभिधेयत्वमुपपादयति । छ । एतेषु हीदमिति । हि यस्मादेते ऽग्न्या
दयः इदं सर्वं जगद्वासयन्ते तान्वासकं कुर्वन्ति तस्माद्वसुहेतुत्वाद्वसव इत्युच्यन्ते इत्य
र्थः । अथ यथाक्रमं पूर्वकं रुद्राणां स्वरूपमाह । कतमे रुद्रा इति । दशेमे पुरुषे प्राणा इ
ति सम्पर्शीर्षण्याः प्राणा बुद्धावेवो चौदशमः प्राणो नाभिः ते यावन्तः शब्दा नामा
श्रयभूते आत्मशब्दाभिधेयं मन एकादशं दशास्तेषामाह दशाभिधयता
माह । छ । ते यदेति । ते आत्मैकादशाः प्राणाः यदा यस्मिन्काले अस्माच्छरीरान्म
र्त्याद्धर्मिकाच्छरीरादुत्क्रामन्ति निर्गच्छन्ति । अथानन्तरमेव बोधवान्रोद
यन्ति एतद्रुद्रपदस्य नाम निर्वचनं करोति । छ । तद्यद्रोदयन्तीति । अथ यथाक्रमं पूर्वक
मादित्यानां स्वरूपमाह । कतम आदित्या इत्यादि संवत्सरसंबंधिनः चैत्रा
द्या द्वादश मासाः एत आदित्याः । एते खल्विदं सर्वं चराचरात्मकं जगदाददा
नाः स्थीऊ वंतो ऽग्नसेतो यन्ति गच्छन्ति । छ । ते यदिदमित्यादित्यनामनिरुक्तिः

द्रं इन्द्रप्रजापत्योः स्वरूपं प्रश्नपूर्वकमाह। कतम इन्द्र इत्यादि। स्तनयित्नुस्तननशीलो गर्जन्न
पर्जन्य एवेन्द्रः। हशीपशीमा साहि यज्ञ एव प्रजापतिरित्येवं रूपतां बुद्धस्या। स्तनयित्नु
यज्ञयोः प्रश्नपूर्वकं स्वरूपमाह। छ। कतमः स्तनयित्नुरिति। अशनिः प्रसिद्धः यज्ञसा
धनत्वात्पशूनां यज्ञत्वं प्रश्नपूर्वकं। कतमे ते त्रयो देवा इति प्रागुक्तं विवृणोति। छ। क
तमे ते त्रयो देवा इति। देवानां मध्ये किल ह्येते त्रयो देवा इत्यर्थः। वावहनां जातिपरि
प्रश्न उत्तमश्च। इम एव पृथिव्यां द्यावास्तुयो लोका एव त्रयो देवाः हि यस्मादेते अग्न्यादयो
देवाः एषु त्रिलोकेषु प्रतिवसन्ति तस्मादग्न्यादि देवैरधिष्ठितत्वात् अमेदोपचारेण
लोका एवा देवा इत्यर्थः। द्वावित्यस्योत्तरमाह। छ। कतमौ तावित्यादि। अन्नमनुष्याद्यात्मकं इद
सर्वं जगत्। सोऽन्नमोऽग्न्यात्मकं। अत्ता सोऽयमन्नमोऽन्नप्राणाश्चेति। द्वावेव देवौ।
अत एव मामप्रायत्ता। छ। एतावद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्नि
रन्नादः। कतमोऽध्यर्ध इत्यादि योऽयमध्यात्मेऽधि यत्र व वायुः पवते अयमेवाध्यर्द्धो
देवः। नन्वेक एवायं कथमध्यर्धात्मकत्वमित्याशंक्याध्यर्धशब्दं निर्वक्ति। छ। यद
स्मिन्निति। यद्यस्मादस्मिन्वायौ सत्यात्मन्याधारभूते इदं सर्वं जगत् अध्यार्ध्नोत्। अ
धिकमृद्धं गतमभूत् तस्मादधिकर्द्धिहेतुत्वात् सर्वे देवतासमरूपः। प्राणोऽध्यर्द्धरू
प उच्यत इत्यर्थः। एक इत्येतत्प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे। छ। कतम एको देव इति। एवं यात्

वल्क्यः शाकल्येन पृष्टं देवतास्वरूपमाविष्कृत्य शाकल्यमधिक्षिपति । सहोवाचेति । या-
ज्ञवल्क्य उवाच । किमिति हे शाकल्य अन्नातिप्रश्न्यां प्रश्नपदमतिक्रान्त्या प्राणरूपां देव-
अनतिप्रश्न्यां नां देवतामामन्वपृच्छीः अतिक्रम्य पृष्टवानसि । छ । पुरेति पौषं चम्य
के चतुर्थी । अगामिन्यास्तिथेः पुरस्तादेव त्वं देशान्तरे मरिष्यसीति तवास्थीन्यपि
गृहान्न प्राप्स्यन्तीति एवं याज्ञवल्क्यः शशाप । सोऽपि शाकल्यस्तथैव याज्ञवल्क्यशा-
पप्रकारेण ममार । मतौ तावदभूवान्तच्छिद्रेण गृहं प्रत्याह्रियमाणान्यस्थीन्यपि अ-
न्यन्मन्यमानाः सुवर्णादिद्रव्यत्वेन जानन्तः परिमोषिणस्तस्कराः अपजह्रुः अप-
हृतवन्तः । यस्मादेवं तस्माद्विजिगीषुकथारूपेण तत्त्वनिर्णयं उपेत्य वादी न भवेत् रत
अपि तु एवंवित्परो भवति । उक्तप्रकारेण यः प्राणस्वरूपं जानाति तं विद्वांसमुपेत्य
तात्पर्येण सेवायुक्तो भवेदित्यर्थः ॥ इत्येकादशकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्म-
णं ॥ अथ दर्शपूर्णमासवन्नित्यं प्रतिसंवत्सरं पशुबन्धयागं विधत्ते । छ । पशु-
बन्धेन यजतइति पशुबन्धो नाम यत्रार्थो यस्मिन्कर्मणि स पशुबन्धः । उक्तिरियं जे-
त्तिवत्पजिसमानाधिकृतत्वात्यागनाधेयं अयमर्थः । पशुबन्धाख्येन यागेन
वक्ष्यमाणफलं भवेदित्यर्थः । यजतइति वर्तमानापदेशोऽपि पशुयागस्याप्राप्तत्वे-
न विधेयत्वात्पंचमलकारोऽयं लोनविधिः । तस्य तावत्पशुफलमाधनत्वमाहात्म्य ।

९०

97

राम

९०

पशवो वै पशुबंध इति। यः पशुबंधाख्यो यागः सोऽव्यभिचारेण पशुसाधन
त्वात्पशव एवात यश्च पशुबंधेन यजत इति यद्दृष्टि तेनाह यजमानः पशुमान
स्यानीति। बहुपशुको भवानीति तेनाभिप्रायेण पशुयागं कुर्यादिति। अर्थानु
दवसायापि तेन यष्टव्यमिति विधत्ते। तेनाप्येहीति तेन पशुबंधेन देवयजनो
त्तरमनध्यवसायस्वेष्वेवाप्येहि शुद्रवत्कैः। एवं यष्टुरभिप्रायमाह। छ। ऊहे शु
पशूनिति। ऊहे शुमदीयपशुयागप्रलंभनान्पशून्वध्नीबध्नानि बद्धान्कुर्वाणी·
ति। अनेनाभिप्रायेण: एवं देशविधायकालं विधत्ते। छ। तेन सुयवसमिति शो
भनानि यवसानि तृणानि यस्मिन् स तौ स कालः सुयवसः। गतमन्यत्। रूढं।
पशुबंधस्य पशुफलसाधनतामुक्त्वा दर्शपूर्णमासवन्नित्यत्वं प्रतिपादयि
तुमकरणे प्रत्यवायमाह। छ। जीर्यसीमं वंति जीर्यतोऽग्नीननु सहैव यजमा
नो जीर्यति। यजमानस्य जरानंतरं तद्दीयागृहा गावो घासः पशवश्च जीर्यंति
। एवं हीयमुपन्यस्य पशुबंधस्य तत्परिहारहेतुमाह। छ। स यत्पशुबंधेनेति
। वपाहूत्वा हविषा पशुकेन हविषाग्नी लब्धे पिल्वा पुनर्नवा नजीर्णा इव स्थिता विहा
य पुनरूढत्तशक्तिका नरुद्धते। अग्नीनां संबंधिनी या पुनर्नवता पुनरूढ
त्तशक्तिता तामनु सहैव यजमानोऽपि पुनर्नवो भवति। यजमानानंतरं तं संभवा

हाः पशवश्च पुनर्नवा भवंति। तस्मात्पशुकामनाभावेऽपि आग्नीनीशान्तु छेधनार्थे
संवत्सरे संवत्सरे सुपर्वसकाशे पशुयागाः कर्तव्याः। अपास्मात्पुरुहं तु नामाह आयुष्याह
वा इति। अस्य यजमानस्य एष पशुबंधः आयुष्यः आयुर्बहिनः आयुर्ह्यर्थो भवति। कु
तस्त्याह। छ। आत्मनिष्क्रयणो इति। यस्मादयं यजमानस्यात्मनः शरीरस्याग्निभ्यः सका
शान्निष्क्रयणार्थः तस्मादायुष्यः। एतद्वै वविद्दूरोमीति। छ। मांसीयंतीति। अग्निहोत्रं जुह्वतो
यजमानस्याग्नयो मांसीयंति। मांसं खादितुमिच्छंति। इच्छानंतरं तेऽग्नयः कह्रासो पशुना
यजत इति यजमानमेव संवेदा ध्यायंति। कालेप्राप्तेऽपि पशुना यागोऽकरणे सति तं यजमा
नं संकल्पयंति। भक्षयितुमध्यवस्यंतीत्यर्थः यथा मांसेनैव अपसन्नेनाग्नयः कस्मान्नेतोब
लीया इत्याशंक्याह। छ। पचंति वा इति। अन्येषु लौकिकाग्निषु ह यथा मांसं अवैधहिंसया
सं मांसं पचंति। न तु लौकिकाग्नयः तत्राभवंति। अयशापदस्तु शाखार्थः। एते यांतु गार्हप
त्याहिनां वैदिकानामग्नीनां अतो समादेधात्मकहविषोऽन्या मांसाशा मांसकामनानवि
धेनानास्ति। यस्येतेऽग्नयो भवंति। अनन्तमेव यजमानं हविष्ट्वेन स्वीकर्तुमुद्युक्ता भवंति
। तस्मादेवं विविद्वान्यजमानः पशुबंधेन यजत इति यद्दास्तिनू यजते तेन आत्मानं स्वश
रीरमेवाग्निभ्यः सकाशान्निष्क्रीणीतीति। पशुलक्षणाग्नेर्विमूल्येन दत्वा पुनः स्वशरीरं स्वी
करोतीति। पशोर्वैर्यं वपगुता यो यागांजं वीर्यं वतो यजमानस्य तेन निःक्रयणं यपघत इत्याह। छ।

६८ 98 एम ६८

वीरेत्तावीरमिति। निःक्रीतानिति संबंधः। पशुयजमानयोरुभयोरपि वीर्यवत्वाद्वीरश
ब्दाभिधेयत्वप्रसिद्धेरित्याह।छ। वीरो हीति। मांसात्मकं हविः उक्तं यन्निन्द्येन स्तुवन्नेतद्यागस्य
फलमाह। एवं हृ ह वा इति मांसमितिपदद्वित्ति। एतद्धै वा खलु परमं उक्तं यं मन्नाद्यं अत्ति स तेन
एवान्नयजमानः परमस्योक्तस्यैवान्नाद्यस्य अत्ता भोक्ता भवति। तं तथाविधं यजमानं अतो
जातं पशुनाऽनिष्ट्वं तं संवत्सरो नानीयान्नातिक्रामेत। सर्वथा संवत्सरमध्ये पशुयागः
कर्तव्य इत्यर्थः। एवं पशुयागसाधनत्वा संवत्सरात्मा आयुरात्मक इत्याह।छ। आयुर्वै संवत्सर इति। सं
वत्सरकालोऽप्यायुरात्मकस्तस्मिन्काले पशुयागं कुर्वन्नमृतमविलसितं संवत्सरात्म
कमायुरेव आत्मनि यजमानो धत्ते। धारयति ॥ इत्येकादशकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्म
णं ॥ अथ द्विविधत्वं सोमविधत्वं चेति। पशुबंधस्य द्वैविध्यं दर्शयति।छ। हविर्यज्ञविधो
ह वा इति। अन्यः एकः पशुबंधः हविर्यज्ञविधः। हविर्यज्ञो दर्शपूर्णमासेष्टिस्तत्प्रकारः।
अन्यः एकः पशुबंधः सवत्स्वाभिषवयुक्तः सोमयागस्तत्प्रकार इत्यर्थः। तत्र हविर्यज्ञवि
धस्य स्वरूपमाह।छ। मैहैष हविर्यज्ञविध इति। यस्मिन्पशुबंधकर्मणि। यस्मिन्व्रतमुप
नयति उपगच्छति। प्रतीता व्याख्यानामयं। प्रणापनं यस्मिन्करोति। अन्ते पर्णमयान्त्रिनिनयनं वि
मुक्तमणं च यस्मिन् भवति। पशुबंधो व्रतोपायनादीष्टिधर्मयोगाद्धविर्यज्ञविध इत्यर्थः
तेषां व्रतोपायनादीनां विरह एव सवविधस्य त्वं इत्याह।छ। अथ हैष सवविध इति। स

द्विविधत्वमेव सिद्धांतयितुं मीमांसामुपादयति। छ। तदाहुरिति। तत्र पशुयागविषये
आहुर्विचारयंति। किमयं पशुयाग इष्टिरुत महायज्ञ इति। महीश्वासोयज्ञश्च महायज्ञः
सोमयागो विचार्यमाणो नाभित्क्रमयं प्रस्तुतिः। तत्र सिद्धांतमाह। छ। महायज्ञ इति
हेति। पशुयागो महायज्ञ इत्येव ब्रूयात्। नहि पशुबंधस्येष्टिरूपत्वे पशुबंधं पशुया
गं चरुपुरोडाशसाध्यामिष्टिमेव आकः कृतवान्भवति। उशष्टाप्सुशष्टाचो। अपित्वे
न पशुबंधं अहूत्वाथाः। अहूत्वा न सिद्ध्येवमेव खलु एनं इष्टिविधपशुबंधं
कुर्वीत ब्रूयात्। अतो महायज्ञ एव पशुबंध इति साधीयान्पक्षः। ननु तस्य महायज्ञ
त्वे कानि पुनस्तत्संबंधीनि त्रीणि सवनानीति तान्याह। छ। तस्य प्रयाजा एवेति। य
इमे एकादश प्रयाजाः पशुयागात्पुरस्तादनुष्ठीयंते तान्येव पशुयागसंबंधि प्रातः
सवनं। तथा एकादशानुयाजाः पशुयागस्योपरि श्यदनुष्ठीयमाना एव तृतीयसव
नं। प्रयाजानंतरमंगयागात्पूर्वं हि प्रविधीनार्थं यदि द्रव्यं पशुः पुरोडाशश्च का
ये इति यः पुरोडाशयागो मध्येनुष्ठीयते एतदेव माध्यंदिनं सवनं। एवं त्रीणि
सवनानि कस्यापि त्वात्तदुपजीवनेन दद्हितोका संविधिसुः शाखांतरीये दृहितोका
समनुवदति। छ। तदेक इति। वपायां हुतायां सत्यां मार्जनं कृत्वा पशुपुरोडाशानि
वीयायागेव र केशाखिनो यज्ञांगमन्तो दहितानयंति सत्विमयः प्रयच्छंतीत्यर्थः। त

रे तस्मिन्निराकरोति। छ। तद्धुतत्वेत्ति। यो हैनमित्यादि। एवं पर्वोक्तकाले दक्षिणां
नयं तं तत्र यः कश्चिद्दृमितः आगत्य ब्रूयाद्धिमिति अयं यजमानः प्राणं बहिर्द्धा
त्यदेहेश अन्वारब्धदक्षिणा। अनेषीत्। तया दक्षिणया तान प्राणान्न्दहद्दत्ता नावीवध
ताह हृद्दाविन्यस्मास्सम्यता ह्लुडिंचडिःरूपं। एवं दक्षिणया प्राणा वान्यदेहेशस्थायाः प्राणा
हृद्याभावे सति स यजमानो घोवा मामो व्रणी वा बधिरो वा पद्यतेह तः एकाङ्गवात्तेन प्रु
ष्काइकायो वा भविष्यतीति एवमुक्ते सति तथैव भवितुमर्हति ईश्वरः स्यात् तर्हि कस्मिन्का
ले दक्षिणाहानमित्याशंक्य स्वमनन्तमाह। छ। इत्यमेतिइ हृद्धमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण
वदक्षिणाहानं कुर्यात्। स एव प्रकार उच्यते। छ। पुरोडाशेडायामेवेति। वपायागानन्तरं
हि प्रविधानार्थो निरूप्तो यः पुरोडाशस्तस्य या इडा तस्यामेवोपहूतायां मार्जनान्ते प्र
याणं गमयेत् तां दक्षिणानयेत्। अयं मध्यतः शरीरमध्ये वर्त्तमानः प्राणः ऐन्द्रो वै देवदेव
ताक एतत्तदेतर्हि इमम् एवैन्द्रं मध्यतोऽवस्थितं प्राणं मध्यतो नीयमानाभिर्दक्षिणाभि
र्दधाति वर्द्धयति बलयति। अपि च पुरोडाशस्य माध्यंदिनसवनरूपत्वमुक्तं तत्सव
नसाकल्येनऐन्द्रं इन्द्रदेवताकं। प्रातःसुतमपि वा हर्यश्व माध्यंदिने सवनं केवलं तदेतिमं
न्त्रवर्णात्। सोमयागे हि माध्यंदिने हि सवने न तद्गमनं तां दक्षिणास्त्विजार्थं नीयन्ते। तस्मान्मा
ध्यंदिनसवनत्वेन संस्तुतपुरोडाशेडायामुपहूतायामेव दक्षिणानयनं कार्यमित्यर्थः। छ।

अथ षड्ढोतृहोमं विधित्सुः तस्य दीक्षारूपतां संपादयितुं प्रश्नमुद्भावयति तदाहुरिति। हे अध्व-
र्यो दीक्षितस्य दीक्षणीयासंस्कृतस्य यजमानस्य अनवभृथो अवभृथाभावः नाचकल्प्यते। अ-
वभृथस्य दीक्षामोचनरूपत्वात्। एतेन पशुबंधयाजिनेष्टकूत्र अदीक्षितः। दीक्षणीयासंस्कृ-
तवान् सिद्धी हैरांपिताद्दुडिरूपं इति शङ्का हेतो। यस्मादेवं पशुबंधयाजिनो वपुरुत्ता
दीक्षा नास्ति। तस्मात्तन्मोचनरूपादवभृथाद्धेतोर्मम न्यग्जहे हेयुः सर्वजनादिति शेषः
। षड्डूं सविज्ञः एतैः षड्भिर्ऋत्विग्भिः एष वक्ष्यमाणो मंत्रः षड्ढोता। षड्ढ्यत्र होतारो होमनि-
ष्पादकाः यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। षड्ढोतारमनुद्रुत्य पठित्वा पंचगृहीतेनाज्येनैकामा-
हुतिं जुहुयात्। पंचवेति। एकैकेन सर्वैर्लोकैः काड। हुतिरिति पंचवाज्याऽऽहुतयो हो-
तव्याः। अत एवोक्तं सूत्रकृता। षड्ढोतारं पंचगृहीतं मनसानुद्रुत्य जुहोत्येकामाहुतिं पं-
चवेति। तत्र षड्ढोतृमंत्रं पठति। द्यौः पृष्ठमिति। हे वाचस्पते ब्रह्मन् विराडात्मक द्यु-
लोकस्तव पृष्ठदेशभागः अंतरिक्षलोक आत्मा हृदयस्थानीयः सत्वं गैः स्वकीयै-
र्वयवैर्यज्ञं च प्राप्नोषि। तथा तद्वदश्मिभर्नैर्मनु व्याप्तिशरीरैः पृथिवीं व्याप्नोषि। व्या-
प्य च अछिद्रया छिद्ररहितया वाचा स्तुतशस्त्रादिलक्षणया यथाछिद्ररहितया
जुह्वा सवासाधनभूतया हविर्विद्युलोके देवानह धं देवानां वर्द्धयित्री होत्रा हूयमाना-
माहुतिमेरयत। पुरुषसत्यपयः आगमयः स्वाहार्द्ध हविः स्वाहुतमस्त्विति मंत्रा

र्थः। एषैवाहुतिः पशुबंधस्य दीक्षा। अतः पशुबंधात्मकस्य महायज्ञस्य दीक्षाभावाद
वभृथो न युज्यत इति न चोद्यमित्यर्थः। कः पुनरत्रावभृथ इत्याशंक्याह उक्षावयतीति॥ छ॥
तदाहुरिति। तत्र पशुबंधे आहुः ब्रह्मवादिन इति शेषः। हे अध्वर्यो यद्यस्मान्न दीक्षासंस्कृतस्य यज
मानस्य महायज्ञस्य नावभृथः। अवभृथाभावो नावकल्पते। न युज्यते। तस्मादव
भृथोऽवश्यं संपादनीयः। तमवभृथं कुत्र प्रदेशे एनं पशुबंधयाजिनं अवनेध्यसि
प्रापयिष्यसीति। एवं ब्रह्मवादिनां प्रश्नमुपन्यस्य श्रुतिः स्वयमुत्तरं ब्रूते॥ छ॥ स यद्धृदयशू
लेनेति। हृदयस्य हृद्धामवदानं यस्मिन्काष्ठे प्रतिष्ठापद्यते तद्धृदयशूलं तेन चरंति। त
स्योद्वासनं कुर्वंतीति। यद्यस्मात्तस्य पशुबंधस्य स एवावभृथः। निरूढपशुबंधस्य यू
पस्य पलाशवृक्षोद्भवत्वं विधित्सुरुपाख्यानयति॥ छ॥ मधुको ह स्माहेति। पैंगिगोत्रो मधु
को नाम महर्षिराह स्म। एके केचन यजमानाः विसोमेन सोमरहितेन पशुबंधेन यज
ते। तमेव सोमसम्बद्धं वैदर्शयितुं पलाशवृक्षस्य सोमविकृतित्वं प्रागुक्तं स्मारयति॥ छ॥
। दिवि वै सोम इति। द्युलोके खलु पुरा सोम आसीत्। तान पृथिव्यां नीतवति तं सोमं गा
यत्री छंदः श्येनरूपमास्थाय आहरत्। आहृतवती। आहरतोऽस्य मध्ये त
स्य सोमस्य पर्णमछिद्यत। तत् स एव पलाशवृक्षोऽभवत्। तस्माद्वकारलोपः। ततस्य
पर्णमिति हि अस्य पर्णत्वं पर्णभावः पलाश इति नाम संपन्नं। एवं पुरा ब्राह्मणे पलाशीत्य

१०१

101

त्तिप्रतिपादकं वाक्यमुपन्यस्तेपठ्यते।एवं पलाशस्यहस्य सोमविभूतित्वमभिधायप्रा
गुक्तमेववृद्धविध्यमनुवादपूर्वकं विधत्तोति।छ।त्रिसोमेनवानष्टेणीयो यजमानः
पलाशंन्यहरन्नीतत्रोत्पन्नं यूपंकुरुते।सोमविभूतिभूतपलाशस्यविरहात्सोमवि
भूतिरहितेनपशुबंधेनयजते।अथखल्वेवहपमानः ससोमेनपशुबंधेनय
जते।यत्पालाशहहाद्यूपंकुरुते।पालाशयूपस्यसोमरूपत्वेनतत्रहस्यपशुबं
धस्यससोमकत्वंप्रतिपाद्यतत्प्रयोजनसिद्धमेतमेवपठन्निगमयतित्तत्पाला
शमेवेति ॥ इत्येकादशकोऽर्कसप्तमाध्यायपठितोयंब्राह्मणं ॥ इत्थंयूपस्यपा
लाशत्वंप्रतिपाद्यतत्रापिबहुसारस्यपशुविरोधित्वमल्पसारस्यपशुसमृद्धि
करत्वंचक्रमेणाहदर्शयति।छ।सयएवबहुसार इत्यादिना।सोऽपशव्याः।प
शूनामहितः।छ।अथयएषबफल्गुप्रासहइति।अपशव्यउक्तंवैसहत्पशवो
ततार्थः।प्रकर्षेणासहतेअभिभवतीति।प्रसाहाबलं।फल्गुजिवितिलुछनाम
अल्पवाचकइत्यर्थः।पशव्यः।तस्मात्तादृशमित्यादिस्पष्टं।इच्छेमल्पसार
स्यपूपादितामुक्त्वातस्यैवसन्निवेशविशेषंउपजीव्यहोषमाह ॥ छ ॥ अथ
यस्यैतद्धक्रस्यतियस्यपलाशस्यहस्यवक्रः।सतीह्रगागच्छमबतिसहसख
जुतादृशःकपोतीचकपोताख्याद्वीपद्वीसंनिवेशास्यात्सपद्दीपयाद्युनिमि

राम
१०१

त्तः स यथाश्वा पुच्छे पयति ए व मे वा वीर्यं ॥ त थाविद्य स्वपरिग्य है स त्तिशान्त्ता पुरुषे स
रास्यान्ति यन्न स्या पुत्रे अम छेअमुं लोक मे तिन्निय न इस र्थः। तस्मादाहुः काम स्य ने घ इस
नं भवति अथो त्त स्य वे। य ब्रजे भवनस्य यनस्ये अक्रमे स्तान्नादि रोधि त्व मन्न सम्रद्धि कर
त्वेव दर्शयति। छ। अथ यत्र व आनन्तरु परिबाहिस्या हि। अस्यं तेन मेओ अप नन्नरे ह्यन्न मुर
यन्नः मार्था भरती या स्वचम म स्या द्य यस्ते अथ ना पुत्रकाः सर्व हास्य सोऽद्य शनमेवं छेत्ता
भवन्ति। समानमन्वत ॥ छ ॥ एका इष्टा कांडे स हमा ध्यो यत्त तो यं वा स लं ॥ इत्येव पादः ।
त्व जातस्य रूपं वाभिधाया व्यय यममाराणा माह। छ। स यस्य स्रुना यस्य मारान्कारत्ति वि
स्यादि न्या। तेने कार य्यि द्य व स्तोकर तो इमं लोकं जयति। तस्मा न्न्या विधो भयज्ञ व स्य छो।
करत्वि वज्र रत्ति वा कुर्यात। नन्व अव र त्रि य मा राणा विशेषो ऽस्ति। स किं नो पारीयन्त इस्या
कां सा यां तस्य सोम याग विध यता माह। छ। अथ पात्र व्रजति। इस्य व्रू य स्मो पा दे यं प्रमा
णमभिधाय तस्याज्य भाग यो: अवश्य कर्तव्यता माह। छ। तदाहुः यजेदाज्यभागौ ना
इति आज्य भाग यो र्वै त त्व चक्षुषी नै यथा चक्षुर्भ्यां क तेह यो रथा वे पुरुष: किं स्यात। किं वि
भवति। न वै यत्र वेत्य र्थः। तस्मा द्य य पम नुत्र यावि स्य भिक्र म: ॥ अथ यवस्य वि प्रास न्नविद्य
मेषम ध्ये अस्मा र्म र्मं ऽस्य हजताद्वितीयः प्रेत्र भाग स्तेन र क्षो भ्यः स्व भाग प्रस न्नेक्लृ तं भव
तीति लोक द्दष्टां तेन दर्शयति। छ। यावद्वै भागिनम सिस्यादि न्या। यावद्वै भागिनं भागा द्विहा स्त

१०२

102

न भागधेयेन नत्याथं भागो हन्तव्य इति वा तस्य तदीयं भागं प्रयच्छते ति वा अभिधानपुरःसरे
न निर्भजन्ति निरीतभागं न कुर्वन्ति। एवं भावविभक्तो वै भागान्निः काशितो न भवति।
खलु अविभक्तोऽहं इति तावन्मन्यते अस्य प्रशंसां पश्यन्ते अथ च उक्तैव वरीयस्त्वं यदेव खलु
सोऽभादिमातं भागाहे पृष्टवत्स्वेन भागधेयेन निर्भजन्ति। निरीत भागं कुर्वन्ति। अपि
च तत्र लसु सतु भागान्निर्भक्तो हं भागान्निरीतो हविस्यादित्यनेन मन्यते। तस्मात् श्लोके स्वे
दृष्टोऽनात्मसहोतायत्वं यदाज्ञनादि तानीं भन्त्वाह। कंथमस्यात्मपुरःसरं सृजतोऽदितिरस्या
पश्यस्कन्द न रक्षोऽरा स्पंसं सृजताऽदितिरुवाच तदेनं। स्वेन भागधेयेन निर्भजति। अनेन
तरंग वदेवा गविषयेपे यवाकामयत एव शब्दं वक्त व्यमिस्कन्नं भवति। अथ व यस्व व पवा।
पाक विषयेवं विदिशेषमाह। ॥ एतद्वै यशो रित्यादि ना। संज्ञयमानस्य यशो ऽस्मकृप
रागजन्यः पापो हृदयं संप्राप्नोति तस्य सर्वङ्गलोपलंभस्यानत्वात्। ततो हृदयाद्धृदय
स्थं संस्पृश्य वर्तितस्माद्धृदयेन सह हरा पश्य वयवासंपाके सति कृतं सपश्य वपवंपनः
पुनः स्पृक् प्राप्नोति तस्य रिहारो पाप माह। ॥ पार्श्वतं तएवेन दिति। एतद्धृदयं पुंडरीकं
कायेम सा कारेमत घ म विदं कृत्वा कुंभस्य पार्श्वप्रदेशे एव वश्च यये त। अथ व पाव हृ
नस्य पंचावतनचप्रकारं संपादयपश्चि म्यादितो कत्रयात्मना अस्मादित्यात्मना च प्रशं
सति। ॥ उपस्तृणीत आज्यं न त्वा विधेयेर पमित्यादि ना धाना कारं मादिषं वदुपसा

रामः
१०२

अत्वा घृतः पांसुलो भवत्यग्नं सास्थिमज्जा एवं च धातुमयत्वात् सम्भृतः पांतः। सुगमम
न्यत् ॥ इति एकादशकांडे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणं ॥ अग्निहोत्रेष्टकर्मेति महत्स
पस्थानं। तदा नीयतु ते ये विभिन्नविधानमाख्यायिकामाह। न ह वा अस्मादिति। य
था लोके रथादिष्वक्रमासंयेन काष्ठादिरहितेन न भ्रमायस्थितं सम्बुसति। एवमिमेय
ज्ञाः पितृलोकाः अप्रतिष्ठिता आसुः। न स्य परिहारोपायं प्रजापतिर्विदित्वा न हीनिःषदे
ते। उर्वीय ब्रीमिरिश्मिभिर्भ्रां नरिसंगमे थैने सत्रे प्रसृष्टिं दृढीचकार। सततयाहतान द
ध्यामहत्सत्वावान तत्र मह गत्वार्थमाह। छ। पशवो वै महद् इति। उक्तमर्थं लोकप्रसि
ध्या प्रमाणयति। तस्माद्धि स्यते पशव इति। यतएभिः पशुभिर्महीयते अतएते म
हः। उक्तार्थं तानेव प्रशंसति। बहवो ह वा इति। एते भवन्ति पशव इत्यार्थः। इदानीं मह
त्सपस्थानं विधत्ते। छ। तस्माद्यजेत मिति। एतमग्निमायतनात् स्वस्थानादाधेर
तक्लिशिरस्वं कुर्युः अथ यापाय पञ्चुरावतनात भत्र ग्रामये कुर्या। तत्राग्निहो
त्रे उत्थाम हत्सपतिष्ठेत। तथा सति स एभिः प्रतिष्ठितो भवति। यजमानो विष्ट
जादिभिः प्रतितिष्ठति। न मच्यतो भवति। अथवा महत्सपस्थानविधानं फल
प्रदर्शनपरमिदं वाक्यं। तस्मिन्पक्षे एवमुक्तविधिनोपस्थानेकर्तारं यजमानात्साक्षा
त् हस्य द्वादिसकाशात्। गतमन्यत्। एकादशकांडे अष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणं ॥

१०३

103

अथाहवनीयस्याक्रमहृतस्तत्र वेदिके ऽग्नौ पशुयागः कर्तव्य इत्यभिप्रायात्तं अग्नेरा
हिताद्गिमेरेभ्यारात् विछं दर्शयति । छायतोरेहवाभ्यवहरस्याहिना अयमत्र आनम
कृत्वान्तन मुत्साद्य स्थापितो ऽग्निराहितः । उद्धरणात्संपादितः उद्धृतः । प्राकृते ऽप
रायनात्संपादितः प्रहृतः । इत्यस्ततो वहरणा हि हृतः । उक्तमाहितात्रिवर्गे छ यं प्र
राधान्मनाभयामात्मनावसीति । अयमेवलोक इत्याहिना । प्रस्तद्विनायम्मा
रीनामाहितात्रिद्धयत्त्वकस्यनायामदूर्वे दर्वेयतिउनरक्षोजस्यापर्युपरिवर्त
मानत्वसाम्यं । इस्तनीमाहितारीनामभिप्रेतमध्ये स्वयमेव विद्धरोति । छा
गार्हपत्यस्याहितत्त्वा इत्याहिना । पशुस्वयरात्री यो ऽग्निः स्यामित्र । यश्चाग
स्कोऽहोमार्थः सविकृतः । उपांशयागानंतरं पशुयाग पहोमार उपयतः । त
स्यैहतत्वस्यार्थः तदर्थे मेधं पशितं तत्प्रयोजनमाह । तस्मात्स्वहार्ये ऽग्नौ पशु
बंधेनयजेतेति । यत्नार्थे उत्तरवेदिके इत्यर्थः ॥ एकादशकांडे अष्टमाध्याये
द्वितीयं ब्राह्मणं ॥ अथातः पशोः प्रजापतिः स्वपे ऽग्नेश्चे तित्रयो देवा
विकल्पितास्ति दर्शयितुं क्रमेणात्ते पशुसोपपत्तिकमाह ॥ तदाहुः किं दे
वत्यः पशुः स्यादित्याहिना प्रजापतिना आहेद्धत्वात्स्य पशोः प्रजाप
ति देवत्ये त्विकेचिदाहुः । अपरे सर्वे ऽग्निमिति पशोर्नामस्वस्थानेवंधनदर्शना

राम

१०३

स्वैर्षां स्वस्वस्थाने आलेख्य हेतोः स्वर्गो यत्र स्थिति नित्यात्स्वर्ग्ये सर्वे स्युः । अन्ये तु
कुर्मेः सर्वे देवताप्राधान्यात्स्वोद्देशेन यागं कृतवन्तो कर्मरातिनाशकत्वान्म
हतः प्रापकत्वाद्वा पाशान्मुक्तिमिव देवते स्युः । पशुत्वस्य प्राणान्तभवत्वं
तस्यापि स्यात् । पशवा मनाशि हि हन्तुं तां समर्थ मन्ये ॥ छ ॥ प्राणा एव पशुवंध इति । त
स्मात्पशोः प्राणाभिमानित्वात्स पशुवंधयाजी यावंतं कालं जीवति अस्य य
जमानस्य पशवं तं नान्यस्तत्कारादिः स्वामी भवति किं तु अस्मिन् संवत्सरे एव प
शवो भवंति । तस्मात्प्राणा इत्युक्ता विहितस्य पशोः रूपं प्राणरूपं नो वपा
हत्वा य तस्यै वो स्मादिसां नेयं देवता भयस्यो वपाहत्याय आख्यायिकामाह ॥ छ ॥
स ह प्रजापतिरग्निमुवाचेति स्पष्टीकृता । पुराकिल प्रजापतिरग्निमुवाच । किमिति
यजै त्वयेति । यो पशुं कृत्वा यजेरिति । तस्यैवंकार आनंत्यात भानापशुभ तस्य त
थालंभं करिष्यामि इति प्रजापतिना प्रष्टो अग्निर्नेति होवाच । निराकारे स्पर्धः
हि सर्वे न पुरा कृतत्वे घातयते । एवं मनसि कृत्वेन अग्निरंते आहिंस्य एव पशुर्भवि
ष्यतीत्यस्यार्थं मनसि कृत्वा वायुं वे हीत्युवाच । एवं वायुप्रभृतय पशुत्वेनः पशुभावा
पत्ता स्वं स्वं प्रति विधेयत्वात्तर प्रत्तरं प्रत्युत्तरं च्यावयते तु निराकरिः तु सत्सुवं स्म सा
आदित्यं प्रत्येकतः प्रजापतिरादित्यमुवाच । त्वयायजाइति । स तु न ध्येत्यवाच अंगी

कस्य पुनर् ब्रवीत्। एते पुनः पशुभावं नाकामयन्त। कामयन्तो मे यतेभ्य आदित्युक्तिं स्यात्। त
नेषां स्वमतं वस्तुक्तिं स्वदुंमध्ये रिति। स प्रजापतिरादित्य मुवाच। छ। यद्यत्कामयेथ्या इति
तत्तदस्या मीति शेषः। कामितस्वरूपमुपरि वक्ष्यतीति स्मिन्। प्राणमेवाग्नेरादन्ते इत्या।
एवमुक्त्वा वाचं स्वीकृत्य तथा स्विस्क के सप्रजापतिस्तमात्मनः। प्रजास्वद्भ्यः संन्तमः
पशुरस्थ यत्। नमुष्टेन पशुमेताभिः प्रसिद्धाभिः समिद्धोऽग्न्याद्यमितधीमितधी
रात। अनर्थ यत्। प्रसंगात् सीश शब्दं तिवक्ति। छ। नयद्येनमेताभिरिति। तस्मादुखं
तपनानेतं रोतानुमहत्तं मिस्यात्। अश्वमेधेन दृष्टाभावनापुरः सरं पशुनेष्टवतः
कस्मात्। छ। सया वैतमश्वमेधेन स्वात्मा लोकं जयति ता वैत्तमेतेन जयतीति एतेनादि
ता त्मना भाविते न पशुनस्य धे धेः। वेति त्रः पर्स्वैवेत दृश्यं एतेनोक्तार्थे ताने नेत्य धे। तं
तिः प्राणत्वेनोष्टं अदित्य सम्प्राणायं मुग्धावीहिस्विना। हे गतप्राणायशोप्राणा
मवतन्नेनानुप्राणामेवाग्नेना। यथास्या पितवतीतयाद सि गाणि रिक्त्वाने तस्का
तुप्राणात्नेन ग्या नमस्मिन्नत्र धारा। एवं पतीक्ष्णी व्यष्टी स्यातिस्यापि दिशः कर्मे
णां पानमुदायं समानं च तस्मिन्न दधुः प्रसंगात् किं विस्तरस्थायं प्रयोगमाह। छ। तस्मा
दुपवज्ञातमक्षतनाभिमितिः। नाभिच्छिद्य सर्वे पंचब्राह्मणान् इस्ममनुयाजितेति।
ब्रूयात् इति णाचे नर्दिक्ष्क तप्रकारः प्रदर्शितो। पंचब्राह्मणानं च दिक्षस्व स्यापाप्रा

१०४

गादिक्रमेणप्राणोसेवमादिकमुक्त्वा। शिष्येणहृदयादिभ्युसंमपिपनेस्वर्थो। ध्यास्तरणानामस्यावे
कथमितिनचाह। छ। यदूनानिति। ध्यातरणस्यामेहृपिनैवसर्वतःपरिक्रम्यात्मप्रकारं
कुर्वीत। एवंकृतेसतिशिष्यःसर्वशनसंवत्सरहृदयमाप्नोति। आहैवनगरायेऽन्नीरप्तिाज
हृषयंथेतेऽन्नीवनीस्वर्थेः अनेनप्राणएवयमुंधरस्वस्ववासनामहर्षीनामवति। छ।
किमुमन्तेवस्यादिस्यनेनोनेपतिपथस्नामयथाइतिप्रजापतिनायतेप्राकृद्भ्रत्नेतस्यसी
काररूर्णयति। छ। स्प्राणाभवाग्रेरादनेत्यादिना। प्राणआत्मनेवेतिकथंनिर्मूलीयतइति
नत्रसिंगमाह। छ। तस्मादेवइति। तस्मात्तत्राणात्वादेवाग्निरनुपश्यात्मपुरवस्येनवा
पुत्रानपर्येमाणस्त्वयाकाष्ठादिनोवस्यासंभनमाहः करादिविदधिनद्दासेतिअनेनाधिग
म्यते। प्राणआदिस्येनस्वीकृतइति। छ। आहवैद्विषतइति। वेदितः पलंकथनेनवायोः
सकाशात्तस्याद्नेकारणमाह। छ। तस्मादेतस्यसेसयतइतिवोपस्यसंवतीति। से
तयतश्चलनेनास्यपुण्यंतिकिंतुहवमन्यादिवेच्चसाक्षात्स्वंपति। आहवाइति। विधेर्थं
तुदिशुतिः फलसर्वव्याहतइतिसंबंधः। तथापुरुषस्यस्वभ्रितमेवाह्नआदित्यः। तस्मात्
विदृणास्यपुरुहवमाहुः। कथंदेवचितेत्वाः वक्तुमामनुच्यचित्तमितिआह। वाहस्यादि
पूर्ववत्। यस्मात्पः सकाशाच्चस्पृष्टआहानेसिंगमाह। छ। तस्मादेमेवाकएषमानाइवैवन
जानस्वपयदेवोपाजितिग्रंसवपजानंतीति। यस्मात्तपशवोम्यशंपर्णयंतरवववर्तमाना अवि

१०५

105

न जानेति किं नु घ्रोतेन सर्वं जानंति। तस्माद्वस्तुतत्त्वमिति निश्चीयते। शिष्यः पूर्ववत्। छ। भा
मेयचंद्रमस आह्लादकत्वादि। यस्माद्विद्रमसः सकाशात्प्रभाः। हृतात्तस्मात्प्रमाणप्रमेयोरविव
तोऽस्ति इदं सर्वे वाद्ये स्वे चन्द्रमा अविनतरं नैव याति। आतस्त्वादि पूर्ववत्। उक्तं शिमाराजेनि
मिती। तस्यादि सशांको निस्यन्द इति दर्शयति। छ। तद्यदा स्वतस्मात् नहि स्थइति ॥ एकाद
शकांडे: एकमाध्यायेस्मृती यं स्नातरां। अपरस्या सा स्वप्रान्हो मानस्य प्रायश्चित्तन्नयाविधा
नुमारण्या यिकामाह। छ। केशिरा हयनीनामह संग्राड् द्वामिरपाढ़ीनाः। किं स्त केशिनो ना
मराजानः सत्रयागमनुतिष्ठतो गृहपतय आसुः। ते संग्राड् दुघां प्रवर्ग्यं दोहना यौगा
शार्दूलो दुर्घमगोजघान। तेन च सह सत्रिणा उपसामंत्रयांचक्रे। कं यं रह घर्म्मे धुक् ह
तं नविद्धेका प्रायश्चित्तिरिति। ते न यत्त्वा हह प्रायश्चित्तिरस्ती स कल्को प्रायश्चित्त
हमेकययन। जमाहि दुवः खरं कर गाम्य प्रायश्चित्तिं जानातिं। स एवैना हृदकृत्ता छाम
वकामयते। कोहरा विनिनत शह। छ। अत यूपा पीय हृति अ संतं तं पा ययुक्तं गोवधादि
दोषयुक्तमपि सर्वे: तस्मात्तमेव पृच्छेति। अथ यां ह यत्ति शुप्रप्राधानम्न: केशिराजा
रथयं तार सुवाच। रथं योजय यत्व्यं तस्मादभिगमिष्यामि खंडिकोपयेहमेषणस्तिपा
यश्चित्तिं तहि समाप्स्यामिसंत्रेः अथ कथमञ्जूत्वा निराकरिष्यति। तदा खिंडक खांडिका
रेप्पांसपसंमत अहमपि विद्धस विकारं प्रष्ट्यति। सह रथमारेवः संयोज्यं खंडिकसमी

राम

१०५

पंथये। सोपि खांडिक्यः केशिनं आगतमागम्य वाच तं शिवं तं केशिनं पतिस्त्वा पतिताक्षस
त्वमेवमनपमम्ववाच। हे केशिन्त्वया पश्चद्दृष्टा यां गोरक्षिते गीवा सुखं तं। एतत्तस्य वा ए
तादृशान्ध्वाजिनानि मगे सुपर्वतिरुपरसंप्यते। अथैषां मध्ये पथी रस्य शरीरमगीरवि
वी यद्विशारणाहत्वा पवामहे। तदीयं हृष्ट्वा निज मेन्द्री वासुके देआबद्धं। स्वं तेन खांडिके
नोक्ते सराज्ञा नेति होवाच। अयमपि प्रायेन भवतीति किंतु हे भगवन्। संप्राप्ते इद्यासार्द्धे
तोऽवधीतः। तस्मात्सत्वं पय हृय धेवमेवं वक्ष्यसि। तस्य समाधानोपायं तर्हि यत्तं समा
ख्या। मिअच्छय यदि मायां मारयि व्यसितदा यत्तेन माख्यामि। तथा सति स विकृष्टो भविष्य
ति। तं विकृष्टं यत्तं अन्नाहमपि विकृष्टं मरति। ॥छ॥ सा हवाचा मल वमुक्तः खांडिक्यः। कयन
खिखपेसं हितनः सनआमंत्रणीयानात्मीयान् प्रियमामंत्रयेदस्मृ वाच। तान्नामं त्रणी
यानामं त्र्यस्मृवाच। हे विचारयत तावद्यस्मै केशिनेवक्ष्यामि मिया पत्वितुं तविद्यां तस्येम
ष्यकेशिनएवेदं सर्वं प्रजा भविष्यति। ममतत्र भविष्यति प्रजा विद्यादृष्ट्या प्रा अस्मत्तोप
गतत्वास्य महर्लोक विद्यापरलोक सुकृतेन परलोकवान्नैव भविष्यामि। यद्यस्मैन व
क्ष्यामि विद्यां तर्हि ममैव प्रजा भविष्यति। नाप्युष्यारा स्त्रंयकाफलसाधनविद्या याप्रमा
मत्वा लोकी लोकवान् सौराज्ञा भविष्यति। कर्मै वे गुणमस्यपरिहारावित्वात्। एवं वि
धेविशेषेडमहा विचित्ते सतिनेअर्थाऽज्ञः। हे भगवः विद्यामाचेव स्वे क्षियस्याप्स्तोकोनम

१०६

106

विष्यतीति ननु तवानुशयः सतस्य नास्ति। अयंभाव अयमेव त्वल्पु स्त्रियस्य लोकस्त
स्मात्सो। स्त्रात्रै रेवमुक्ते सत्ति सखंडिकाउवाच। यत्र लोकसंबंधिन्योरात्रयोऽस्मीयः
स्यः अमरात्रयः परलोकसंबंधिस्मो व क्षो भवंति। अतो व स्या न्येवेस्कवाच। एवमुक्ता
खंडिकस्तस्मै खल्वेतदस्य मारासुवाचस्यनीहत्वेति। वंदनेमनः स्पस्तोमीनिखिंग
हता आहुतयस्य तयः। सा यकतोस्य नीत्ता हुत्वा अस्या तेहा यै आजत। आगमय
त्तितित्त्रुतानस्याभिधानस्य प्रयोजनं न कथं सातेइति धर्म्मधुगिति तुर्मे [illegible] गर्भः तर
वैयाऽस्यते साधर्म्मेदुघा। इदानीं स्मर्तीः। छ। वंदनेमन स्व रातोमि स्वाहे स्वाहिना
मस्तन त्वा स्वधर्म्मेदुघां संबोध्यते। अथवा पशोमर्रगात्संसन्न ध्यमानः पशुः संबोध्य
ते। हे गोतम तेनवमनन्द्य द्रुत्सकाशात्। पापमामिवामनपच्य इमा देवता कृत्वा दे
वताभ्य स्वा आहुतीः स्वहुता भवंतु। एवं समर्यानेव स्यस्वाना तत्पाराणान् हिरण्मस्त
श्रांक्षे अमृ स्तलो हिंत पाश्वि ब्योन शरीरमिति पंचमं समर्पयेद्द ख्रक्षलघ भिमानि
देवता त्वानस्मात्तेन वचस्तु राहीन स्य लोमी जिव्हा रक्षेयं। स्यतीइ त्वान्या माजते तिवृ
तादिति। अयं अर्थ प्रागुक्ते। गेसत्तं तत्र स्मृतीनां साद्धप अभिधायन दनेनरं कर्त्त अम
म्याजतेति वचनं दर्शयति॥ छ॥ [illegible] एवमुपदिष्टः सकेशीतस्मा
देशादस्मात् सकादधिनवान्। तस्माद्देनं हितहानीमपि इमा वर्त्तमानाः प्रजाः केशिनीरेवाके

राम

१०६

शवस्यैव। अथवा केशिसंबंधिस्फुरत्तायंत्रा केशिनीप्रज्ञाभिवृद्धैः करविधायाः सद्भावात् ॥ ॥ इतिश्रीवेदार्थप्रकाशेनततमोहार्दनिवारयत्नुमर्थ्यो प्फुल्लरोदया द्विधातीर्थमहेश्वरः ॥ इत्येकादशकांडभाष्यसमाप्तं शुभमस्तु संवत् १९२२ मासमार्गशीर्षकृष्णचतुर्थ्यां ४ भौमवासरे शुभंभूयात् श्रीरामचंद्रायनमः ॥

॥इत्येकादशाकाण्डः॥